

FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE
UNIVERZA V LJUBLJANI

UDK 3
ISSN 0040-3598

**TEORIJA
IN
PRAKSA**
DRUŽBOSLOVNA REVIJA

LETNIK XXX ŠT.1-2/1993

TEORIJA IN PRAKSA

DRUŽBOSLOVNA REVILJA

LET. XXX, št. 1-2

JANUAR-FEBRUAR 1993, UDK 3, ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ:

Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani; revija izhaja od Ministrstva za kulturo in Ministrstva za znanost in tehnologijo 1 Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Anton Bebler, Adolf Biblič, Darko Bratina, Anuška Ferligoj, Anton Grizo Katunarič, Zinka Kolarič, Miran Komac, Boštjan Kovačič, Mateja Kožt Davorin Kračun, Matevž Krivic, Avguštin Malle, Janez Pečar, Ivan Ribn Rizman, Zdenko Roter, Janez Stanič, Marjan Tavčar, Niko Toš, Danilo Vahčić, France Vreg, Milan Zver

PREDSEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

France Vreg

UREDNIŠKI ODBOR:

Miroslav Glas, Franc Grad, Mitja Hafner-Fink, Ivan Hvala, Ljubica Jelt Južnič, Andrej Klirn, Peter Klinar, Igor Lukšič, Boštjan Markič, Zdravil Slavko Splichal, Marjan Svetličič, Ivan Svetlik

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Boštjan Markič

POMOČNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

UREDNIŠKI KOLEGIJ:

Ivan Hvala, Stane Južnič, Peter Klinar, Albin Mahkovec, Boštjan Markič Klinar, Slavko Splichal

SEKRETARKA REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

OBLIKOVALKA:

Maja Črepinšek

LEKTORICI:

Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61 000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel.: 341-589 in 181-461 int. 2

NAROČNINA

za prvo polletje 1993:

za študente in dijake 1250 SIT, za druge individualne naročnike 20 podjetja in ustanove 3500 SIT, za tujino 5000 SIT.

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 600 SIT.

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, za revijo praksa

TISK:

DELO Tiskarna, Ljubljana, Dunajska 5

Poštnina plačana v gotovini.

UVODNIK

BOŠTJAN MARKIČ: Revija Teorija in praksa pred novimi izzivi	3
---	---

ČLANKI, RAZPRAVE

VELJKO RUS: Privatizacija kot sredstvo revitalizacije družbenih dejavnosti	6
VJERAN KATUNARIČ: Interkulturalizem	14
MARJAN SVETLIČIČ: Izhodišča razvojne strategije Slovenije	26

RAZISKAVE

MARKO KOS: Struktura slojev slovenske družbe	38
VOJKO ANTONČIČ: Distributivna pravičnost	46
FRANC MALI: Znanstveni svet in reflektivna integracija družbenih podsystemov	54
MARKO NOVAK: Procesni inštitut Velike porote	61

SLOVENSKO JAVNO MNENJE 1992

PETER KLINAR: O beguncih v Sloveniji	75
BOŠTJAN MARKIČ: Državljan in demokracija	85

RAZVOJ DRUŽBOSLOVNIH DISCIPLIN (FDV)

DANICA FINK HAFNER: »Policy« analiza – perspektivno in dinamično področje pedagoškega in raziskovalnega dela	92
DRAGO KOS: Prihodnost neformalnih dejavnosti v postsocializmu	100
TANJA RENER: Dekonstrukcija standardne teorije ali o novi podobi sociologije družine	109
ALOZIJA ŽIDAN: O (prihodnjem) usposabljanju družboslovnega pedagoškega kadra	114

POGLEDI, KOMENTARJI

DŽEMAL SOKOLOVIČ: Dvanajst ur demokracije	120
ALEŠ DEBELJAK: protislovja brezdomstva v sodobni Ameriki	129
VOJKO KUZMA: Vojna v Sloveniji in Avstrija	137

NAŠ PREVOD

BERNARD POCHE: Lombardska liga: od kulturne avtonomije do integralnega federalizma	145
--	-----

MONOGRAFSKE ŠTUDIJE – FEDERALIZEM V KANADI

MARJAN BREZOVŠEK: Kam gre Kanada?	153
-----------------------------------	-----

Z DRUŽBOSLOVNE KNJIŽNE POLICE

Nada Sfiligoj: Marketinško upravljanje (Ivan Hvala)	160
Marko Bešker, Seka Kugler: Obzorje svobode (L. Jelušič)	161
Latinka Perović: Zatvaranje kruga (Boštjan Markič)	162
Božo Repčič: »Liberlizem« v Sloveniji (Boštjan Markič)	163

BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANOV	165
AVTORSKI SINOPSIS	169
ZALOŽNIŠKI PROGRAM FDV	177
LETNO KAZALO	182

TEORIJA IN PRAKSA
družboslovna revija
letnik XXX, št. 1-2, str. 188
Ljubljana, januar-februar 1993

BOŠTJAN MARKIČ

Revija Teorija in praksa pred novimi izzivi

(Ob vstopu v XXX. letnik)

Stopamo v jubilejno trideseto leto izhajanja revije. Takšno število let ni zane-marljivo majhno. Mnoge tuje in domače revije že preje spuste svojo dušo in odidejo v uredniški in bralni nepovrat. Z vidika uredniške politike in predpostavljene bral-ne zvestobe bralcev trideset revialnih svečk res ni mačji kašelj. Konec koncev, že samo dejstvo, da revija izhaja (tako) dolgo, kaže na njeno odzivnost v prostoru in tudi na določeno stopnjo njene družboslovne reputacije – kakor koli je bila revija v različnih časih tudi različno ocenjevana in sprejeta. Stopamo torej v trideseto leto in lahko ugotovimo, da se je znotraj tega časovnega loka tako na teoretični ravni glede disciplin, ki jih spremlja revija, kot tudi na Slovenskem in v svetu marsikaj zgodilo. Tudi to je vplivalo na koncept revije.

Zgodovina revije in Fakultete za družbene vede (Fakultete za sociologijo, politič-ne vede in novinarstvo) kot njene ustanoviteljice in izdajateljice, zanesljivo ni eno-značna. Na dlani je, da je revija v dolgi dobi izhajanja šla skozi različne faze svojega razvoja. Ni mogla biti »zunajčasovna« in »zunajprostorska«. Skupne točke revije – v preteklosti – s tekočo politiko so ugotovljive; prav tako pa so bila tudi diametral-na nasprotja in revija je tudi kljubovala »zunajrevialni« zapovednosti, razlogom in blokadam. Revija je bila v nekaterih obdobjih – če mi je dovoljeno vriniti ta retro-spektivni spominski vložek – tudi moteč družboslovni izrastek v odnosu do politike, kar se je kazalo tudi v sestavljanju in spremembah uredniških organov.

Seveda so spremenjene »zunajrevialne« okoliščine vplivale na koncept revije. Demokratični premiki v družbenem okolju so vplivali na revijo, pa tudi dejavnost revije je vplivala na družbeno okolje. Čeprav je bila ta moja kratka retrospektiva o reviji Teorija in praksa fragmentarna, vendarle mislim, da je bila dovolj miselno asociativna in da lahko bralcu tudi kaj pove.

Revija Teorija in praksa se sedaj relativno uspešno umešča v tekmovalni druž-boslovni revialni prostor in deluje intelektualno avtonomno. Tuja ji je tudi zamisel o nekakšni »vodilni« ali »osrednji« družboslovni reviji, saj nima niti namena niti potreb, niti možnosti, da bi se umestila v oltarni okvir družboslovja. Revija se uveljavlja s teoretično trdnostjo razprav in znanstvenih člankov, pa tudi z analitičnim obravnavanjem družbene prakse. Del naslova revije »praksa« v konceptu revije zanesljivo nima tiste konotacije, ki jo reviji morda vendarle še kdo pripisuje. Danes se politika vedno bolj profesionalizira in je zato sociološka, politološka, komuni-kološka analiza družbene prakse v razmerah političnega pluralizma dobrodošla vsem tistim političnim premišljevalcem in upravljalcem, ki sodijo, da jim je družbe-no posredovana – lege artis – analiza »prakse« pomembna podlaga za njihovo poklicno delovanje. S tega zornega kota se ni bati, da bi se v sedanji postkomunistič-ni parlamentarni demokraciji revija izcimila v pohabljenega križanca med teorijo in prakso.

Revija bo tudi v prihodnje »pokrivala« družboslovje, predvsem matične vede ustanove (Fakultete za družbene vede), ki jih ta goji: sociologija, politologija, komunikologija, obramboslovje. Revija se bo v prihodnje še bolj profilirala v smeri teh temeljnih družboslovnih disciplin. Pomembno se mi zdi, da so te »panoge« v reviji enakopravno zastopane in da med njimi ni vrtičkarske mentalitete s paranoičnim pridihom.

Vsi tisti, ki revijo spremljajo, so lahko zaznali, da revija obravnava tudi vprašanja, denimo, prava, ekonomije, organizacijskih ved, psihologije. S tega vidika je revija interdisciplinarna in vzpostavlja komunikativnost v okviru zgoraj omenjenih disciplin, kar ji daje relativno široko odmevnost v znanstveni in strokovni javnosti. V tem smislu ima revija neke vrste združevalno vlogo sklepanja komunikacije med različnimi družboslovnimi disciplinami. To bo koncept revije tudi v prihodnje. Odprtost revije do družboslovnih znanstvenih disciplin in pritegovanje piscev z različnih geografskih okolij ostaja uredniški credo tudi ob vstopu v XXX. letnik.

Seveda določene specializirane revije obravnavajo le posamezne znanstvene discipline, a je tudi v odnosu do teh revij Teorija in praksa v znanstveno tekmovalnem, zdaj dopolnjujočem, zdaj znanstveno soočujočem in tudi kritičnem odnosu. Analitično znanstvena sestavina revije, povezanost z znanstvenoraziskovalno sfero ostajata uredniški pravopis tudi za naprej. Nadaljnje »poznanstvenjenje« revije, in to po mednarodnih merilih, usposabljanje revije za tekmovalnost s svetovno družboslovno javnostjo sta prav tako zastavljen cilj uredniške politike v letu 1993. Res ne bi bilo odveč – ob vsej svojskosti revije Teorija in praksa – zgledovati se po vrhunskih evropskih in svetovnih družboslovnih revijalnih vzporednicah.

Mislim, da vendarle revija Teorija in praksa ni »omnibus« revija; zlasti ne v smislu »družboslovnega servisiranja« vseh disciplinarnih družboslovnih potreb à la Mädchen für alles. To pa ne pomeni, da nam ne bi koristili (še) večja selektivnost pri objavljanju in nadaljnja težnja k izboljšanju kakovosti vsebine revije. Odmik od vsebinske in zlasti še količinske natrpanosti revije (preveč teksta očitno otežuje komunikacijo bralcev z revijo), ki včasih res lahko daje občutek družboslovnega péle-mêle, je tudi uredniška usmeritev v času, ki je pred nami. V uredništvu se zavedamo, da je horizontalna pluralistična razsežnost družboslovnih revij v slovenskem prostoru velik izziv tudi za revijo Teorija in praksa, ki ga revija sprejema. Odzivati se mu želi tudi tako, da bi bila Teorija in praksa prostor razgibanih polemičnih razpravljanj. Seveda: ne na način kurniške in petelinje prepirljivosti, ampak z argumentirano polemičnostjo. Te pa doslej, roko na (uredniško) srce, v reviji ni bilo ravno v izobilju. Družboslovno pluralistično večglasje je za Teorijo in prakso oblika revijalnega preživetja!

V uredništvu se zavedamo, da je pomembna maksima uredniške politike, da članki prihajajo do bralca takrat, ko jih potrebuje. Gre torej za preprosto vprašanje, v kakšni meri revija potrebe bralcev zadovoljuje. Od tega je odvisna bralnost revije. Revija je namenjena dokaj širokemu profilu in krogu družboslovcev, pa tudi tistim naravoslovnim in sorodnim profilom, ki tudi prek družboslovja reflektirajo svojo profesionalnost in ustvarjalnost. Bralnost revije zaznavamo tudi med javnimi družbenimi delavci, gospodarstveniki, predstavniki političnih strank. Revija je bralno usmerjena tudi med študente Fakultete za družbene vede, tako dodiplomskega kot tudi podiplomskega študija. Govorimo tedaj lahko o študijski funkciji revije, ki jo namerava uredništvo razvijati tudi v prihodnje. Tudi profesorji družboslovnih predmetov na srednjih šolah segajo po naši reviji. Revija, ki ohranja relativno gosto periodičnost (in tako naj bi bilo tudi v prihodnje), izhaja v nakladi 2.600 izvodov, kar je za družboslovno revijo na Slovenskem še vedno visoka naklada. Vsako leto

pridobimo samo med študenti Fakultete za družbene vede nad 100 novih naročnikov. V letu 1993 in v naslednjih letih se bo tudi pri naši reviji, tako kot pri drugih, še naprej zaostroval boj za bralca in naročnika.

V uredništvu se zavedamo, da kljub častitljivi tridesetletnici sedanji čas ni čas za jubilejno zamaknjenost ali za kakšno zanosno uredniško samoopajanje, temveč za tehtno uredniško dejavnost. In kakšni so načrti za leto 1993? Pripravljamo dve okrogli mizi kot študijska projekta: o migracijah (dr. Peter Klinar) in o politični kulturi (dr. Stane Južnič). Delno tematske številke (tematske številke bi morale biti bolj kot doslej usmeritev revije) pa bodo o temah: posledice osamosvojitve Slovenije in njeno vključevanje v evropske institucije; vloga države v sodobnih družbah; regionalne, meddržavne in naddržavne skupnosti; politične in družbene posledice padca realnega socializma; ekološki problemi razvoja; družbeno razslojevanje. Kot uredniški imperativ se oglašuje nujnost objavljanja več tehtnih družboslovnih razprav izpod peresa uveljavljenih tujih avtorjev. Načrtujemo izdajo ene številke revije v angleškem jeziku, bržčas v povezavi s kakšno mednarodno založbo.

Fakulteta za družbene vede je v zadnjem obdobju začela z intenzivno, sistematično in skrbno načrtovano založniško dejavnostjo. V ta namen je bilo ustanovljenih na fakulteti več knjižnih zbirk in založniških programov. Med drugim smo oblikovali tudi knjižno zbirko Teorija in praksa, ki jo ureja dr. Peter Klinar. Zbirka je namenjena širši javnosti. V njej bodo izhajala teoretična dela, podkrepjena z empiričnimi ugotovitvami, dokumentirana in napisana z uporabo znanstvenega instrumentarija. Doslej izdani knjigi v tej knjižni zbirki, in sicer delo dr. Veljka Rusa Med antikomunizmom in postsocializmom in zbornik Razpوتا nacionalne varnosti (uredil dr. Anton Grizold) sta že naleteli na viden bralni odmev.

Tridesetletnica revije Teorija in praksa je tudi čas za premislek o sestavi in delu uredniških organov, o obvladovanju uredniške tehnologije, o estetsko izdatni in privlačni vizualni komunikaciji revije z bralci, o generacijskih vidikih uredništva. Uredništvo Teorije in prakse nima namena biti nekakšna »geriatrična družboslovna elita«, ampak delovno stičišče različnih generacij družboslovcev, ki imajo ambicijo, da v uredniškem vrvežu vsebinsko oblikujejo družboslovno revijo, ki ne bo utegnjevala različnih družboslovnih ustvarjalnih usmeritev. Uredništva torej ne pojmujejo kot nekakšno zaprto in stalno omizje v oštariji, kjer se zbirajo družboslovni uredniški penatje, kot nekakšen zaključen krožek z glavnim in odgovornim urednikom kot nepremakljivim »stoloravnateljem«. Revija Teorija in praksa potrebuje takšno uredništvo, ki bo v nekem smislu, če smem tako reči, delovalo tudi strogo: odklanjalo bo kakovostno neprimerne prispevke na temelju strokovnih recenzij. Tako pojmovane recenzije seveda niso nikakršen cenzurni šum v komunikacijskem kanalu med avtorjem kot oddajnikom besedila in uredništvom revije kot (s)prejemnikom prispevkov. Recenzije prispevkov so običajni postopek, ki se spodobi za resno revijo; to delajo tudi tuje družboslovne revije, ki dajo nekaj nase.

Vsebinsko bogata in količinsko gospodarna revija, torej nekako v skladu z načelom *non multa, sed multum*, je želja uredništva. Takšna družboslovna revija lahko tudi omili bolečo zavest o morebitni sizifovski naravi družboslovne znanosti.

VELJKO RUS*

Privatizacija kot sredstvo revitalizacije družbenih dejavnosti

Državni uradniki ali zasebni zaslužkarji?

Razmišljanja o privatizaciji družbenih dejavnosti sta spodbudila predvsem tale dogodka:

1. dolgotrajno in eratično rojevanje zakona o privatizaciji podjetij in
2. presenetljivo hitro podržavljenje vseh zavodov, ki delujejo na področju družbenih služb.

Zakon o privatizaciji je sad medstrankarskega kompromisa, s katerim ni nihče zadovoljen. Ne zaradi tega, ker je sad kompromisa, ampak zaradi tega ker je bilo razpravljanje o privatizaciji podjetij ves čas ujeto v mrežo strankarskih interesov. V tako utesnjemem okviru nista bila mogoča nikakršna razprava o civilizacijskih razsežnostih privatizacije in nikakršno razmišljanje o tem, kako izpeljati privatizacijo v skladu s kulturnozgodovinskimi tokovi slovenskega naroda.

Čeprav je v razpravi o privatizaciji podjetij sodelovalo precej pametnih glav, so se vendarle vsa razmišljanja o oblikah in načinu privatizacije slovenskih podjetij zapletla v strankarske interese in v skupščinsko aritmetiko. Tako smo dobili zakon o privatizaciji podjetij, o katerem je odločalo trenutno razmerje sil v skupščini, ne pa slovenska znanost in slovensko javno mnenje.

Zakon o zavodih, ki prav tako odpira prostor privatizacije družbenih dejavnosti, je bil sprejet prej, preden sta slovenska znanost in slovenska javnost sploh zajeli sapo. Kljub temu je javna razprava preprečila vsaj to, da ni bilo zamenjanih 2000 direktorjev zavodov, kot je to predvideval prvotni osnutek tega zakona. S tem je bila ustavljena »kulturna revolucija«, ki bi lahko privedla do skrajne politizacije in deprofesionalizacije dejavnosti, usodnih za kakovostno reprodukcijo slovenskega prebivalstva, ki so zares »posebnega družbenega pomena«.

Tistega, česar s kratkimi, vendar srditimi intervencijami ni bilo mogoče preprečiti, pa je usodno zakonsko ločevanje zdravstva, šolstva, socialnega varstva itd. na podržavljene in na zasebne zavode. Po zamisli anonimnega zakonodajalca naj bi se slovenski zdravniki, šolniki, socialni delavci in umetniki prelevili bodisi v *državne uradnike* bodisi v *zasebne zaslužkarje*. Tertium non datur est.

Razprave, ki so bile doslej objavljene, skušajo po eni strani prehiteti ideološke spore, ki bodo ponovno vzniknili v zvezi s privatizacijo v zdravstvu, šolstvu itd., po drugi strani pa skušajo opozoriti na pestro mavrico mešanih lastninskih oblik, ki se spontano rojevajo na kontinuumu med čisto državnim in čisto zasebnim lastninskim statusom zavodov.

* Dr. Veljko Rus, raziskovalni svetnik na Inštitutu za družbene vede in redni profesor na FDV.

Vse razprave brez izjeme svetujejo takšne spremembe zakona o zavodih, ki bi dopuščale večjo raznovrstnost lastninskih oblik, saj bi le ta način omogočal funkcionalno ustrežne in s tem tudi učinkovite lastninske rešitve. Pri tem je seveda ključnega pomena, da lastninske oblike ne nasprotujejo profesionalni etiki zdravnikov, šolnikov, raziskovalcev, kulturnikov in drugih izvajalcev; ti vsekakor ne morejo normalno delovati, če so potisnjeni bodisi v status državnih uradnikov bodisi v status zasebnih zaslužkarjev. Nujno je, da se uveljavijo vmesni lastninski statusi, ki bodo spodbujali čim večjo profesionalno samostojnost in odgovornost profesionalnega kadra v zavodih. Čeprav zaradi narave zavodov, ki opravljajo javne službe, ni mogoče uveljavljati gesla: Bolnice zdravnikom in šole učiteljem, je vendarle treba najti takšne lastninske oblike, ki bodo poleg vpliva države in uporabnikov omogočale tudi avtonomni profesionalni status kadrov, ki najbolj ustrezajo.

Privatizacija kot instrument podjetništva

Zaščita profesionalne avtonomije in preprečevanje kakršne koli deprofesionalizacije pa seveda nista edini merili za izbiro in uveljavljanje različnih lastninskih oblik. Privatizacija je tudi velika priložnost za to, da se v zavodih oziroma v institucijah javnih služb uveljavi podjetniški duh in odpravi njihova birokratska okostelost. Institucije javnih služb so namreč povsod v razvitih državah ohranile iste oblike upravljanja in iste organizacijske strukture, kot so se razvile na začetku tega stoletja. Medtem ko so podjetja doživljala temeljite spremembe vseh osem desetletij, so šole in bolnišnice, gledališča in tudi drugi zavodi za družbene dejavnosti ohranili iste metode upravljanja in iste institucionalne strukture, kot so jih imeli pred sedemdesetimi in več leti. Nič čudnega ni, da delujejo anahronistično, da so nekakšne muzejske tvorbe iz začetka stoletja in da so izjemno neučinkoviti. Peter Drucker zaradi tega meni, da bodo socialne inovacije v sedanjih institucijah javnih služb celo ključne za prihodnost sodobnih razvitih družb. Še več: »Uvajanje podjetniškega menedžmenta v sedanje institucije javnih služb bo verjetno poglavitna politična naloga sedanjih generacij« (Drucker, 1985: 198).

V skladu s takšnim pojmovanjem razvojnih problemov obravnavamo privatizacijo predvsem kot sredstvo za razvoj podjetništva, ne pa predvsem kot sredstvo za prerazdelitev moči ali bogastva. Privatizacija naj bi bila le pogoj in spodbuda za razvijanje podjetniških inovacij v zvezi z zavodi. Omogočila naj bi večjo samostojnost na organizacijskem in finančnem področju ter spodbujala zaposlene k inventivnejšemu upravljanju zavodov, k večji volji po nujnih spremembah, k skrbnejšemu gospodarjenju s sredstvi, pa tudi k odgovornejšemu tveganju.

Razdržavljenje zavodov

Večina strokovnjakov meni, naj bi se začela privatizacija zdravstva, šolstva itd. z deregulacijo države (negativna privatizacija) in se potem nadaljevala s prenosom nekaterih lastninskih pravic iz države na zavode (pozitivna privatizacija). Zavzemajo se za deregulacijo oziroma za razdržavljenje in liberalizacijo, ki omogoča večjo samostojnost in večjo pobudo strokovnih služb v zavodih. Vendar se pri tem ne zavzemajo za umik države s področja družbenih dejavnosti, ampak za kakovostno drugačno vlogo države v odnosu do zavodov; avtoritativno regulacijo naj bi

zamenjali partnerski odnosi, budžetiranje pa pogodbeni odnosi med zavodi in državnimi organi. Namesto enostranskega državnega nadzora od zgoraj navzdol naj bi se uvedel večstranski sistem nadzora, v katerem bi morali imeti pomemben delež tudi neposredni uporabniki. V zvezi s tem se pogosto omenja potreba po posrednem financiranju zavodov z vavčerji, s katerimi uporabniki lahko bolj vplivajo na vrsto in kakovost storitev.

Zahteve strokovnjakov po razdržavljenju zavodov nasprotujejo temu, da bi se družbena lastnina sprevrgla v državno lastnino (tako kot to določa sedanji zakon o zavodih). Kljub odpravi državne lastnine naj bi se zagotovila družbenost vseh lastninskih oblik, ne glede na to ali gre za javno, mešano, zasebno, korporativno, kooperativno ali individualno lastninsko obliko. Cilj razdržavljenja ni v tem, da bi se zavodi izognili javnemu nadzoru, ampak to, da bi bil javni nadzor bolj uravnotežen, da ne bi bil omejen samo na intervencije državne birokracije, ampak bi ga izvajali tudi uporabniki, strokovne asociacije in drugi neposredni udeleženci. Razdržavljenje naj se ne bi izrodilo v cehovsko samoreferenčnost, temveč naj bi omogočilo socializacijo nadzora in s tem zagotovilo družbenost kakršne koli oblike lastnine.

Sedanje anonimnosti družbene lastnine naj torej ne bi nadomestil državni monopol na institucije, niti *prostituiranje* javne lastnine z vsemi in vsakomer, ki bi mu uspelo z divjo privatizacijo spremeniti status zavoda. Cilj privatizacije je socialnemu nadzoru izpostavljena lastnina znanih fizičnih subjektov.

Razdržavljenje institucij javnih služb je tem nujnejše, čim bolj v njih prevladuje visoka izobrazba zaposlenih. S tem v zvezi smo pri razpravah o osnutku zakona o visokih šolah vztrajali pri tem, da univerza ne bi dobila statusa državnega zavoda, ampak status javne korporacije. Na ta način bi se razumno razrešil paradoks tistega ustavnega določila, po katerem je univerza državna in hkrati avtonomna institucija. Takšno rešitev je leta 1991 podprl tudi Znanstveno pedagoški svet ljubljanske univerze. Kljub tej podpori pa ideja o Univerzi kot javni korporaciji ni prodrla, ker so ji nasprotovali takratni predstavniki ministrstva za šolstvo. Še več: ministrstvo je razpustilo komisijo, ki je pripravljala osnutek zakona o visokem šolstvu, in namesto nje ustanovilo novo komisijo. Očitno je, da privatizacija v smislu razdržavljenja podržavljenih zavodov ne bo potekala brez konfliktov, ampak bo zadela ob trdovraten odpor državnih organov in nekaterih političnih strank, ki bodo skušale z budžetiranjem vzdrževati trajno finančno odvisnost in eksistenčno ogroženost institucij javnih služb. Državni organi namreč najlaže ohranjajo nadzor nad zavodi s tem, da jih z nezadostnim financiranjem silijo v nenehen boj za preživetje.

Privatizacija spodbuja kakovostno rast

Nenehno pomanjkanje sredstev pa ni samo posledica tega, da državni organi in politične koalicije družbenih dejavnosti sistematično podfinancirajo, ampak je tudi spontan rezultat nenadzorovane rasti družbenih dejavnosti, ki pa ga državni organi s pridom izkoriščajo. Nenadzoravana rast družbenih dejavnosti je splošen in trajen pojav tega stoletja in tudi pglavitni vzrok krize države blaginje v vseh industrijsko razvitih državah. Znano je, da je bila rast družbenih dejavnosti v tem stoletju tri- do petkrat hitrejša od rasti gospodarskih dejavnosti (Drucker, 1989). Znano je tudi, da si države z razvito industrijo prilaščajo polovico ali celo več kot polovico družbenega proizvoda (Rus, 1990). Po eni strani to niti ni slabo, saj se z redistri-

bucijo presežkov iz gospodarstva v negospodarstvo zmanjšuje možnost gospodarske krize, ki bil lahko nastopila zaradi prevelikih presežkov kapitala, in poleg tega tudi zagotavlja kakovost življenja, ki izvira iz rasti izobrazbenih, zdravstvenih, kulturnih in drugih storitev.

Po drugi strani pa nezadržna rast družbenih dejavnosti resnično ogroža učinkovitost gospodarstva, bodisi zaradi zmanjšanih naložb v posodobitev le-tega bodisi zaradi zmanjševanja kompetitivne moči celotne nacionalne ekonomije. Omejevanje rasti družbenih dejavnosti je neizogibno, da bi se zagotovil uravnotežen razvoj celotne družbe. V večini držav se to omejevanje zagotavlja s ciklično menjavo levih in desnih vladnih koalicij; leva pospešuje rast družbenih dejavnosti, ker uveljavljajo načelo enakega dostopa vseh državljanov do življenjsko pomembnih storitev, desne vladne koalicije pa pridejo na oblast tedaj, ko nastanejo v javnih financah preveliki deficiti in ko je treba z restriktivnim financiranjem povečati učinkovitost nacionalne ekonomije. Tako je laburistom npr. v Angliji neizogibno sledila restriktivna konservativna politika gospe Thatcher, demokratom v ZDA pa restriktivna Reaganovska.

Tovrstne ciklične menjave vladajočih političnih koalicij se bodo kot oblika makroregulacije vrstile vse dotlej, dokler se ne bo na mikroravni institucij, ki opravljajo javne službe, vzpostavila samoregulacija rasti. Vse dotlej, dokler bodo te institucije težile k nenehni rasti obsega, bodo nujne zunanje prisilne intervencije državnih organov. Vse dokler ne bo povpraševanje po storitvah omejeno, bo mogoče rast javnih služb omejevati le z omejevanjem finančnih sredstev, se pravi z omejevanjem ponudbe.

Peter Drucker meni, da je nezadržna rast javnih služb zasidrana v njihovi lastni naravi. Razlog za to, da sleherni javna služba teži za tem, da bi postala večja, vidi v odsotnosti »profitnega testa« (Drucker 1986: 177). Zaradi tega je velikost edini pravi test uspešnosti javne službe, njena rast pa najvišji cilj. Po tej logiki je potem seveda povsem neizogibno, da so trendi rasti nekaterih dejavnosti tako intenzivni, da jih je treba na silo omejiti z zunanjimi državnimi intervencijami. Nezadržna rast se v zadnjem času najbolj spektakularno kaže v rasti zdravstva v skandinavskih državah; tu je postalo očitno, da bi nenadzorovana rast zdravstvenih institucij že v prvi polovici 21. stoletja absorbirala celotni nacionalni družbeni proizvod. Seveda pa rast zdravstvenih dejavnosti ni izjema, niti ni najbolj kritična, saj je bila rast visokega šolstva v tem stoletju še hitrejša in še bolj nezadržna. Za nezadržno rast javnih služb je značilno, da imajo praviloma najvišje, ne pa optimalnih ciljev. Prav to pa je v neposredni zvezi z logiko nezadržne rasti. Zgled za to je lahko spet Švedska; tu je kot uspešna opredeljena tista aktivna politika zaposlovanja, ki vzdržuje stopnjo nezaposlenosti do 3%. Čim bolj ji to uspeva, tem bolj je v krizi, saj stroški za vzdrževanje nezaposlenosti, ki je manjša od 7%, rastejo eksponentialno in občasno presegajo celo 5% celotnega družbenega proizvoda (Rus, 1990).

Seveda pa redefinicija najvišjih ciljev v optimalne ne bo spontana, ne glede na to da se vodstva zavedajo, zakaj so njihove institucije v kronični krizi. Vodstva so ne glede na svoja spoznanja izpostavljena železni logiki javnih institucij, za katere je »več istega« edini način za njihovo uspešnost. S tega vidika ni nobene razlike med javnimi zavodi na Zahodu in javnimi podjetji na Vzhodu: eni in drugi so inherentno usmerjeni v ekstenzivni razvoj, ki sistematično preprečuje prehod iz količine v kakovost.

Privatizacija je najbrž za zdaj edino znano učinkovito sredstvo za samo omejevanje nenadzorovane rasti javnih služb. Večja odvisnost javnih služb od končnih uporabnikov in večja možnost uporabnikov za izbiranje storitev sta najbrž edini

način, s katerim bodo zavodi prisiljeni zamenjati logiko količinske rasti z logiko kakovostnega razvoja storitev.

Zanimivo pri tem je, da nam rezultati raziskave javnega mnenja, ki je bila opravljena decembra 1991 na reprezentativnem vzorcu Slovencev, potrjujejo zgornjo domnevo. Iz te raziskave je razvidno, da je samo 24% respondentov, ki ne bi bili na noben način pripravljeni dajati še več sredstev za zdravstvo, in samo 20% tistih, ki ne bi bili pripravljeni dajati še več sredstev za šolstvo. Velika večina Slovencev je pripravljena dajati za zdravstvo in šolstvo več kot daje zdaj, ne glede na to da se njihova življenjska raven znižuje.

Manj je tistih, ki bi bili pripravljeni več prispevati, če bi začeli zaradi pomanjkanja sredstev odpuščati zdravnike oziroma pedagoge, več je tistih, ki bi bili pripravljeni dajati dodatna sredstva za zasebne izobraževalne ali zdravstvene storitve. Daleč največ pa je tistih, ki bi bili pripravljeni dajati več za zdravstvo in izobraževanje, če bi se občutno zvišala kakovost teh storitev.

Pritiski javnosti oziroma neposrednih uporabnikov bi bili – sodeč po podatkih slovenskega javnega mnenja – tudi sicer konstruktivni, ne pa omejevalni in destruktivni. Iz podatkov je namreč razvidno, da Slovenci niso za krčenje sredstev, so pa za to, da se povečuje predvsem kakovost, ne pa obseg izobraževalnih in zdravstvenih storitev.

Tri latentne politike privatizacije

Čeprav imamo zakon o javnih zavodih ter zakon o organizaciji in financiranju šol, nimamo še javno opredeljene politike privatizacije šolstva. Odsotnost le-te povzroča hude težave pri realizaciji zakonskih normativov, ker ni meril, s katerimi bi bilo mogoče razreševati konflikte, ki se pojavljajo v procesih privatizacije med različnimi funkcionalnimi skupinami, kot so republiška uprava, lokalna občinska samouprava in izvajalci programov.

Zelo jasno je različne vidike privatizacije v družbenih dejavnostih prikazalo omizje Privatno glasbeno šolstvo: čigava skrb, ki ga je organizirala Koresova decembra 1992. Na tem omizju so sodelovali predstavniki treh funkcionalnih skupin:

- predstavnik republiške uprave oziroma ministrstva za šolstvo in šport,
- predstavniki lokalne uprave oziroma občinskih strokovnih služb
- in predstavniki izvajalcev, se pravi pedagogi iz različnih glasbenih šol.

Razprava o možnostih in o ovirah za privatizacijo glasbenih šol je potekala zelo sproščeno in brez pretiranih napetosti, najbrž prav zaradi tega ker so udeleženci obravnavali procese privatizacije na področju, ki je vsaj na prvi pogled ideološko nevtralnno. Toda kljub na videz strpni obravnavi je postalo na koncu oddaje očitno, da so stališča v zvezi s privatizacijo glasbenih šol intrasigentna in zaradi tega obsojena na medsebojno blokado, ki je brez eksplicitne politike privatizacije ne bo mogoče preseči.

Če skušamo na kratko označiti vse tri politike privatizacije glasbenih šol, lahko rečemo, da je prikrita politika privatizacije, ki jo je predstavil predstavnik republiške uprave, izhajala iz teorije *javnih potreb*. V skladu s tem merilom je mogoče zasebne glasbene šole ustanavljati tedaj in samo tedaj, če se izkaže, da sedanje javne glasbene šole ne pokrivajo potreb prebivalstva; najprej je treba uveljaviti obstoječe javne šole, potem pa se lahko pogovarjamo tudi o ustanavljanju dodatnih zasebnih šol. Seveda pa je vprašanje, ali poleg 58 javnih glasbenih šol sploh potrebujemo še

dodatne zasebne šole. Verjetno se bodo zasebne šole ustanovljale le izjemoma tam, kjer gre za nadstandardne potrebe. V takih primerih bi bile zasebne šole upravičene, saj pričakujemo, da bodo storitve zasebnih šol kakovostnejše.

Predstavniki občinskih strokovnih služb so izhajali iz logike *posredovanja* med stališči republiške uprave in stališči izvajalcev, ki so zainteresirani za ustanavljanje zasebnih glasbenih šol. Soglašali so z izvajanjem predstavnika republiške uprave in izrazili dvom o tem, ali so nove zasebne šole sploh potrebne in ali ne bi bilo boljše, da se več pomoči daje sedanjim javnim glasbenim šolam. Toda čeprav niso nagnjeni k spodbujanju zasebnih šol, bodo zasebne pobude skrbno obravnavali in jih poslali republiškim organom v verifikacijo.

Postopek ustanavljanja naj bi bil tak, da bi Strokovni svet na republiški ravni najprej verificiral programe novih zasebnih šol, nato pa naj bi jih vključil v nacionalni program: s tem bi bila prižgana luč za lokalne občinske organe za ustanavljanje zasebnih glasbenih šol.

Seveda pa bi morale občinske službe paziti, da ne pride do kršitve konkurenčne klavzule, se pravi, da ne pride do tega, da bi v zasebnih glasbenih šolah honorarno učili tisti pedagogi, ki so zaposleni v javnih šolah. Treba bi bilo zavzeti tudi stališče do tistih vzgojiteljev, ki so redno nastavljeni v javnih glasbenih šolah, doma pa zasebno inštruirajo svoje učence.

Z opisanimi stališči so se predstavniki občinskih strokovnih služb opredelili za obrambno politiko predstavnika republiške uprave. Poleg tega pa so svoj obuluz dali tudi glasbenim pedagogom – izvajalcem s tem, ko so poudarjali, naj bi bilo težišče verifikacije kakovost (oziroma osebne strokovne reference) glasbenih pedagogov in ne predvsem sam program. Programi so manj pomembni, če se izpelje verifikacija strokovne usposobljenosti glasbenih vzgojiteljev na prihodnjih zasebnih šolah in če se uvedejo posebni izpiti učencev pred posebno javno strokovno komisijo. Tako zamišljen »input-output« nadzor bi bil nedvomno velik preobrat v javni ureditvi, saj dopušča veliko samostojnost glasbenim pedagogom na zasebnih (in tudi na javnih) šolah.

Prikrita politika privatizacije glasbenih pedagogov izvajalcev, izhaja iz teorije *javne konkurence*; ta je mogoča le, če se zagotovi enakopravni status javnih in zasebnih glasbenih šol.

Izvajalci so se strinjali s predstavnikom ministra, naj o ustanavljanju novih zasebnih šol odločajo potrebe prebivalstva.

Seveda pa je pri tem pomembno, katera so merila za določanje potreb in *kdo* je tisti, ki odloča o tem, ali so potrebe po zasebnih šolah prisotne ali niso?

Če se skuša odgovoriti na zgornji vprašanji: katera merila je najprej treba upoštevati, ko je naval učencev na glasbene šole precej večji, kot pa so zmogljivosti teh šol. Po mnenju izvajalcev je povpraševanje učencev ali njihovih staršev poglavitno merilo za določanje potreb. Potreb ne more določati Strokovni svet, saj je iz zadnjih desetletij znano, da je bilo pogosto »preveč« ali pa »premalo« učencev glasbenih šol. Presežek ali premalo učencev seveda ni bil rezultat potreb uporabnikov, ampak artifekat državnih planov oziroma zmogljivosti glasbenih šol. Naknadno se je pokazalo, da presežkov ni bilo in da so tako imenovani »presežki« prispevali k temu, da se je dvignila kakovost glasbenikov v tisti generaciji.

Teorija potreb mora upoštevati tudi kakovostne in ne samo količinske vidike razvoja. Ne gre samo za to, da bi povečali zmogljivosti glasbenih šol, ampak tudi za to, da bi glasbene šole ponudile alternativne ali pa celo nadstandardne storitve. S tega vidika je zaviranje privatizacije naravnost usodno, saj je znano, da ponujajo javne šole dokaj povprečno kakovost storitev, da imajo programe, v katerih je

preveč teorije in premalo praktičnih vaj, da v njih pogosto poučujejo pedagogi z neustrezno izobrazbo in da je število učencev preveliko, pouk pa zaradi tega premalo intenziven.

Potrebe po večjih zmogljivostih in po višji kakovosti glasbenega pouka so nedvomno prisotne, kljub temu pa se vse do zdaj zasebne šole niso mogle ustanavljati. Ustanavljanje le-teh se je zaviralo s počasnim postopkom verifikacije programov, s tem da potencialni ustanovitelji zasebnih glasbenih šol niso mogli dobiti pojasnil, zakaj do verifikacije njihovih programov ni prišlo, s tem da so jim neformalno dali vedeti, da njihovi programi ne bodo verificirani.

Izvajalci, ki nameravajo ustanavljati zasebne glasbene šole, menijo, da se verifikacija njihovih programov zavlačuje zaradi tega, da si ne bi pridobili enakopravnega statusa z javnimi šolami. Zaradi tega predlagajo, da bi se namesto verifikacije programov uvedli verifikacija strokovne kompetentnosti izvajalcev in verifikacija znanja učencev s strani javnih strokovnih komisij.

Pot iz začaranega kroga je po mnenju izvajalcev v tem, da se olajša postopek verifikacije programov in izpelje institucija javnega razpisa, na katerem bodo imeli tako javni kot tudi zasebni izvajalci enakopraven status. S tem bi bilo uveljavljeno načelo javne konkurence kot edino legitimen regulativ odnosov med zasebnimi in javnimi glasbenimi šolami.

Načel javne konkurence seveda ni mogoče uresničiti vse dotlej, dokler se teorija javnih potreb tolmači tako, da javne potrebe a priori določa nek Strokovni svet in dokler se v izhodišču predpostavlja, da se lahko zasebne glasbene šole ustanavljajo samo tedaj, ko sedanje javne šole ne morejo zadostiti bodisi količinskemu ali pa kakovostnemu porastu povpraševanja po glasbenopedagoških storitvah. Takšno izhodiščno načelo, ki ga je skušal uveljaviti predstavnik ministrstva, implicira monopol javnih šol pred zasebnimi in, kar je še huje, implicira nemožnost ukinitve katere koli obstoječe javne glasbene šole.

Javne potrebe proti javni konkurenci

S filozofijo apriornih javnih potreb se legalizira razlikovanje zasebnih glasbenih šol, petrificirajo in privilegirajo javne šole ter v kali zatrejo proces privatizacije v glasbenem izobraževanju. Teorija javnih potreb pomeni ohranjanje monopola državne regulative na področju družbenih dejavnosti in ohranjanje socialnega inženiringa, ki ga izvaja državna uprava.

Nasproti teoriji javnih potreb se pogosto uveljavlja teorija zasebne konkurence. Z njo se legalizira socialno nenadzirana tržna regulacija. Inferiornost tega načela regulacije je prav v tem, ker poudarja zasebno, torej asociativno regulacijo, na področju institucije javnih služb, kjer gre za storitve, ki so vrednotene kot javne dobrine.

Učinkovita alternativa ureditvi, ki temelji na javnih potrebah, je ureditev na podlagi javne konkurence, ki se uresničuje z institutom javnega razpisa. Pomembno je, da so predstavniki glasbenih pedagogov izvajalcev povsem intuitivno opozarjali na to, da je edina rešitev iz obstoječih zagat prav v univerzalnem uveljavljanju javnega razpisa za javne in zasebne zavode: enim in drugim je treba zagotoviti popolno enakopraven status oziroma povsem enake pogoje konkuriranja za programe, ki jih vsebuje javni razpis. Javnost je zagotovljena z merili, ki jih javni razpis uveljavlja, konkurenca med javnimi in zasebnimi zavodi pa z enakopravnim obravnavanjem enih in drugih.

Apriorno določanje javnih potreb mimo javnega razpisa pomeni zapostavljanje bodisi javnih ali pa zasebnih zavodov in hkrati privatizacijo javnih sredstev s strani tistih državnih agencij, ki sredstva delijo mimo javnih razpisov.

Če uporabimo terminologijo, ki jo vsebujejo sedanji zakonski normativi, lahko rečemo, da se koncesije lahko podeljujejo korektno samo z javnimi razpisi. Samo prek njih sta zagotovljena uveljavljanje javnega interesa in distribucija sredstev na podlagi javnih potreb. Kakršno koli dodeljevanje koncesij mimo javnih razpisov ali pa kakršno koli manipuliranje z javnimi razpisi pomeni zlorabo javnih organov in dejansko zlorabo službenega položaja tistih agencij ali skupin, ki izvajajo takšno prakso.

Interkulturalizem

Moderni interkulturalizem: teorija, javna politika, izobraževanje¹

V 20. stoletju so zgledi strukturiranja družbe in države trije veliki svetovni regionalni kompleksi, v katerih se na svojevrsten način mešajo kulturne in politične meje narodov. To so ameriški multietnični kompleks, evropski multinacionalni in sovjetski multikompleks (etnični, nacionalni in politično kvaziimperialni). Notranje dinamike teh kompleksov dolgo časa niso bile med seboj povezane niti v funkcionalnem niti v vzročnem smislu – vse do konca 80. oziroma začetka 90. let tega stoletja. Tedaj se šele začne spoznavati, da so problemi integracije držav, narodov in polikultur na eni strani sveta pogojene s stanjem na drugi strani sveta. Eden od izrazitih primerov takega globalnega vzburjenja kulturnih in političnih meja je načrt evropske integracije ter jugoslovanska in sovjetska kriza v zvezi s tem.

V nadaljevanju bomo opisali razvoj globalnega interkulturalizma na Zahodu tako v znanstveni teoriji kot na nekaterih področjih politične prakse. Pri tem nas bosta zanimala predvsem ravnanje s tujci in priseljenci ter njihova (inter)generacijska usoda.

Čeprav procesi etničnih oziroma večinsko-manjšinskih odnosov v ZDA potekajo nekako vzporedno s procesi nacionalizma in mednacionalnih spopadov v Evropi, slednjega iz več razlogov ne bomo obravnavali. Najpomembnejši razlog je preveč močna politična sestavina v strukturiranju nacionalnih meja v Evropi vse do konca druge svetovne vojne. Tu je interkulturalizem zavrt in impliciten, praktično pa je omejen na vprašanje državne suverenosti in na elementarno pravno varstvo manjšin. V tem pogledu Evropa zamuja za ZDA. V ZDA so namreč že od začetka tega stoletja rasna in etnična vprašanja prežeta z izrazi političnega nastopa, pa tudi z revoltom in nasiljem, vendar v to skoraj nikoli niso bila vpletena vprašanja državnih meja. To je posledica posebnega razvoja ameriške družbe – pravzaprav zgodnjega konca sporov med »federalisti« in »antifederalisti«. Samo v dveh sorazmerno zanemarljivih primerih je grozilo, da se bo ameriško ozemlje nekoliko razdelilo na evropski način v skladu z etnonacionalno pripadnostjo (Katunarić 1988). Ameriški etnični spopadi in problemi praktično nimajo ozemeljskih razlogov. To daje interkulturalizmu v ameriškem okviru »bolj čisto« razsežnost, pa tudi zgodovinsko prednost v primerjavi z evropskim in sovjetskim okvirom. Bolj prihajajo do izraza kulturne teme, seveda ob upoštevanju sindroma matične (večinske) kulture, ki je v ZDA sama po sebi kompleksna, in ob upoštevanju alternativnega kulturnega izvora.

* Dr. Vjeran Katunarić je univerzitetni profesor na Filozofski fakulteti v Zagrebu.

¹ To skrajšano besedilo je del raziskovalnega projekta Inštituta za pedagogiko Filozofske fakultete Univerze v Zagrebu *Genealogija in transfer modelov interkulturalizma*.

V zvezi z artikulacijo problema interkulturalizma v znanstveni teoriji (sociološki, antropološki in podobnih) kaže dati naslednjo pripombo: takoj v začetku se je pojavilo več podobnih, a semantično neizenačenih izrazov in takšna terminološka praksa traja vse do danes. Tako se drug ob drugem pojavljajo izrazi »kulturni pluralizem«, »multikulturalizem«, »interkulturalizem« in mnogi podobni. To v marsičem otežuje delo (definiranje, klasificiranje in interpretacije). Ne glede na to da se bomo v nadaljevanju srečali s temi izrazi in z njihovo neizenačeno uporabo, čemur se ni mogoče izogniti, želimo na tem mestu zaradi samorazumevanja v okviru projekta dati nekaj razlag vsaj glede na omenjene tri izraze.

Kadar se govori o »pluralizmu« v kulturi, pa tudi nasploh – od politike do gospodarstva in osebnih nagnjenj človeka, se zdi ustreznejše sprejeti že dogovorjeno razlago, ki jo uporabljajo v sociolingvistik. Obstoj več jezikov v neki skupnosti, pri čemer je jezikovna interakcija med jezikovnimi skupnostmi slaba ali nikakršna, se označuje kot »polimonizem«. Polimonizem je točen izraz, ki označuje »babilonsko metaforo«. Jezikovno-kulturni kapital v smislu različnosti sicer obstaja, a se ne uporablja, je »mrtev«. »Pluralizem« pa označuje tisto stanje, ko se različni jeziki uporabljajo kot »drugi«, »tretji« itd. in so tako ogrodje za komuniciranje (Škiljan, 1988). V tem primeru je jezikovno kulturni kapital aktiven in se lahko uporablja kot vir, ki odpira perspektivo sporazumevanja med pripadniki raznih kultur.

Glede na takšno razlago je »multikulturalizem« kot izraz semantično bližji »polimonizmu« kot »pluralizmu«. Čeprav izraža možnost raznovrstne komunikacije in interakcije v multikulturni družbi, multikulturalizem samo pove, da obstaja več kultur, da te živijo v nekem sosedstvu, več od tega pa ne more izraziti/označiti. »Interkulturalizem« pa ima več pomenov. Sugerira možnost kot tudi nujnost navzkrižnih medsebojnih zvez med kulturami oziroma njihovimi pripadniki. Ta »več-pomenskost« je še večja, kot se zdi na prvi pogled. Sugestija interkulturalizma je intencionalna: kot da prišepetava, da se mora ob srečanju oziroma stiku med govorci ali akterji dveh kultur roditi še nekaj »tretjega«.

Idejo o kulturnem pluralizmu pripisujejo židovskemu filozofu Horacu Kallnu (Gordon, 1964; Meister, 1974). Ta je 1915. leta spodbil (ne)uradno ameriško ideologijo »melting-pota«, v bistvu ameriškega konformizma, po kateri bi se različne etnične skupine na ameriških tleh morale zaradi integracije v ameriško družbo odreči svojemu drugačnemu kulturnemu izvoru.

Ta ideja je bila sicer enostavna in privlačna, vendar je ni bilo mogoče zadovoljivo pojasniti oziroma konkretno obrazložiti, temveč jo je bilo tudi tedaj mogoče pritegniti v vladajočo ideologijo. Zakaj »melting-pot« ne bi mogel delovati kot mešanica ali amalgam (McLemore, 1983)? Zato so v akademskih krogih družbenih znanosti začeli razglabljati o stopnjevitosti večinskega vzora kulturne integracije oziroma samega procesa asimilacije v ameriško družbo in kulturo.

Ne glede na nadaljnja razmišljanja, ki jih bomo še opisali, se nekaj zdi povsem jasno. Etnos je postal osrednji koncept, ki izraža način, kako se kultura vključuje v družbo. Čeprav se še od dvajsetih let v ameriški sociologiji, to je v čikaški šoli izraz »kultura« oziroma »subkultura« postavlja v razpoznavni okvir drugih skupin (nižjih družbenih slojev, priseljencev, marginalnih skupin, bizarnih poklicev itd.), etnost sčasoma dobiva dokončno prevlado kot koncept, ki označuje družbeni okvir kulturne identitete in simbolične skupinske in individualne pripadnosti neki družbi (Dashefsky, 1976; Steinberg, 1981).

Poleg tega je etnos po svojem pomenu (v ameriški in v evropski rabi glede na

izraz »manjšina«) asimetričen koncept. Nanaša se predvsem na periferne kulturne skupine: tiste, ki se bolj ali manj jasno po svojih fenotipskih (bioloških in kulturoloških) značilnostih razlikujejo od večinske skupine. Sicer pa ta grška beseda sama označuje nekaj, kar je »tuje« (»domači skupnosti«, »polis« oziroma njegovi oblasti, aristokraciji in ljudstvu, Vlahovič, 1977). Šele v 70. letih se je v takrat precej modnih težnjah iskanja korenin začelo tudi jedro matične angloameriške kulturne večine ločevati glede na izvirne etnične sledi. Beli protestanti iz zgornjih družbenih slojev so se začeli, seveda bolj ritualno, ozirati na svoj etnično-zgodovinsko različen izvor (angleški, škotski, nemški itd.). Vendar pa ta moda ni načela kompaktnosti in transetnične narave belih anglosaksonskih protestantov, katerih razpoznavni okvir (jezikovni in vrednostni) je še vedno trden vzor asimilacije oz. angloameriškega konformizma.

Ta dejstva so določila pot teorij o asimilaciji in o kulturnem pluralizmu v ameriških akademskih okvirih. Splošno povedano: teorije asimilacije in teorije pluralizma, katerih izhodiščni koncepti so med seboj polarno oddaljeni, se na nek poseben način zblizujejo; od najtrših različic (identifikacijska asimilacija versus kulturna segregacija in separacija etničnih manjšin) do mehkejših in delno medsebojno dotikajočih in prepletajočih se različic (stopnjevita in vendar heterogena asimilacija oz. pozitivna diskriminacija v skupinskem in simboličnem smislu).

Tako se teorija asimilacije v svoji akademsko bolj taktični in izdelani obliki začne z evolucionistično-progresistično Gordonovo trditvijo o asimilaciji kot »trigeneracijskem procesu«. Po tej teoriji prva generacija trpi zaradi največje oddaljenosti od večinske skupnosti, druga generacija se postopoma vključuje v dele večinske skupnosti, tretja pa se z njo spoji. Toda novejša raziskave kažejo, da ta proces skoraj v nobenem primeru ni tako enosmeren niti uspešen. Odstopanja in oživljanje etničnosti oz. sindromi prve generacije so preveč številni (Židje, Japonci, da niti ne govorimo o črnih).

Po drugi strani so morali teorije »subkultur« in »kontrakultur«, ne glede na to ali so zasnovane na etnosu kot osrednjem konceptu, popraviti, omehčati njihovo disidentsko ostrino, s katero so nasprotovale konservativizmu večinske skupnosti. In to v skladu z novimi raziskovanji in dvomi, ki so iz njih izšli. Zagovorniki »subkulturnih« in »kontrakulturnih« teorij so pravzaprav v 60. letih, v času najostrejšega upora na ameriških univerzah in v mestih, takrat ko se je črnsko vprašanje dejansko pomešalo z razrednimi in novimi emancipacijskimi temami (od hipijevstva do feminizma), imeli etnično vprašanje za redukcionistično in konec koncev konservativno prevaro. Vendar se je deset let kasneje pokazalo, da so problemi etnične diskriminacije ne le ostali kot edina pomembna aktualnost na ameriški sceni, temveč so vase sprejeli tudi veliko antirežimskega naboja. Poleg tega je z vključevanjem etničnih skupin, ki pripadajo v svojem večjem delu nižjim slojem ameriške družbe, v trg dela in poklicev postalo politično življenje in ustvarjanje medijske scene pomembnejše od stare strategije izključevanja in bojkotiranja v znaku velikega Ne.

V takem spopadu med koncepti večinske kulture in alternativnih etničnih kultur je nastal dokaj zapleten mozaik. Ne da bi naštevati in opisovali vse teoretične koncepcije, bomo uporabili klasifikacijo konceptov pluralizma v odnosu večina (matica) – manjšina (alternativa ali separacija), kar smo povzeli iz več del: McLe-more, 1983; Rex-Mason, 1986; Lieberson-Waters, 1988.

Odnos med večinsko in manjšinsko skupnostjo je polaren, na skrajnih točkah sta asimilacija manjšine oz. njena popolna segregacija in separacija. Vendar so v praksi skrajni primeri redkejši od tistih, kjer vendar prihaja do neke interakcije

med večino in etnično skupino na periferiji družbe oz. manjšino. Upoštevati je treba tudi stopnjo odprtosti oz. sprejemanja drugih etničnih skupin. Tu se strategije razlikujejo od skupine do skupine, pa tudi pri manjših skupinah in posameznikih, kar je odvisno od mnogih dejavnikov, med drugim tudi od časa priselitve kot tudi od specifičnih izkušenj, ki jih je prva generacija priseljencev prinesla s seboj in jo posredovala svojemu potomstvu v kolektivni spomin (tipična primera za to sta suženjstvo črncev v ZDA in izolacija Japoncev med 2. svetovno vojno).

Zaradi vsega tega številni avtorji (Horton, 1966; Gordon 1978; Skolnick, 1975) razlikujejo dva tipa pluralizma oz. mešanje asimilacijskega in disimilacijskega vzorca:

– »konsenzualni« in »liberalni« pluralizem, kjer pripadniki manjšinskih skupin sprejemajo večji del prevladujočega vzorca, ohranjajo pa nekatere črte svoje izvirne kulture, vključno z milejšo stopnjo ločenosti od večine,

– »konfliktni«, »korporativni« ali »militantni« pluralizem, kjer se bolj poudarja ločevanje in nasprotovanje dominantnemu večinskemu in konformističnemu vzorcu kulture.

Upravičeno lahko trdimo, da so skrajne polarne točke – popolna asimilacija, popolna separacija – pravzaprav nategnjene ideološke projekcije. Niti ni mogoče različnih kultur zmešati in staliti v nov in ob tem še uniformni vzorec kulturnega vedenja, prav tako pa ni mogoče narediti nekaj temu nasprotnega: popolnoma izločiti neke etnične skupine in njihovo kulturo iz družbe v državi, kamor se je priselila. Vodilni teoretiki etnosa, katerih usmeritev velja za konservativno, so že leta 1964 priznali: »melting-pot« ne le da ni uspel, temveč ga v stvarnosti sploh ni bilo (Glazer, 1964). Isto ugotovitev lahko prenesemo tudi na projekcije, ki jih razvijajo »militantni pluralisti«, tipa črnih muslimanov, ki verjamejo, dobesedno razlagajoč s parolo »Black power«, da lahko znotraj ameriške družbe uresničijo zasebno črnsko »kontra družbo«. Kot je znano, je »zaprt sistem« evolutijski paradoks, ki takoj po prvem poskusu uresničenja pripelje do popolne socialne, kulturne in sploh civilizacijske degradacije skupine. Seveda to, kar velja za marginalne skupine, velja tudi za večinske skupnosti.

Pa vendar ... čeprav močni mehanizmi onemogočajo zapiranje in asimilacionizem kulturnega vzorca, ostajajo prav tako močni mehanizmi, ki zavirajo svobodno mešanje kultur oziroma pluralno interkulturalno delovanje in komunikacijo. Številna raziskovanja so že skoraj dokazala, da so procesi interkulturalizma omejeni. V tem pogledu se ni treba poglobljati v teoretično razpravo o izvoru tega pojava. Dovolj je, da se pokaže na njegove empirične razsežnosti.

Prvič: strukturalna asimilacija je omejena. Vse dokler obstaja trg dela in poklicev, bo to proizvajalo socialno in etnično stratifikacijo.

Drugič: procesi povečevanja etnično mešanih zakonov so »valoviti«, periodični. Popolnoma razvidno je, da začne po določenem porastu število sklenjenih mešanih zakonov trajno stagnirati.

Tretjič: podobno je s procesom rasne in etnične desegregacije. Po določenem času se obnavlja vzorec segregacije (v delu in bivališču), čeprav ne grobo in naravnost kot prej, temveč bolj subtilno, na tako rekoč »liberalen« način (npr. zemljišče, naseljeno s kulturno nižje vrednoteno skupino, avtomatično izgublja tržno ceno oz. privlačnost; podobno je z delovnimi mesti in poklici).

Četrtič: čeprav omajan in spodkopan z javnimi poizvedovanji in z določeno snobovsko držo, značilno za pripadnike zgornjega in srednjega družbenega sloja, se »meltig-pot« obnavlja kot kvazi ali transetnični vzorec, ki tudi naprej velja za prevladujoč zglede. Enak je življenjskemu stilu, socialni zaprtosti in jezikovni prak-

si zgornjega družbenega sloja ali družbenih elit. Iz zgoraj navedenih razlogov se je znanstveno zanimanje – opozarjamo: ne samo na tem področju družbenih odnosov – preusmerilo in se osredotočilo na izobraževanje. To je morda klasičen primer TRANSFERJA, predvsem psihološkega, potem pa tudi popolnejšega ko ta transfer v mnogih pogledih ni uspel.

Od izobraževalnega sistema in vsega tistega, kar ga neposredno pogojuje, se zdaj pričakuje, da reši vse napake drugih, mnogo manj prepustnih družbenih podsistemov. Ali lahko izobraževanje nadomesti tisto, kar je bilo zamujeno na drugih področjih demokratične in liberalne družbe: omogočiti socialni vzpon, interkulturne stike in sploh pripraviti možnosti za uspeh zapostavljenih družbenih in kulturnih skupin?

Seveda se v tako predimenzioniranem vprašanju že skriva negativen odgovor. Vendar pa ni vse tako brezupno. Dejstvo je, da je na področju izobraževanja (za multikulturno družbo) narejeno mnogo več kot na drugih področjih in bilo bi nepravilno, če tega pozitivnega premika ne bi opazili. Vendar pa, tako kot to poudarjajo tudi mnogi drugi avtorji, pričakovanja ne smejo biti prevelika. Družbena sprememba, ki jo predpostavlja interkulturni imperativ, ni nič manjša oziroma popolna, kot so to zahtevale vse pomembne reformske in revolucionarne koncepcije sprememb. Zahtevati od pripadnikov različnih etničnih skupin, da se v šoli ali prek izobraževanja približajo bolj, kot jim to dopuščajo objektivni pogoji njihovega kulturnega življenja, pomeni idealen cilj, za katerega se je vredno potruditi. Vendar pri tem ostajata enako nelagodje in zadržanost, ki spremljata vsak idealizem in spiritualizem. Duhovna bližina, a socialna in ekonomska oddaljenost, še vedno močno spominjajo na »pnevmatske« koncepcije transetnične skupnosti kot v zgodnjem krščanstvu in budizmu.

Številna raziskovanja postavljajo na prvo mesto informativno funkcijo izobraževanja. Na splošno količina predsodkov upada z višjo stopnjo izobrazbe (Berelson in Steiner, 1965; Williams, 1976; Jedlicka in Katunarić, 1985). Toda številni drugi vzorci kot tudi vzporedni učinki redukcije predsodkov prek izobraževanja – vključno z ambivalentnimi učinki, ki se pojavljajo zaradi resocializacije pri zaposlovanju in med delovno kariero, torej v pošolskem obdobju – so omejujoči ali pa jih ni mogoče zanesljivo oceniti. Kot pravi eden od teoretikov izobraževanja, preoblikovanje edukacije v nekem drugem (kulturnem) smislu ni mogoče: učenje je ireverzibilen proces. Temeljni način obnašanja je pridobljen seveda že v družini. Informacijski in normativni okvir, naučen v družini, postane podlaga za sprejemanje in prevzemanje (asimilacijo) sporočil v šolskem razredu (Bourdieu in Passeron, 1990). Tak sklep o socializacijskem usmerjanju izobraževalnih vsebin sugerira še ostrejšo kritično pripombo, ki se nanaša na naravo institucionalne ureditve: šola je vendarle pretežno nosilec dominantne ureditve, državnega aparata. V skladu s tem ima vzorec dominantne večinske kulture odločilen vpliv v pedagoškem delovanju. Srečna in nesrečna okoliščina hkrati je v tem, da je tak vpliv vendarle protisloven. Učitelj je nosilec ureditve, pa vendar ne samo to. Je tudi posrednik med večinskimi in alternativnimi vrednotami; kajti učenje in poučevanje nista samo reprodukcijsko, temveč tudi inovativno dejanje; sprejemanje novih znanj vedno pomeni tudi vključevanje drugačnih, pa tudi bolj problematičnih interpretativnih okvirov. Z drugimi besedami, poklic učitelja je preobremenjen z ambivalentnostjo kot vsi drugi poklici (Merton, 1976). Ta ambivalenca je lahko produktivna v interkulturnem izobraževanju, čeprav vsak učitelj ve, koliko njega samega vežejo vrednote večinske kulture in imperativi, ki izhajajo iz implicitnih pomenov insti-

tucionalne ureditve, to je tistega, kar se od njega »dejansko pričakuje« (državljska lojalnost, konformizem in zastopanje prevladujočih prepričanj).

Ambivalentnost izhaja tudi iz institucionalnih-normativnih okvirov modernega izobraževanja, saj gre za demokratično institucijo, zasnovano na »enakih možnostih uspeha«. Podpirajo jih pozitivna zakonodaja kot tudi občasne afirmativne akcije, pa najsi jih spodbujajo državni forumi ali samo meščani oz. skupine za pritisk v lokalnih ali nacionalnih okvirih. Čeprav ti okviri niso odločilni za dejanske izobraževalne dosežke pripadnikov različnih etničnih skupin, glede na to da so dosežki manjšin zlasti prve in druge generacije priseljencev veliko nižji kot dosežki pripadnikov večinske skupine, že sami okviri ustvarjajo nervozo in napetost v sistemu. Pomenijo prepad med želenim in dejanskim stanjem v izobraževanju. S tem dejstvom raziskovalci računajo in v skladu s tem dvigajo svoja pričakovanja v bodočnost, v bodoče ideje in modele interkulturalnega izobraževanja.

Evropske znanstvene teorije interkulturalizma zamujajo za ameriškimi iz subjektivnih in objektivnih razlogov: objektivni razlog je predvsem, da se je imigrantsko-multietnični mozaik začel oblikovati šele sredi sedemdesetih let, pravzaprav z ustavljanjem nadaljnjega zaposlovanja tujih delavcev, kar je povzročila znana naftna kriza. Po tem so, kot so radi poudarjali, »ostali ljudje« oziroma njihove raznobarvne kulture, ki so trkale na vrata gospodarjev. Polietnično okolje, ki je tako nastalo, je postajalo vedno bolj podobno tradicionalnemu ameriškemu – tudi zaradi narave gospodarske dinamike evropskih držav: tržne (visoke in nizke) konjunktore so določale priliv tujcev, toda matične države in večinske družbe so morale odgovoriti na nov izziv: vsekakor ne več na star način z refleksom nacionalizma, rasizma in neokolonializma.

Subjektivni razlogi za zapoznelost evropskega interkulturalizma ležijo v naravi evropskega političnega in kulturnega prostora, pa tudi v njegovi »metafizični« nadgradnji: v filozofiji zgodovine, v realpolitičnih doktrinah, povezanih s pojmovanjem nacionalne države z močnimi (ostrimi) mejami, tako v odnosu do sosednjih »velikih narodov« kot tudi v odnosu do južnih, sredozemskih tujcev. Dovolj je, da pogledamo francoski, nemški in švedski prostor in način, kako se njihova akademska misel srečuje z dvema izzivoma: s priseljenci in s perspektivo evropske integracije.

Tako Ladmiral in Lipiansky (1989) opozarjata na dvosmerno frustrativno projekcijo Francozov v odnosu do tujcev. V tem smislu ni dejaven le kolonialen kompleks v odnosu do frankofonskih Arabcev, temveč tudi določen kompleks (vojnopolitične in s tem tudi značajске, mitsko-epske) inferiornosti do Nemcev. Zato se take vsebine, mentalne fiksacije morajo vključiti v problematiko dvojezičnosti, drugega jezika, tako znanstveno teoretično kot tudi pedagoško.

Dittrich in Radtke (1990) opozarjata, da kljub dekonstrukciji pojma rase in njegovi preobremenjenosti z ubijalskimi posledicami (nacionalsocializem) ta pojem še do danes ni do konca znanstveno delegitimiran. Še več, po mnenju obeh avtorjev je renesansa sociobiologije v 70. in 80. letih povzročila, da je bil pojem »rase« zamenjan s pojmom »populacije« (omejena delitev skupne genetske substance). Če k temu dodamo filozofsko zgodovinsko tradicijo od Herderja do sodobnega pojmovanja naroda kot »Volksgemeinschaft«, ki – nasproti francoskemu rousseaujevskemu univerzalizmu – poudarja razlike med narodi, in sicer v smislu trenja in ločevanja, potem se ustvarja jasna slika o kulturi večine kot podlagi za politično homogenizacijo. Iz tako trdno in dolgoročno zidanega okvira je zelo težko preklopiti stvar na drugačno interkulturalno optiko, kjer bi bil tujec (tuji

delavec v Nemčiji v tem primeru) nekaj drugega od tistega, kar mu pripisuje tradicionalna predstava.

Glede na Švedsko, ki je že od 60. let v Evropi javno veljala kot »avantgardni« vzor imigracijske politike in bolj širokogrudnega gledanja na tujce, Alund in Schierup (1991) opažata: če se odstrani oblak ideoloških in stereotipnih predstav, se dobi nekoliko drugačna slika. Švedska je kot država v resnici naredila mnogo več kot druge evropske države za vključevanje priseljencev in za ohranjanje njihovih lastnih ljudskih tradicij. Prav tako pa je resnica tudi, da je »etnični babilonski stolp« ostal na eni strani na periferiji družbe, drugo stran pa sestavlja centristični, korporativni politični sistem (implicitno povezan z večino in njenimi sindromi).

Evropska akademska misel v družbenih in humanističnih znanostih je nasploh pripravljena dočakala interkulturene izzive z obeh strani: južnjaško-imigrantske in evropsko-integracijske. Analitično jasno razlikuje zmogljivosti večinskih kultur in meče ostro kritično svetlobo na njihove adaptivne reflekse, tj. kako te kulture skušajo v glavnem »kooptirati« alternativne kulturne vplive. Te znanosti so zelo dobro opremljene z lingvističnimi in drugimi sredstvi za proučevanje interkulturenih procesov, ki še potekajo med učenjem drugega jezika ali kasneje, čemur so podvrženi tujci prve, druge in tretje generacije. S tega vidika se jasno in nedvoumno presojujejo vsi dosedanja modeli integracije tujcev – od tistih ameriških do noveevropskih – ti zadnji, ponovno poudarjamo, vendar »sledijo« ameriškim.

Interkulturalizem v politični in administrativni praksi OECD

Na podlagi nekaterih poročil OECD (De Certeau, 1987; Churchill, 1986; OECD 1986, OECD 1989) bomo prikazali nekatere skupne značilnosti operativnih konceptov multikulturalizma, pri čemer se interkulturalizem kot izraz uporablja v različnih pomenih. Osrednja institucija je izobraževanje, čeprav nekateri vidiki multikulturenega izobraževanja seveda segajo tudi na druga, sosednja področja državnih politik (policies).

Izbor oblik multikulturenega izobraževanja je omejen zato, ker so politike multikulturenega izobraževanja stranski proizvodi splošnih, izobraževalnih in kulturnih politik v teh najbolj razvitih državah. Prvi razlog za to je organizacijske in finančne narave. Sistem multikulturenega poučevanja zahteva mobilizacijo kadrov in sredstev ter zelo zapletene in obsežne priprave. Drugi razlog je, da se v uradnih dokumentih – elaboratih, poročilih in priporočilih – v največjem številu primerov predmet politike obravnava kot pravno, ne pa kot antropološko, kulturološko ali edukološko vprašanje. Tretjič, pravnopozitivna omejitev je do neke mere zmanjšana in je predmet popolneje obravnavan po zaslugi voditeljev programov OECD; ti se posvetujejo s predstavniki kulturnih politik držav članic in imajo navado organizirati srečanja strokovnjakov znanstvenikov ali mešane sestanke strokovnjakov in upravnih funkcionarjev. Zato imajo njihova sklepna in sintetična poročila tudi kulturološko-edukološko razsežnost. Razmejevanje problema na tej ravni seveda še ne pomeni predikacije v pogledu kakovosti multikulturenega izobraževanja. Prepad, ki od nekdanj obstaja med znanstvenimi spoznanji in njihovimi aplikativnimi možnostmi oziroma prakso, se namreč pri izobraževanju ni tako zmanjšal, da bi se moglo reči, kako se »širokogrudni« znanstveni koncept multikulturalizma dejansko uveljavlja v praksi izobraževanja. Zato pa je praksa državnih in meddržavnih organov, da v odločilnih trenutkih v svoje delo vključujejo znanstvenike, zares nekaj obetajočega.

Operativni koncept multikulturalnega izobraževanja v državah OECD bomo prikazali v dveh razvojnih razsežnostih: 1. zahteve multikulturalnega izobraževanja in temeljni pogoji za njegovo implementacijo; 2. ugotovitve in napotki, ki se lahko izpeljejo iz dosedanjih izkušenj s programi izobraževanja.

Pogoji multikulturalnega izobraževanja

Pogoji se lahko razložijo v šestih točkah.

1. **Kulturna identiteta.** Gre za poskus, da se ameriška uporaba pojma »ethnicity« zamenja s primernejšim v smislu »kulturne identitete«. Čeprav je tudi ta izraz obremenjen z dvosmiselnostjo, se z njim sugerira neki fluktuirajoči koncept: odpira se namreč možnost dokazovanja (kulturne identitete) ne samo na ravni skupnosti ali skupine, temveč tudi posameznika. Tu celo lahko dodamo nekaj, kar kažejo tudi naše domače raziskave (Perunović, 1991), da se stopnja izraženosti etnične identitete zelo spreminja od etnične podskupine do podskupine oziroma od osebe do osebe, pri čemer je stopnja izobrazbe odločujoč dejavnik, pa tudi varianca glede na to, da večja izobrazbenost spodbuja izražanje etnične identitete ali pa ga destimulira. Kadar gre za otroke šolske starosti, je jasno, da lahko prihaja skupinska (etnična) identiteta bolj od izraza, saj gre za psihodinamični pojav. Vendar je tudi ta lahko izražen ambivalentno, to je bolj ali manj. Tudi sami se nagibamo k uporabi izraza kulturna identiteta. Po vsem sodeč je namreč možnost izražanja distinktivne etnične identitete dana simbolično, torej ne samo na ravni jezikovnega razpoznavanja, temveč tudi na ravni subjektivnih sporočil. Preprosto, kultura kot »shramba« simboličnih manifestacij oskrbuje posameznike in skupine z možnostjo distinktivnega izražanja.

2. **Naraščajoča kulturna enoličnost.** Nasprotno trendu iskanja kulturne avtentičnosti, vračanja k izvirom, potrebi po ohranjanju jezika manjšin, ponosu ob partikularnostih in tradicionalnosti raste trend k neki enotni svetovni kulturi: k nadnacionalnim idejam in mitom ter k podobnim in izenačevalnim stilom življenja. Multikulturalni programi nujno odsevajo tako stanje. V najboljšem primeru lahko multikulturalno izobraževanje vključuje primerjalno učenje kultur, kar predstavlja sistematičen študij drugih kultur, vključno z njihovimi vrednotami. Seveda je tak položaj pogosto »med tnalom in nakovalom«, med etnocentrizmom in svetovnim uniformizmom na eni strani ter med sprejemanjem pluralizma na drugi strani. Če ne bi bili pozorni na to protislovnost, bi multikulturalni programi lahko zdrsnili v nekaj drugega, npr. v ignoranco ali banalnost.

3. **Kulturni relativizem obsega dve zahtevi:** spoznavanje drugih kultur v ožjem smislu (tradicij, jezikov, običajev itd.) in njihovega načina mišljenja ter specifičnih struktur znanja (epistemološki relativizem). Pod tem zadnjim razumemo tudi dejstvo, da pripadniki drugih kultur drugače definirajo tisto, kar se ima na Zahodu za racionalno in logično, »drugače mislijo«.

4. **Nove manjšine.** Kakšna je razlika med priseljenci in tradicionalnimi, »konvencionalnimi« manjšinami? Ali imamo lahko priseljence za manjšine? To, kar se je nekoč jasno in izrazito razlikovalo, se danes namerno manj jasno razlikuje. Imigranti sicer res prinašajo s seboj nove kulturne elemente v družbo, kamor prihajajo, poleg tega so si problemi enih in drugih manjšin precej podobni, možnosti povezovanja in skupnih akcij pa so večje kot kdaj koli doslej. Zato priseljenci sestavljajo nove manjšine (ali pa, če pripadajo istim etničnim skupinam, »napolnjujejo« stare manjšine).

5. Multijezikovni kontekst. Učenje jezikov ima v multikulturnem izobraževanju osrednje mesto; obstaja pa tudi mnenje, da je učenje dovolj za ohranjanje jezika. Ta trditev ni pravilna iz več razlogov, od katerih sta pomembna predvsem dva. Prvič – obstaja etnični in politični argument, po katerem je izobraževanje v materinščini neodtujljiva človekova pravica. Drugič – v sodobnih pluralnih družbah je znanje jezikov zaželeno in daje mnoge prednosti. Pri tem je najpomembnejše spodbujati znanje tujih jezikov, in to jezikov manjšin, čeprav so to manj znani jeziki. Izobraževalni sistem, ki ne pospešuje učenja jezika, ki ga pripadnik družine govori v družini, je v vsakem pogledu mnogo manj učinkovit kot tisti izobraževalni sistem, ki učenje materinščine spodbuja.

Pa vendar je odločitev o uvajanju dvojezičnega ali večjezičnega izobraževanja stvar političnih oblasti. V tem pogledu politike najbolj razvitih držav niso enake.

6. Etnična dilema. Sprejemanje kulturalnih razlik se je v izobraževanju pokazalo kot dvorezen meč. Na določen način pravzaprav kaznuje otroke pripadnike etničnih skupin kot posameznike, saj omejuje njihovo možnost izbire, s tem ko vsiljuje pouk v maternem jeziku samo zanje. V tem primeru se zdi, kot da otroci postanejo talci, povezani s svojo izvirno kulturo.

Razlog, da otroci pogosto tako doživljajo svojo kulturo, je seveda njena zapostavljenost in majhen ugled v državi imigracije. Če pa bi multikulturne programe pripravljali za otroke (pa tudi za odrasle) pripadnike družbene večine, ne bi bilo etnične dileme. Na žalost pa v praksi etnična dilema še traja.

Sklepi in napotki

Sklepi se nanašajo na dosedanje izkušnje z multikulturnim izobraževanjem. Zato so nekateri prikazani v obliki ugotovitev, drugi pa v obliki evalvacije.

1. Otroci, ki ne pripadajo večinski skupini, so po pravilu izobraževalno zapostavljeni, dosegajo podpovprečne rezultate v šoli in imajo manjše možnosti kot drugi otroci.

2. V največjem številu primerov kolektivni postopki niso dali pričakovanih rezultatov: mnogi multikulturni programi izobraževanja so se pokazali kot relativno neučinkoviti.

3. Razvoj multikulturnega izobraževanja sestavlja del spremenjenega izobraževalnega mišljenja, kar izhaja iz kritike tradicionalnih metod učenja in tradicionalnega pojma učenja, zasnovanega na formalistični teoriji spoznanja. Moderna izobraževalna misel izhaja iz premise, po kateri je spoznanje vkoreninjeno v oblikah obnašanja in v pripadajoči kulturi.

4. Prišlo je do ponovnega zanimanja za izobraževanje s stališča skupnosti. Izobraževalna misel je v svojem razvoju po 2. svetovni vojni poudarjala individualizem, to je svobodo izbire in pripravo učenca in študenta za avtonomnost in neodvisnost. Z razvojem multikulturnega izobraževanja pa dobiva večji pomen učenje v funkciji življenja v skupnosti.

5. Kognitivna funkcija šolanja in mentalni procesi so vključeni v to kulturno transmisijo, ki se s tem bogati in razrašča v več smeri.

6. Multikulturno izobraževanje mora zajeti vse otroke. Omejeno multikulturno izobraževanje, namenjeno samo posebnim kategorijam otrok (migrantom ali etničnim skupinam), je manj uspešno in dobiva nujno podcenjujoč pomen, to je nadomestno ali dobrodelno naravo.

Ta uvodni prikaz problemov, pogojev in dosedanjih rezultatov v teoretičnem osmišljanju interkulturalizma kot tudi dosedanjih izkušenj z multikulturnim izobraževanjem bomo strnili v nekaj točk:

1 – Interkulturalizem je optimistična predpostavka o medsebojni združljivosti pripadnikov različnih kultur in njihovih subjektivnih in objektivnih vsebin. Ta koncept ima svojo realno podlago, vendar samo v manjšem delu, pravzaprav v mejnih delih kulture, v katerih se občasno, in še to redko, izražajo sposobnosti in pomeni transverzalnih interakcij in komunikacij ter interpretacij pluralnega sveta.

2 – Glavni deli večinske kulture so v temelju nezdržljivi z interkulturnimi predpostavkami. Sindrom večine matice je globoko zakoreninjen v vseh kulturah. Zgodovinsko se spreminja v štirih oblikah, kar se kaže na ravni zgodovine Zahoda, tiste, ki navsezadnje kaže največ univerzalističnih namer. Vendar pa se zdi, kot da je vsaka sprememba sindroma pravo mesto za izražanje alternativnih kulturnih procesov tistih, ki olajšujejo povezovanje delov družb in kultur. Tako je tudi danes v razcvetu dveh procesov integracije na Zahodu: vertikalne in horizontalne, politične in transnacionalne.

3 – V najbolj razvitih državah Zahoda je danes multikulturno izobraževanje neobhodna stopnica v smeri eventualnega interkulturalizma. Praktično to pomeni, da učenje drugega ali tretjega jezika odpira možnost prožnejše komunikacije, tako v institucionalnih okvirih družbe kot tudi v njenih socialnih okoljih – v sosedskih, družinskih in prijateljskih zvezah.

4 – Dosedanja praksa multikulturnega izobraževanja ni izpolnila pričakovanj iz dveh razlogov: obvezno (kompulzivno) uvajanje posebne oblike pouka za otroke, ki pripadajo manjšinam, lahko povzroči dodatni hendikep, omejuje tudi njihovo svobodo izbire; prav tako bo multikulturno izobraževanje vse dotlej, dokler ne bo uvedeno za vse otroke, večinske in manjšinske, verjetno ostalo dejavnik etnične stratifikacije, to je reprodukcije in ohranjanja nižjega družbenega položaja kot tudi nižjega vrednotenja manjšinske kulture.

Kljub temu da bodo po našem mnenju zgornje trditve deležne še nadaljnjih popravkov, si drznemo že vnaprej izraziti trdnjšo, čeprav splošnejšo ugotovitev. Ustvarjanje in reprodukcija kulturnih vzorcev, tudi kombiniranih, novih in prehodnih, namenjenih medkulturnemu sporazumevanju, sta močno obremenjena ne le s sindromom matične kulture, temveč tudi s tistim, kar je neposredno ali posredno ustvarila in že dolgo ustvarja. To so realne in močne strukture neenakosti v razvoju družbe. Gospodarski sistemi in politični sistemi kot reprezentativne oblike delitve moči v družbi so skoraj avtomatični mehanizmi družbene usode. Čeprav niso neodvisni, brezpogojni in trajno nespremenljivi, se ne moremo otresti vtisa, da jih na Zahodu – tudi v »najbolj kulturnih« krogih, posebno med administrativno in politično elito, še posebej pa v gospodarsko poslovni eliti – imajo za nekaj nespremenljivega in trajno danega. Čemu torej proučevati smisel oziroma zaprtost večinske kulture, ko pa njeni soodnosni člani – po našem mnenju pravzaprav homologni produkti – niso predmet proučevanja. V tistem, kar lahko najdemo kot ponudbo za multikulturno ali interkulturno razpravo, le redko naletimo na to, da se gospodarske in politične kulture postavljajo kot predmet, ki se postavlja v isto optiko: spremembo in pluralni univerzum. To ni »marksistična« floskula. Naj nam oprostijo zagovorniki pluralizma za tako logično postavljanje vprašanja. Toda zakaj govoriti o kulturnem pluralizmu, če niti gospodarski niti politični sistem (v svoji javni in pragmatični izvedbi) nista več niti malo »pluralna«.

Nasprotno, sta monistična ali dimonistična. Njuna moč tekmovanja, izločanja in neprizanesljivega odnosa do nasprotnika ne pušča morda prav nobenega upanja za možnost pluralnih kultur. Ali je to vgrajeni dualizem moderne družbe, ki ni nujno škodljiv za udeležence, cinična hipokrizija – ali pa problema nismo dobro razumeli? Toda zakaj potem strokovnjaki in funkcionarji OECD izrecno trdijo, da je interkulturalizem daljna in morebitna perspektiva?

Na to vprašanje je mogoč teoretičen, pogojno pa tudi praktičen odgovor. Teoretično, ministri in strokovnjaki se zavedajo, da je večinsko gospodarstvo – politika – kultura nenaklonjena spremembi svojega izvirnega koda, to je neoviranemu pretoku ljudi in virov. Kadar bi se to začelo dogajati, bi to pomenilo osvoboditi se starega strahu pred iztekanjem moči, ko se je svobodno združevanje imelo za nepovratno izgubo v korist drugega naroda. Praktična posledica svobodnega pretoka bi se kazala v drugačni strukturi države – nazadnje v novi razporeditvi med ministrstvi. Ministrstvi za kulturo in izobraževanje bi bili med najpomembnejšimi kot izraz nove razporeditve moči v družbi. Spretnost ustvarjanja in komuniciranja v različnostih bi postala prvovrsten vir moči.

LITERATURA:

- ALUND, A. & SCHIERUP, C. U.: *Paradoxes of Multiculturalism*, Avebury, Aldershot, 1991.
- BAUMAN, Z.: *Kultura i društvo*, Prosveta, Beograd, 1984.
- BERELSON, B. & STEINER, G. A.: *Human Behaviour*, Harcourt, New York, 1964.
- BOURDIEU, P. & PASSERON, J. C.: *Reproduction in Education, Society and Culture*, Sage, London, 1990.
- CHURCHILL, S.: *The Education of Linguistic and Cultural Minorities in the OECD Countries*, Multilingual Matters, Clevedon, 1986.
- COCCHIARA, G.: *Istorija folkloru u Evropi*, 2. Prosveta, Beograd, 1984.
- DASHEVSKY, A. (Ed.): *Ethnic Identity in Society*, Rand McNally, Chicago, 1976.
- De CERTEAU, M.: *The Management of Ethnic Resources*, u: *Multicultural Education*, OECD/CERI, Paris, 1987.
- DEVEREUX, G.: *Komplementaristička etnopsihoanaliza*, August Cesarec, Zagreb, 1990.
- DITTRICH, E. J. & RADTKE, F. O.: *Der Beitrag der Wissenschaften zur Konstruktion ethnischer Minderheiten*, u: *Ethnizität*, (Dittrich, E. J. & Radtke, F. O., Hrg.), Westdeutsche Verlag, Opladen, 1990.
- DORFLES, G.: *Pohvala disharmoniji*, Svetovi, Novi Sad, 1991.
- DUMEZIL, G.: *Od mita do povijesti*, *Kulturni radnik* 1979, 3.
- FRIED, M.: *The Evolution of Political Society*, Random House, New York, 1967.
- GLAZER, N. & DANIEL, P.: *Beyond the Melting Pot*, MIT Press, Cambridge, Mass., 1964.
- GODELIER, M.: *Marksizam i antropologija*, Školska knjiga, Zagreb, 1982.
- GORDON, M.: *Human Nature, Class and Ethnicity*, Oxford University Press, New York, 1978.
- GUREVIĆ, A.: *Problemi narodne kulture u srednjem veku*, Grafos, Beograd, 1987.
- HERBIG, J.: *Im Anfang war das Wort*, DTV, München, 1984.
- HORTON, J.: *Order and Conflict Theories...*, *American Journal of Sociology*, 1966, 71.
- JEDLIČKA, D. & KATUNARIĆ, V.: *Multicultural Education and Social Distance*, Referat na međunarodnom simpoziju u Amsterdamu (rukopis), 1985.
- KATUNARIĆ, V.: *Dioba društva*, Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb, 1988.
- KATUNARIĆ, V.: *Arhaizam i modernizam u nacija*, u: *Modernost i modernizacija*, Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb, 1990.
- KATUNARIĆ, V.: *Lirsko-epski izvori kršćanstva*, *Teorija in praksa*, 1991, 3–4.
- LADMIRAL, J. R. & LIPIANSKY, M.: *La communication interculturelle*, Armand Colin, Paris, 1989.
- LEVI-STRAUSS, C.: *Divlja misao*, Nolit, Beograd, 1978.
- LIEBERSON, S. & WATERS, M. C.: *From Many Strands*, Russel Sage, New York, 1988.
- LAHMANN, N.: *Soziale Systeme*, Suhrkamp, Frankfurt, 1985.
- McLEMORE, S. D.: *Racial and Ethnic Relations in America*, Allyn and Bacon, Boston, 1983.
- MEISTER, R. J. (Ed.): *Race and Ethnicity in Modern America*, D. C. Heath and Co., Lexington, Mass., 1974.
- MERTON, R. K.: *Sociological Ambivalence and Other Essays*, Free Press, New York, 1976.
- Multicultural Education*, OECD/CERI, Paris, 1987.
- One School, Many Cultures*, OECD/CERI, Paris, 1989.

- OZOUF, M.: Bratstvo, *Nafe teme*, 1990, 1-2.
- PERUNOVIĆ, S.: Etnički identiteti i kulturna obilježja (doktorska disertacija), Zagreb, 1991.
- REX, J. & MASON, D. (eds.): *Theory of Race and Ethnic Relations*, Cambridge University Press, London, 1986.
- ROSE, E. J. B.: *Colour and Citizenship*, Oxford University Press, London, 1969.
- SEATON-WATSON, H.: *Nacije i države*, Globus, Zagreb, 1986.
- SIMMEL, G.: *On Individuality and Social Forms*, University of Chicago Press, 1971.
- SKOCPOL, T.: *States and Social Revolutions*, Cambridge University Press, London, 1979.
- SMITH, A. D.: *The Ethnic Origins of Nations*, Basil Blackwell, Oxford, 1986.
- STEINBERG, S.: *The Ethnic Myth*, Atheneum, New York, 1981.
- ŠKILJAN, D.: *Jezična politika, Naprijed*, Zagreb, 1988.
- THOMPSON, E. P.: *The Making of the English Working Class*, Penguin.
- TRUBECKOJ, N. S.: Babilonska kula i pometenost jezika, *Gradina*, 1991, 4.
- VLAHOVIĆ, P.: *Narodi i etničke zajednice sveta*, Vuk Karadžić, Beograd, 1984.
- WILLIAMS, R. M.: *Mutual Accomodation*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1976.
- WOLF, E. R.: *Europe and the People Without History*, University of California Press, 1982.

Izhodišča razvojne strategije Slovenije

Konkurenčne prednosti in internacionalizacija¹

Ali sploh potrebujemo novo razvojno strategijo? Ali ni dovolj le uvesti tržno gospodarstvo, ki bo samo vzpostavilo ustrezno gospodarsko strukturo ter načrtovalo tudi dolgoročneje razvojne smeri? Dilema ni niti nova niti značilna za Slovenijo. Ali načrtati razvojno strategijo ali pa se opreti bolj na industrijsko politiko?

Razprave o podobnih dilemah potekajo v mnogih državah, tudi najrazvitejših. Okoliščine nas silijo v prepričanje, da je potrebno oboje; in razvojna strategija in industrijska politika. Vprašanje pa je bolj, kakšni naj bosta in ne, ali sta sploh potrebni. Zakaj?

Ves svet je v fazi temeljnega preoblikovanja. Novi izzivi razvoja znanosti in tehnologije zahtevajo preoblikovanje položaja vseh držav in njihovih podjetij na svetovnem trgu. Hitrost sprememb in s tem velika tveganja narekujejo nenehno dograjevanje in preoblikovanje starih usmeritev. »Stare« primerjalne prednosti se izgubljajo, oblikujejo se nove ali bolje rečeno države in podjetja si ustvarjajo nove konkurenčne prednosti. Še ne toliko daleč nazaj so te slonele predvsem na naravnih bogastvih. Danes jih ustvarja predvsem človekovo znanje (to vključuje tudi informacije o znanju drugih). Zunanje okolje torej narekuje ponovno osmišljanje položaja države v mednarodnih gospodarskih odnosih.

Kaj pa notranji dejavniki? Preskok iz 23 milijonskega jugoslovanskega gospodarstva v dvomilijonsko slovensko gospodarstvo (po številu prebivalstva oziroma potrošnikov) je gotovo ogromen preskok. Gospodarski prostor države se je po številu prebivalcev zmanjšal za 10-krat. Seveda je to zmanjšanje bistveno manjše glede na večjo kupno moč slovenskega prebivalstva. Vseeno pa gre za ogromen preskok, ki ga niti preoptimistična² prizadevanja za ohranjanje »starega« jugoslovanskega trga ne morejo bistveno zmanjšati. Infrastrukturne, energetske in druge vezi, stkanе na jugoslovanskem gospodarskem prostoru, dobivajo v novih razmerah drugačen pomen in relativno težo.

Z nastankom slovenske države je torej treba ponovno osmisлити tudi položaj Slovenije v mednarodnih gospodarskih odnosih, na novo najti mesto v »mednarodni delitvi dela«. Zatečena gospodarska struktura ne sme biti glavno merilo gospodarske usmeritve. Prevrednotenju gospodarskega položaja v svetu se ni mogoče izogniti, pa če je to še tako boleče. Hitre tehnološke spremembe, pa tudi spremembe v gospodarskem zemljevidu sveta (preoblikovanje SZ in vseh nekdanjih socialističnih držav) dodatno utemeljujejo nujnost temeljitega prevrednotenja lastnega gospodarskega položaja v svetu.

Preskok iz srednjega v majhno gospodarstvo je velik in zahteven preskok. Kot

* Dr. Marjan Svetličič, izredni profesor na Fakulteti za družbene vede.

¹ Članek bistveno dopolnjuje idejo, prvič obdelano v Svetličič, M., Prvine zunanje ekonomske strategije Slovenije, Naši razgledi, 21. 2. 1992, in Naši razgledi, 20. marec 1992, ter Svetličič, M. in Bučar, M., The Strategy of International Economic Cooperation of Slovenia, Development & International Cooperation, Ljubljana Vol. VIII, No. 14-15, June-December 1992, pp. 57-73.

² Več v Svetličič, nav. delo 1992.

kažejo dosedanje izkušnje, je izguba velikega dela jugoslovanskega trga zelo boleča, vendar pričakovana, saj vsaka nova država na novo osmišlja dosedanje gospodarske vezi, njihovo smotrnost ter ekonomičnost. Obenem novejšje težnje v svetovnem gospodarstvu dajejo tudi majhnim gospodarstvom prednosti, ki niso zamenljive. Sodobna tehnologija ima za posledico bistveno zmanjšanje razdalj (časovno in cenovno), kar zmanjšuje relativni pomen velikega nacionalnega trga in krepi pomen dostopa do svetovnega. Hitro spreminjajoče se razmere dajejo majhnim gospodarstvom določene prednosti, ki izhajajo iz večje prilagodljivosti in fleksibilnosti, ki ju velika gospodarstva nimajo.

Te prednosti lahko izkoristijo le tista gospodarstva, ki so že dosegla visoko stopnjo internacionalizacije dejavnosti svojih podjetij, ki so že intenzivno vključene v svetovno gospodarstvo. Če tega ni, nimajo niti možnosti odzivati se na svetovne težnje, ki so za majhno gospodarstvo odločujoča determinanta razvoja. Rugmanova kritika³ znane Porterjeve analize⁴ je lahko temelj takšni trditvi. Močno internacionalizirano gospodarstvo oziroma njegova podjetja lahko namreč izkoristijo ne le prednosti Porterjevega nacionalnega diamanta,⁵ pač pa tudi nacionalnega diamanta trgov držav, na katerih največ prodajajo.⁶ Vsiljuje se sklep, da si država z veliko izvozno naravnostjo ter z visoko stopnjo internacionalizacije svojih podjetij (visok delež tujih naložb) lahko bistveno razširi svoje razvojne možnosti. To je posebej pomembno za majhna gospodarstva, v katerih ni moč pričakovati zelo razvitih dobaviteljev niti visoke stopnje domače konkurence. Slabosti v enem od diamantov je mogoče nadomestiti s prednostmi v drugem. Ista struktura diamanta ne daje državam avtomatično enakih konkurenčnih prednosti.

Slovensko gospodarstvo je že relativno intenzivno izvozno naravnano. Raziskave v prostoru Alpe-Jadran so pokazale, da je stopnja internacionalizacije slovenskih podjetij podobna kot sorodnih podjetij članic Skupnosti Alpe-Jadran iz EGS. Slovenija se po izvozu na prebivalca uvršča na 21. mesto v svetu⁷ (pred Španijo, Portugalsko, Grčijo; slovenski izvoz na prebivalca je le za 266 dolarjev manjši od japonskega).⁸ Po absolutnem znesku izvoza smo na 59. mestu, po GDP na prebivalca pa šestindvajseti. Visoko kakovost življenja kaže podatek, da smo po pričakovanem trajanju življenja na 23. mestu, če bi upoštevali le ženske, pa skupaj s še tremi državami celo na petem mestu. Čeprav vseh teh števil ni treba jemati kot suho zlato tudi zato, ker so nekatere druge veliko manj ohrabrujoče, pa vseeno kažejo, da po nekaterih kazalnikih le nismo tako majhni, kot se to običajno misli. Poznavanje tega stanja je potrebno ne le zaradi ugotovitve začetnega stanja,

³ Alan M. Rugman, *Diamond in the Rough*. Business Quarterly, Canada Management Magazine, Ontario, Winter 1991.

⁴ M. E. Porter, *The Competitive Advantage of Nations*, New York, Free Press, 1990.

⁵ M. Porter trdi, da je nacionalni konkurenčni položaj odvisen od štirih nacionalnospecifičnih determinant ter dveh zunanjih spremenljivk: priložnosti in vladne politike. Štiri determinante ali, po Porterju nacionalni diamant, so: faktorski pogoji (naravna bogastva itd.), vrsta povpraševanja (zahtevni ali nezahtevni kupci), povezane in podporne industrije (obstoj ali neobstoj ter kakovost dobaviteljev) ter strategije podjetij in tip konkurence. Od vrste in kakovosti medsebojnega vplivanja teh štirih dejavnikov ter izkoriščanja ali ne priložnosti, ki se ponujajo, ter uspešnosti vladne politike je odvisen konkurenčen položaj nacionalnega gospodarstva na svetovnem trgu.

⁶ Rugman pravi: »Lahko trdimo, da je ZDA diamant pomembnejši za kanadska industrijska multinacionalna podjetja kot pa lasten kanadski, saj je v povprečju 70% njihovih prodaj naravnanih na ameriški trg.« Pri tem je treba opozoriti, da je 70% te trgovine v rokah 50 multinacionalk, od katerih je polovica v tuji lasti.

⁷ Treba je sicer upoštevati »naravni zakon«, da imajo majhne države po pravilu večji izvoz na prebivalca kot velike in zato teh primerjav ne velja absolutizirati. Kljub temu pa so le lahko eden od kazalcev stopnje internacionalizacije določene gospodarstva.

⁸ Podatki so iz World Development Report 1992, ki obsega podatke za 125 držav. Za nekatere države le-ti niso bili dani. Podatki za Slovenijo temelje na podatkih Zavoda za statistiko in zato niso povsem primerljivi s podatki WDR.

pač pa tudi iz psiholoških razlogov, ki so tudi pomembno izhodišče vsake strategije.

Vendar pa ta internacionalizacija še ni dosegla ravni, ko bi lahko intenzivno izkoristili prednosti diamantov držav, kamor se izvažajo. Obenem velja, da izvoz ni najboljši način, s pomočjo katerega se lahko učinkovito prenaša medsebojno delovanje med vsemi štirimi elementi diamanta. Tuje naložbe so boljše sredstvo. Imperativ izboljšanja konkurenčnosti slovenskega gospodarstva je torej tudi s tega vidika pospešiti tuje neposredne naložbe. Zelo visoko kakovost življenja kaže podatek, da smo po pričakovanem trajanju življenja skupaj z vrsto držav celo na petem mestu.

Kakšna razvojna strategija?

Glede na majhnost gospodarstva, glede na že sedaj visok delež izvoza v GDP, zlasti če upoštevamo tudi izvoz v nekdanje jugoslovanske republike,⁹ se zdi upravičeno trditi, da kakšne bistvene meje med razvojno strategijo in strategijo mednarodnih gospodarskih odnosov ne bi smelo biti. Slovenija bo morala v tujino izvažati bistveno več kot 50% proizvodnje in storitev. Da bi bila uspešna, bo verjetno kaj kmalu morala doseči od 60 do 70% delež. To utrjuje prepričanje, da bistvene razlike med »domačo« in zunanjegospodarsko strategijo pravzaprav ne bi smelo biti. Izhodiščni trg za Slovenijo bi že na začetku moral biti svetovni.

Odperta, navzven zazrta razvojna strategija je zato edina mogoča usmeritev. Vsaka drugačna usmeritev bi bila lahko zelo nevarna. Podaljševala bi v nedogled visoko zaščito domače industrije in ohranjala doseganje (ne dovolj učinkovito proizvodnjo) ter ustvarjala monopolne proizvajalce na majhnem preveč zaščitenem lokalnem trgu. Edina rešitev iz zanke monopolizacije gospodarstva za majhno gospodarstvo je odprt razvojni koncept, ki se proti domačim monopolom bojuje s tujo konkurenco. To pa ne pomeni odpreti vrat tako, da se ustvari tak 'prepih', ki lahko 'odpihne' obetavne domače proizvajalce. Določeni 'vetrolovi' so potrebni, vendar le toliko, da blažijo 'loputanje vrat' in 'prehlade', ki jih povzroča tak prepih, če ljudje nimajo časa, da se nanj navadijo.

Zavzemanje za gospodarsko strategijo ne pomeni zavzemanja za oblikovanje nekega dokumenta, pač pa za oblikovanje spleta ciljev in sredstev za njihovo uresničitev. Skratka, gre za ustvarjanje ustreznega vzdušja in temeljnih pogojev za delovanje gospodarskih subjektov. Preteklost nas je prevečkrat izučila, da se z dokumenti ne da reševati vsakdanja praksa, da kolikor bolj kot so ti papirji 'dognani', bolj gre življenje po svoje in mimo dokumentov. Vendar pa je treba načrtati temeljne dolgoročne vsebinske cilje, ki se želijo doseči, da bi na teh temeljih podjetja lažje načrtovala svoje mikrogospodarsko delovanje. Skratka, gre za splošen okvir, za razvojno vizijo, za ustvarjanje razmer ter identifikacijo zatečenih in pričakovanih ter zelenih konkurenčnih prednosti domačega gospodarstva v primerjavi z drugimi v hitro spreminjajočem se svetovnem gospodarstvu.

⁹ V letu 1991 je Slovenija uresničila 23,5% vseh prodaj na tujih trgih (18% l. 1990). Prodaje na eksjugoslovanski trg so padle na 17% l. 1991 ter celo 6% v prvih šestih mesecih l. 1992.

Globalizacija mednarodnega poslovanja, regionalizacija, izjemno hitre in globoke tehnološke spremembe, gospodarsko povezovanje in politična dezintegracija povzročajo v svetovnem gospodarstvu visoko stopnjo nepredvidljivosti in tveganj. Edino racionalni temelj ekonomske strategije majhne države v takih razmerah je fleksibilna strategija, visoka stopnja prilagodljivosti zunanjim determinantom, ki so za majhno gospodarstvo danost.

Poznavanje in stalno spremljanje gibanj v svetu sta zato nujni pogoj uspešne gospodarske strategije graditve lastnih konkurenčnih prednosti. Pri tem ne gre za pasivno spremljanje dogajanj v zunanjem okolju, pač pa za aktivno politiko identifikacije dolgoročnih trendov ter iskanje priložnosti v njih. Skratka, gre za ustvarjalno odzivanje na zunanje razmere. Strategija mora temeljiti na realni presoji sedanjega položaja Slovenije v svetu, vendar mora imeti hkrati vizijo prihodnjega zelenega položaja. Mora biti pragmatična in se izogibati nerealnim željam. Obenem pa mora biti dovolj ambiciozna, da spodbuja izvajalce strategije (vlado, podjetja, posameznike) k doseganju zahtevnejših ciljev.

Okostje takšne razvojne strategije je:

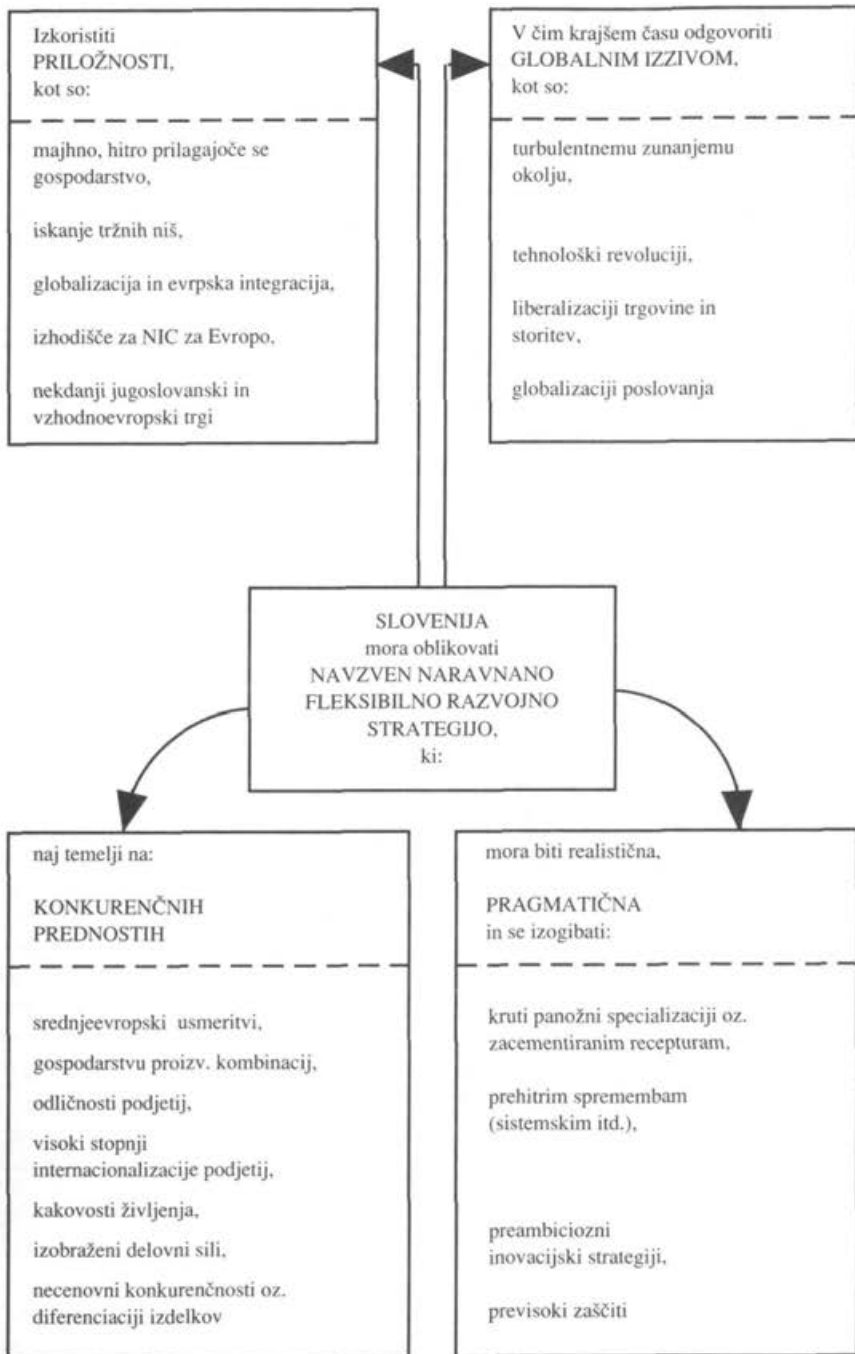
1. identifikacija obstoječih ter zelenih konkurenčnih prednosti,
2. prilagajanje globalnim svetovnim spremembam,
3. ugotavljanje priložnosti (iskanje tržnih niš), ki jih daje spreminjajoče se svetovno gospodarstvo,
4. realizem in pragmatična ambicioznost.

Če bi želeli med štirimi Porterjevimi strategijami: faktorsko poganjani, naložbeno poganjani, inovacijski ter premoženjsko poganjani strategiji ugotoviti, katera bi bila najprimernejša za Slovenijo, bi hitro ugotovili, da to nikakor ne morejo biti niti premoženjska niti faktorska poganjanja, saj je Slovenija, razen sposobne delovne sile, faktorsko revna. Ovira na poti inovacijsko poganjane strategije, ki omogoča dosegati in vzdrževati konkurenčne prednosti, so skromne možnosti vlaganj v raziskave in razvoj. Preostane edino naložbeno poganjana strategija,¹⁰ katere domet pa ravno tako omejuje pomanjkanje sredstev za vlaganje v prenovo gospodarstva. Tuje naložbe lahko zapolnjujejo vsaj del te naložbene praznine in tako skrajšajo čas, v katerem je mogoče začeti uresničevati elemente te strategije. Bistvo te strategije je stalno vzdrževati visoko naložbeno raven, ker le tako je gospodarstvo lahko konkurenčno na svetovnem trgu. To pa omogoča le visoko učinkovito gospodarstvo.

Navedene sestavine razvojne strategije nazorno kažejo, da v bistvu ne gre za novito, edino zveličavno strategijo, pač pa bolj za medsebojno prepletene strategije, katerih sestavni elementi imajo v različnih primerih različno težo. Bistveno pa je, da se znotraj predloženega modelskega pristopa poskuša analizirati lasten položaj in najti temeljne smeri prihodnjega delovanja.

¹⁰ Čeprav Porter dela kar pomembno ločnico med investicijsko in inovacijsko strategijo, pa je Gray mnenja, da pravzaprav tako ostre meje ne bi smeli začrtovati (H. Peter Gray, *International competitiveness: A review Article*, *The International Trade Journal*, Vol. V, Summer 1991, str. 509).

Elementi razvojne strategije Slovenije

Čeprav ne smemo zanemariti zemljepisnih prednosti oziroma lokacijskih prednosti Slovenije, ki jih uživa na prostoru med Zahodom in Vzhodom ter Srednjo in Južno Evropo, pa vseeno ta položaj v današnjih razmerah na svetovnem trgu ne more igrati odločilne vloge, kot se to pogosto pričakuje. Ugodne prometne povezave s Srednjo Evropo, perspektivno zelo dinamičnega dela razvoja, so prednosti samo, če so nadzidane z drugimi firmsko ali lastniško specifičnimi konkurenčnimi (ne primerjalnimi) prednostmi. Zemljepisni dejavnik pri današnjem razvoju znatnosti in tehnologije igra vse manjšo vlogo. Človek je tisti, ki danes ustvarja prednosti. Razvoj mnogih gospodarstev, ki imajo malo naravnih bogastev in slab zemljepisni položaj, dokazuje, da človeški dejavnik vse to lahko v veliki meri nadomesti.

Geostrateški položaj države, ki se pogosto opredeljuje kot izjemno pomemben za Slovenijo, je sicer pomemben, vendar pa je konkurenčnost na svetovnem trgu danes bolj odvisna od položaja, ki ga je ustvaril človek, in ne od zemljepisno danega. Tega si država izbira z ustvarjalnim delom. Gospodarska razsežnost strateškega položaja je danes mnogo pomembnejša od zemljepisne.

To velja tudi za regionalno usmeritev mednarodnih gospodarskih odnosov Slovenije. Čeprav je evropska usmeritev za Slovenijo nedvomno prednostna (tradicionalne gospodarske zveze, bližina itd.), pa to ne sme pomeniti zapuščanja drugih trgov, še manj nekritičnega posnemanja Evrope povsod, tudi tam, kjer Evropa ni vodilna v svetu. Razvojna strategija bi morala izhajati iz usmeritve k prednostnemu razvijanju gospodarskega sodelovanja po vsebinskih in ne regionalnih merilih. To pomeni 'družiti' se z vodilnimi na prednostnih področjih našega lastnega gospodarskega razvoja, ne glede na to od kod so ti 'voditelji'. Na to opozarjam, ker smo zadnja tri leta pričeli zakasnele, kampanjske, skoraj izključujoče usmeritve k Evropi.¹¹ Vedeti je treba, da je v projektu Evropa 1992 mnogo obrambnega, da Evropska skupnost z njim skuša loviti svoje konkurente, Japonsko in ZDA, in da zato uveljavlja mnoge protekcionistične ukrepe. Slepo posnemanje lahko da napačne dolgoročne signale gospodarstvu, če se ne primerjajo s signali drugih (vodilnih) proizvajalcev v svetu. Kljub majhnosti ali pa prav zaradi nje je pomembno evropsko usmeritev nadgrajevati z globalnejšo, ki krepi pogajalski položaj tudi v pogajanjih z evropskimi partnerji. Tako se lahko doseže tudi zaželena diverzifikacija gospodarskih odnosov s tujino in zmanjša prevelika osredotočenost na enega partnerja. Ne nazadnje se najdinamičnejši razvoj v svetu v prihodnjem desetletju pričakuje v Aziji.

Odločilne so torej specifične prednosti podjetij, ki pa so različne od podjetja do podjetja. Kljub temu ima slovensko gospodarstvo nekaj takih prednosti, ki so lahko splošni temelj graditve firmsko ali lastniško specifičnih konkurenčnih prednosti. Ena izmed njih je gotovo dolga industrijska tradicija, izobrazena in dela voljna delovna sila. V primerjavi z nekdanjimi socialističnimi državami je to tudi dolga tradicija poslovanja z Zahodom in s tem tudi poznavanje svetovnega trga.

Necenovna konkurenca je tista smer, v katero bi kazalo postopno usmerjati slovensko gospodarstvo. Treba je graditi prednosti na diferenciaciji izdelkov in ne

¹¹ Tako kot v Evropi pred Maastrichtom je tudi pri nas evropska usmeritev postala skoraj ideologija saj ni dopuščala niti najmanjših niansiranj. Referendum na Danskem in kasneje v Franciji pa izstop britanskega funta iz EMS je z Birminghamskim sestankom pomenil konec Evropske unije kot ideologije in njeno vračanje realnejšim in solidnejšim korakom k uspešni integraciji. Maastricht je očitno pomenil prevelik supranacionalni zalogaj, ki se je začel 'zatikati v grlu' najprej Dancem, vse bolj pa tudi drugim.

na velikoserijski proizvodnji, ki nima možnosti v majhnem gospodarstvu. Zavedati pa se je treba, da je tudi ob usmeritvi na strategijo diferenciacije izdelkov treba konkurirati tudi s ceno, če gre za izdelke, kjer je izrazito huda konkurenca ‚posne-movalnih‘ izdelkov. Takšna konkurenčnost je tudi veliko manj ranljiva kot pa konkurenčnost pri osnovnih izdelkih, ki temelji na faktorskih prednostih. Moderna fleksibilna tehnologija omogoča majhnim gospodarstvom dosegati ekonomijo proizvodnih kombinacij (economies of scope), ne pa gospodarstev obsega. To pomeni tudi usmeritev k podpiranju razvoja ‚povezanih‘ industrij (‚related‘ po Porterju), ki so ena od štirih temeljev nacionalnega diamanta prednosti.¹²

Temeljno vprašanje pa je, na čem naj temelji ta necenovna konkurenčnost. Ali so to lahko novi izdelki in storitve, ali so to nove tehnologije ali kaj drugega. Gospodarski subjekti morajo odgovore poiskati sami. Po Porterju, ki, mimogrede, preveliko težo daje nacionalnemu trgu¹³ in ne upošteva dejavnika internacionalizacije dejavnosti podjetij, je izbor slovenskega diamanta precej zožen. Med dejavniki ostanejo v igri še najbolj specifične prednosti podjetij. Pri tem je omejitvev skromen obseg sredstev, ki jih lahko vlagamo v raziskovalno-razvojno delo, ki je podlaga za razvijanje teh prednosti. Ustreznejša usmeritev je zato specializacija na z znanjem intenzivne izdelke (skill intensive) z relativno nižjo raziskovalno sestavino, kombinirano s strategijo čim hitrejšega posnemanja inovatorja oz. diferenciacije novih izdelkov na trgu. Slovenska konkurenčna prednost je torej lahko človeški kapital. Pri tem pa se je treba zavedati, da je ta prednost ‚pokvarljiva‘, če se stalno ne oplaja, če se ne vzdržuje na sodobni ravni. Če kje, potem je treba v sedanji gospodarski krizi preprečiti erozijo (ali odliv) te (redke) konkurenčne prednosti Slovenije.

Glede na skromnost naravnih prednosti (razen lepega okolja) in na omejen trg lahko slovenska konkurenčnost temelji le na znanju. Optimalna narodnogospodarska usmeritev je zato poiskati tako imenovano središčno kompetentnost (C. K. Prahalad),¹⁴ to je tisto, v čemer je podjetje (gospodarstvo) najboljše. Ta odličnost pa je različna od podjetja do podjetja. Tudi zato panožne recepture niso ustrezne. Na tej središčni točki naj se potem kot grozdi nizajo izdelki in storitve. Ti se lahko spreminjajo glede na tehnološke in potrošniške zahteve, medtem ko središčna kompetentnost in konkurenčnost lahko ostajata. Dolgoročno pa se tudi ti dve dinamično spreminjata glede na notranji razvoj podjetja (nacionalnega gospodarstva) in razvoj v svetu.

Brez dvoma pa je smer prihodnosti prilagajanje izdelkov ter storitev potrošniku (customization) t. i. »unikatna« proizvodnja. Takšna usmeritev je primerna zlasti za majhna gospodarstva, ki si le težko »privoščijo« velikoserijsko proizvodnjo standardiziranih izdelkov. Proizvajalci, ki potrošniku izdelka ne le prodajajo, pač pa mu rešijo problem v celoti, imajo večje možnosti. Splošni porast pomena storitev, ki iz tega izhajajo, narekuje, da bi morale imeti storitve v prihodnje odločujoč pomen v našem razvoju.

Konkurenčnost Slovenije ne more dolgoročno temeljiti na nizki ceni delovne sile. Dva razloga govorita v prid tej tezi. Prvič je ta dejansko poceni le še v primerjavi z razvitimi državami in drugič je strategija, ki temelji na nizki ceni delovne sile, le kratkega daha. Z njeno pomočjo je možno »kupovati čas«, potreben za globoke

¹² Glej več o implikacijah Porterjeve analize na Slovenijo v Svetličič, op. cit. 1992.

¹³ To je razumljivo, saj kot Američan izhaja iz velikega nacionalnega trga. Tega, kot kaže, niso spremenile niti številne študije primerov drugih držav, na katerih temelji njegova analiza.

¹⁴ To je razumljivo, saj kot Američan izhaja iz velikega nacionalnega trga. Tega kot kaže niso spremenile niti številne študije primerov drugih držav, na katerih temelji njegova analiza.

strukturne spremembe, ne more pa v naših razmerah biti temeljna usmeritev. Srednjeročno, dokler ne prestrukturiramo gospodarstva, pa je nizka cena dela¹⁵ ena redkih prednosti in mi jo imamo pred razvitimi gospodarstvi. Predolgo opiranje na to pa lahko z destimuliranjem visoko kvalificiranega dela, tudi raziskovalno-razvojnega, zavre procese gospodarske preнове.

Zato namenoma ne poudarjamo prednosti nizke cene delovne sile, pač pa izobražene delovne sile. Slovenija ne more srednjeročno ali dolgoročno konkurirati z drugimi nekdanjimi socialističnimi državami niti z vrsto sredozemskih držav s cenanim delom. Tukaj je bitka vnaprej izgubljena. Začetne korake prestrukturiranja gospodarstva lahko dosežemo le z relativno nizko bruto ceno dela.¹⁶

Ne nazadnje sta pomembna obstoječa in potencialna prednost Slovenije lepa narava ter v primerjavi z razvitimi državami še relativno dobro ohranjeno okolje. To zasluži veliko pozornost zlasti z vidika privabljanja tujih vlagateljev, za katere je zdravo in lepo življenjsko okolje vse pomembnejše. Če to ni toliko pomembno za največja, transnacionalna podjetja, pa je to izjemno pomemben dejavnik za manjše vlagatelje.¹⁷ To je tudi sestavni del usmeritve na tako imenovani »sustainable« (samovzdržujoči) razvoj, ki ohranja okolje tudi za prihodnje generacije. Dolgoročno je to gotovo usmeritev, ki bo postala prevladujoča v svetu, ne le v razvitih državah.

Vplivi globalnih sprememb v okolju

Statična analiza trenutnih konkurenčnih prednosti ni zadostna. Te je treba stalno preverjati in ustvarjati glede na gibanja v svetu. Ni pomembno samo zagotoviti si te prednosti, pač pa jih ohranjati in stalno oplajati. Hitre tehnološke spremembe namreč lahko še včerajšnjo slabost spremenijo v prednost in nasprotno.

Svet zaradi hitrosti in obsežnosti sprememb postaja izjemno zapleten in nepredvidljiv. Ne gre le za revolucionarne tehnološke spremembe. Spreminja se tudi sistem. Priče smo liberalizaciji obstoječega sistema urejanja mednarodne trgovine (carine kot temelj trgovinskega sistema GATT) ob sočasni intenzifikaciji neparinskih omejitev ali neoprotekcionizma. Po zasnovi urugvajске runde naj bi prišlo tudi do GATT-u podobnega sistema urejanja na področju storitev. Usmeritev k storitvam zato mora računati na večjo konkurenco, ki bo posledica pričakovane liberalizacije. Obenem pa tistim, ki na tem področju dosežejo določene prednosti, novi sistem omogoča zanesljivejše zaslužke na tej podlagi tako kot v preteklosti.

S tehnološkim razvojem zgublajo pomen materialni dejavniki v proizvodnji in pridobivajo pomen znanje ter informacije. Na tem temelji necenovna konkurenca, ki je podlaga konkurenčnega boja, boja med razvitimi državami. Manj razviti pa se medsebojno spopadajo s pomočjo cenovne konkurence na vse manjšem delu svetovnega trga in za vse manjši del svetovnega kolača.

Ker majhno gospodarstvo nima možnosti vplivanja na te globalne težnje, postaneta ključnega pomena obseg in hitrost prilagajanja tem izzivom zunanjega okolja. Hitrost prilagajanja je za majhna gospodarstva ključni element njihove

¹⁵ Business Week, August 31, 1992, str. 42–50.

¹⁶ Dvig konkurenčnosti je mogoče doseči z zniževanjem režije, ki je v Sloveniji še vedno previsoka.

¹⁷ Glej J. Tiihonen and M. Virtanen, Location decision of firms using new technology in eastern Finland, Helsinki School of Economics, June 1991, p. 5 in 6.

razvojne strategije. Omejene materialne možnosti jim namreč zožujejo prostor za lasten, na inovacijah temelječ razvoj, čeprav daleč od tega, da bi se morale omejeni implementaciji tudi take strategije odpovedati. Ne more pa biti temeljna usmeritev.

Če si sposodimo izraz iz ekonomike mednarodnega poslovanja, bi lahko rekli, da je treba razvijati strategijo »follow the leader« oz. strategijo posnemanja tehnoloških voditeljev v svetu, če sam nisi ta voditelj. Ustrezno prilagojena je ta smer dobila domovinsko pravico tudi v sodobnem menedžmentu. G. Stalk je razvil paradigmo »časovno utemeljene konkurenčnosti« (time based competition) kot temelja podjetniške uspešnosti v sodobnem hitrospreminjajočem se svetu.¹⁸ To velja seveda tudi za nacionalna gospodarstva, zlasti majhna. V bistvu gre za doseganje čim višje stopnje odzivnosti na impulze v svetu ter za zmanjšanje časa uvajanja teh sprememb, ki se pojavijo, v lastno poslovanje.

Visoka stopnja nepredvidljivosti ter tveganj narekuje tudi intenzivno mednarodno povezovanje s ciljem zmanjševanja teh tveganj. Tudi največja podjetja vstopajo v strateške zveze (odnos ljubezni in sovraštva/konkurence). Majhna lahko s takim povezovanjem tudi zmanjšajo tveganja in sledijo sodobnemu razvoju.

Tveganja v poslovanju s svetom se večajo z nepoznavanjem teh tokov ali šibkim odzivanjem na izzive, ki prihajajo iz sveta. Prvi pogoj takšne prilagodljive strategije je razpolaganje z ustrezno tehnično in kadrovsko podlago. Tovrstna domača infrastruktura mora povezati gospodarstvo z oblikovanimi in nastajajočimi mrežami v svetu; t. i. infostrukturami. V odsotnosti takšne infrastrukture se majhno gospodarstvo kaj kmalu lahko znajde na obrobju svetovnega dogajanja, vsaj dogajanja tehnološko in gospodarsko vodilnih držav. Naloga države je zato zgraditi tovrstno infrastrukturo, da bi podjetjem omogočila priključek s svetom. Ponazoritev: če letalska družba ni vključena v svetovno mrežo rezervacij, ali če hoteli niso vključeni v podobne svetovne hotelske mreže, ne morejo računati na rezervacije, na potnike, ne morejo torej prodajati svojih storitev. Vse bolj se to dogaja tudi v industriji nasploh.

Priložnosti

Hitro spreminjajoče se razmere niso samo ovira, ampak dajejo tudi nove priložnosti. Majhno gospodarstvo se po definiciji lažje prilagodi spremembam v svetu, je fleksibilnejše. Globalizacija poslovanja, ki je seveda velika priložnost za velika podjetja, pušča za sabo seveda ogromno niš, ki za velike niso zanimive, ki pa jih lahko uspešno in učinkovito zapolnijo majhna podjetja.

Prednosti nacionalnega trga relativno izgubljajo pomen, pomembnejši pa postaja dostop do svetovnega trga. Tudi to je priložnost za majhne, ki je prej ni bilo.

Evropski enotni trg postaja dinamično (vendar ne najbolj dinamično) področje svetovnega razvoja. Čeprav daje mnogo več priložnosti neposrednim udeleženkam tega procesa, pa tudi tretje države ob predpostavki ustrezne funkcionalne ali pa formalne integracije niso brez priložnosti. Slovenija bo tako ali drugače prej ali slej tesno povezana z EGS. To nam daje prednost pred tistimi državami, na primer azijskimi, ki na to ne morejo računati.

Dolgoročno pa so največja priložnost popolnoma nerazviti vzhodni trgi, lačni

¹⁸ Glej Business Week, August 31, 1992, str. 42-50.

potrošniškega blaga. Majhna gospodarstva sicer nimajo možnosti predolgo čakati ali sprejemati tvegane posle. Izkušnje slovenskega gospodarstva v poslovanju z nekdanjimi socialističnimi državami pa jim dajejo vrsto konkurenčnih prednosti vsaj kot tretjega partnerja skupaj z zahodnimi podjetji. Prodaja know-howa, kako poslovati na Vzhodu, je skupaj z utečenimi zvezami in včasih tudi poslovnimi mrežami velik konkurenčni kapital, ki utrjuje tudi načrtano smer razvoja gospodarstva.

Ugodna zemljepisna lega, najbližji dostop do Srednje Evrope iz Azije dajeta Sloveniji priložnost krepitve sodelovanja s pričakovano najhitreje razvijajočim se delom sveta v prihodnjem desetletju; Japonsko in 'azijskimi tigri'. Čeprav se zdi ta možnost dokaj odmaknjena, še zdaleč ni nerealna. Zahteva dolgoročnost ter večjo agresivnost v ponujanju sodelovanja na dolgoročnih osnovah. Ne gre čakati na njihove ponudbe, pač pa iskati priložnosti v njihovih razvojnih načrtih in jim ponuditi sodelovanje, ki bi krepilo njihov konkurenčen položaj. Priložnost je tudi v dolgoročni usmeritvi Japonske h krepitvi sodelovanja z nekdanjimi socialističnimi državami. Japonska podjetja¹⁹ v Nemčiji bodo pri tem odskočna deska. Intenzivno sodelovanje slovenskih z nemškimi podjetji je dobra podlaga za triangularne posle na temelju japonske tehnologije in kapitala ter našega poznavanja vhodnih trgov. Tako bi dosegli tudi potrebno diverzifikacijo našega mednarodnega gospodarskega sodelovanja.

Srednjeročno in dolgoročno, to je po koncu vojne, je priložnost Slovenije tudi v sodelovanju z drugimi državami, nastalimi na tleh nekdanje Jugoslavije. Vendar pa s tem ne kaže pretiravati, saj bodo tudi konkurenti in ne le te države same skušale sodelovati neposredno. Kratkoročno pa je treba pri tem biti realističen.

Realizem in pragmatičnost

Zapletene razmere v svetu ne zahtevajo le visoke stopnje fleksibilnosti in prilagodljivosti, pač pa tudi veliko pragmatičnost. Nerealno postavljeni cilji ali pa odsotnost sredstev za njihovo uresničevanje niso dobra podlaga uspešne strategije.²⁰ Izbrani cilji morajo biti dovolj jasni, da jih subjekti razumejo in se lahko zavzemajo za njihovo uresničevanje. Za njihovo uresničitev morajo biti zagotovljeni tudi ustrezni načini. Nerealno postavljeni cilji ali pa odsotnost načinov za njihovo uresničevanje niso dobra podlaga uspešne strategije. Vloga vlade je po Grayu,²¹ potem ko se oblikuje nacionalni diamant, bolj pospeševalna kot pa preveč aktivna, vendar ostaja pomembna.

Eno temeljnih vprašanj vsake strategije je, kaj naj se promovira v svetu, čemu (kateri panogi, sektorju, delu, podjetju, inštitutu) naj se predvsem pomaga. Z drugimi besedami, ali naj pospešuje uveljavljanje zatečene gospodarske strukture ali naj skuša predvsem poiskati novo mesto države v svetovnem gospodarstvu.

Čeprav je treba, preden se lotiš »kuhanja«, imeti pred seboj določen recept, vseeno trdim, da se je treba izogibati dajanju poenostavljenih panožnih prioritet. V današnjih turbulentnih razmerah na svetovnem trgu so lahko takšne usmeritve za majhno gospodarstvo usodne. Primer Finske je dovolj zgovoren. V krizo ni

¹⁹ Glej T. Ozawa, Japanese MNCs as Potential Partners in Eastern Europe's Economic Reconstruction, WP 2-92, Copenhagen. Institute of International Economics and Management, 1992.

²⁰ Več o tem Svetličič, Bučar, op. cit. 1992

²¹ H. Peter Gray, op. cit 1991, str. 509.

zabredla le zaradi velikanske navezanosti na sovjetski trg, pač pa tudi zaradi ozke specializacije na lesno in z njo povezano strojno industrijo. Ker je ta zašla v krizo, je z njo zašla v krizo tudi Finska. Bolje bi bilo poskušati ugotoviti proizvodno storitvene 'grozde' (clustre), ki jih sodoben razvoj v svetu postavlja v središče razvojnih prizadevanj in ki bi lahko obetali tudi v Sloveniji.²²

Razmere se v svetu tako hitro spreminjajo, da tisti, ki nimajo možnosti oblikovati ponudbe in povpraševanja, okusa potrošnikov, nimajo nikakršne možnosti za panožne specializacije. Varnejša je že omenjena specializacija na središčno konkurenčno prednost, s katero se lahko proizvaja en ali pa drug izdelek, pač glede na tržne zahteve.

Optimalno izhodišče slovenske razvojne strategije je torej usmeritev k strategiji niš in ne k maksimiranju svetovnega tržnega deleža. Ker nobena država ne more biti konkurenčna v vsem, je nujno razporejati sile na že omenjene središčne temelje konkurenčnih prednosti, na tisto, v čemer je slovensko gospodarstvo ali posamezno podjetje najboljše. To ne pomeni vnaprejšnje marginalizacije razvojnih ambicij, ker so te niše lahko ogromne in razvojno zelo zanimive. Pomeni pa iskanje priložnosti v razvoju tistih, ki vodijo 'ples tehnološkega napredka v svetu'. Obenem niša strategije lahko v perspektivi pomeni tudi, da se take niše z lastno dejavnostjo ustvarjajo, da se poskuša za dane izdelke oblikovati ponudba.²³

Nevarnost majhnega gospodarstva je tudi preambiciozna inovativna strategija. Ogromna sredstva, potrebna za temeljne znanstvene in tehnološke dosežke, in ogromna s tem povezana tveganja še največje države/podjetja potiskajo v strateško sodelovanje, v strateško povezovanje. Logika je bolje zadržati status quo, kot pa tvegati ter vse dobiti ali pa vse izgubiti.

Novejše raziskave (Porter) kažejo, da je nacionalno gospodarstvo konkurenčno, če so konkurenčna njegova podjetja. Sklep: razvojna strategija naj selektivno, torej ne kar 'počez', podpira tiste dejavnosti in podjetja, ki jih razvijajo, ki so svetovno konkurenčna. Strategija podjetij postaja po Porterju eden od temeljnih nacionalnih diamantov. To pa ne pomeni izbiranja nacionalnih 'podjetij šampionov', pač pa ustvarjanje razmer, da vsa uspešna podjetja lahko postanejo še uspešnejša, da se jim pomaga okrepiti konkurenčni položaj v tekmovanju na svetovnem trgu.

Eden bistvenih pogojev vsake razvojne usmeritve pa je stabilnost domačih pogojev gospodarjenja, če so že zunanji pogoji tako spremenljivi in vse bolj nepredvidljivi. To je pomembno za domače subjekte kot tudi za sodelovanje s tujimi vlagatelji. Le stabilni (sistemski) pogoji dajejo potrebno zaupanje v nacionalno gospodarstvo in so prvi pogoj, da se stekejo dolgoročne vezi s svetovno znanimi proizvajalci in tako omogoči funkcionalno poslovno vključevanje v svetovno gospodarstvo.

Ne nazadnje pa je temeljnega pomena izogibati se previsoki zaščiti domačega gospodarstva. V majhnem gospodarstvu visoka zaščita avtomatično pomeni ustvarjanje monopolov. Nobena še tako učinkovita protimonopolna zakonodaja tega ne more preprečiti. Edino zdravilo je tuja konkurenca.

²² Primer takšnega v svetu dinamičnega 'grozda' je kompleks športa in rekreacije. Blagovna znamka Elan bi lahko bila gravitacijska točka takega grozda, čeprav je njena 'teža' danes žal že bistveno manjša, kot je bila.

²³ Več v Svetličič, Bučar, nav. delo, 1992, str. 65.

LITERATURA:

- Gray, H. Peter. *International Competitiveness: A review Article*, the *International Trade Journal*, Vol. V, Summer 1991, str. 502
- Ozawa, T., *Japanese MNCs as Potential Partners in Eastern Europe's Economic Reconstruction*, WP 20-92, Copenhagen, *Institute of International Economics and Management*, 1992
- Porter, M. E., *The Competitive Advantage of Nations*, New York, Free Press, 1990
- Rugman, Alan M., *Diamond in the Rough*, *Business Quarterly*, Canada Management Magazine, Ontario, Winter 1991
- Svetličič, M., *Prvine zunanje ekonomske strategije Slovenije*, *Naši razgledi*, 21. 2. 1992 in *Naši razgledi*, 20 marec 1992
- Svetličič, M. in Bučar, M., *The Strategy of International Economic Cooperation of Slovenia*, *Development & International Cooperation*, Ljubljana Vol. VIII, No. 14-15, June-December 1992, pp. 57-73
- J. Tiihonen and M. Virtanen, *Location decision of firms using new technology in eastern Finland*, *Helsinki School of Economics*, June 1991, p. 5 in 6

MARKO KOS*

Struktura slojev slovenske družbe

Ekonomskopolitična usmeritev slovenske družbe je odvisna od načina mišljenja in interesov prevladujočih slojev in razredov. Tudi če bi uporabljali klasično razdelitev na razrede, je ne bi mogli uporabiti za slovenske razmere, tako kakor je neuporaben marksistični kategorialni aparat. V štirih desetletjih so se zgodili tako veliki premiki med razredi in v njih, da se je slika izneverila ustaljenim šablonam. Povrhu sta razvoj in današnje stanje neprimerljiva s strukturo družbe v sosednjih državah, kot sta Italija in Avstrija, kajti tam niso delovale zgodovinske sile na prerazporeditev in novo oblikovanje slojev.

Tradicionalna socialna struktura Slovenije se podira, razpolagamo pa z majhnim številom shem sedanjosti in še z manjšim številom vodil za prihodnost. Sociologija, ki je bila nekoč sposobna inteligentne sinteze, se je zožila na drobne kvantitativne raziskave z malo odziva ali sposobnosti za posploševanje.

Priča smo bili v zaporedju močnim valovom v slovenski družbi, desni ali konservativni val, nato levi ali liberalni val, sledilo je nekaj manjših valov, ki so bili v bistvu odboj velikih valov. Politična usoda teh valov je zavzela popolnoma drugo obliko, kot so si jo ljudje sami zamislili. Vendar so zlahka pozabili na prvotni izvor ter bili prepričani, da je njihova nova smer pravilna in da so jo sami hoteli.

Gotovo je mogoče govoriti skupno s človeškimi nihanji o kontinuiteti v slovenski preteklosti vsaj zadnjih sto let. Ekonomsko jih lahko opišemo kot načela klasičnega liberalizma s poudarkom na varčnosti in delavnosti, na podjetniški dejavnosti (ki je skrito aktivno delovala tudi v socializmu), na minimalnem vmešavanju oblasti v trg, v poistovetenju državnega in osebnega blagostanja s »poslovnim« napredkom, zlasti pa v individualizmu in zaprtosti v ožji krog, ki ga je socializem močno zožil in ki se zdaj mukoma širi. Skratka: nekakšna mešanica protestantske delovne morale in hierarhije vrednot z uživaško svobodomiselnostjo in trganjem družinskih vezi. Zaprtost v družinske in prijateljske klane iz časa socializma se zdaj krha in sledi pridobitniškimi ciljem in z doslej nevideno dejavnostjo ljudi, ki bi jim tega prej nikoli ne pripisali.

Te ideje se niso samo podedovale iz roda v rod, marveč so se gojile na interesih posameznikov in družin. Tudi se niso pojavile v volilni kampanji spomladi 1990 kot sad upora proti enopartijskemu sistemu, čeprav je splošno mišljenje takšno.

Prvo oživiljanje te idejne tradicije je bil že liberalizem Kavčičevega kroga konec 60. let. Imel je celo močnejši notranji idejni naboj, saj je bil v ospredju nacionalni interes na najbolj odkrit način: naslonitev Slovenije na lastne sile, ki jih je črpala iz ideje podjetništva, individualne pobude in individualizma. Ta poskus je moral kljub svoji moči propasti, ker zunanje okoliščine niso bile zrele. Propadel bi tudi drugi poizkus nacionalne osamosvojitve 1990, če ne bi propadli vsi komunistični

* Dr. Marko Kos, univerzitetni profesor.

režimi; ekonomski naboj tega drugega dviga slovenske osveščenosti namreč ni bil tako močan kot v Kavčičevi dobi. Vmes je bilo dvajset let prosperitete slovenskega srednjega razreda, ki je prinesla zadovoljstvo večini, česar se ne zavedamo dovolj. Zato moramo to rast in utrjevanje srednjega razreda podrobneje analizirati. Kontinuiteta njegove zavesti je namreč nosilec današnjih političnih usmeritev.

Geneza novega srednjega razreda

Ni mogoče verjeti, da bi novi liberalni podjetniški duh prišel do današnjega položaja in do nacionalnega pomena samo s prizadevanji kombiniranih sil starega srednjega sloja razlaščenih podjetnikov ter podjetniškega liberalizma novega srednjega sloja, ki je to čutil in v to veroval, ni pa tega še sam doživel. Tudi če se skladajo njihovi ideološki interesi vsaj od časov, ko so v osemdesetih letih menedžerji dozoreli kot družbeni sloj, so njihove političnoekonomske ideje prevladale šele po večstrankarskih volitvah 1990. Za ta ideološki pojav je bilo odločilno to, da so se jim pridružili številni pristaši iz precej nepričakovanih taborov. Poleg tega privlači te nove pristaše zaradi razlik v družbeni zgodovini in v osnovah razrednega položaja iz povsem drugih razlogov kot dve skupini: stari in novi srednji razred.

V Sloveniji se je oblikoval novi srednji razred, stari je propadel v povsem drugih okoliščinah kot v sosednjih kapitalističnih državah, kjer je s svojo moralo in etiko danes odločilen v političnem življenju. Iste strukturne spremembe, ki so po koncu vojne izpodrivale razredni položaj in način življenja starega srednjega sloja, so hkrati ustvarile podlago za nov sloj srednjega razreda s popolnoma drugačnim načinom življenja. Hiter razvoj industrije, gospodarska in politična centralizacija in rast velikih birokratskih organizacij v vseh domenah slovenskega življenja so ustvarili potrebo po novi kategoriji delavca, ki je pred vojno ni bilo še nikjer. Družbeni položaj teh novih srednjih slojev ni bil zasnovan na drobnem lastništvu, marveč na funkcijah in njihovi prihodki niso bili odvisni od poslovne dejavnosti, marveč od redne plače. V ta sloj so se vključevali uradniki, inženirji in direktorji birokratskih organizacij v poslovnem svetu, vladi in drugje kakor tudi delavci na vodilnih položajih (mojstri, delovodje, skupinovodje, VK-delavci). Danes je ta novi srednji sloj največji posamezni sloj slovenske družbe.

V primerjavi s starim srednjim slojem novi srednji sloj nikoli ni razvil čvrstih političnih standardov, ki bi lahko bili podlaga za politične položaje in na katere bi se lahko politiki obrnili. To je bila *realna politika optimalne taktike* v danih razmerah. Ta politika je še danes enaka, čeprav so cilji jasnejši in zahteve glasnejše. To je področje, na katerem se bodo aktivirali volivci. Uspešne bodo tiste stranke, ki se bodo podredile njegovi mentaliteti in sprejele njihove zahteve.

Vrednote in morala preteklosti so za novi srednji razred brez vrednosti. Moralna dediščina slovenske preteklosti je izginila v desetletjih socializma in prilagajanja na njegove spremembe. Ideologija novega srednjega razreda je *modernizem na najširši fronti*. Vsekakor ne deli privrženosti ogroženim tradicionalnim vrednotam starega sloja ter se tudi ne odziva enako zagrenjeno na njihovo upadanje. Če kaj, gotovo niso moralne značilnosti zanj glavni vir privlačnosti podjetniške in pridobitniške ideologije.

Glede na svojo družbeno zgodovino in izkušnje so novi srednji sloji razvili popolnoma drugačne bistvene podlage za vključevanje v slovenske postsocialistične institucije in za podeljevanje legitimnosti tem institucijam in njihovemu delovanju. Novi srednji sloj je proizvod zapletenega procesa ekonomske rasti in razvoja,

ki je povsem spremenil slovensko družbo. Tega časa ni mogoče zanikati. Znano je na primerih pacifiških držav, da je možen visok razvoj družbe blagostanja v avtoritarnem režimu. Rast je bila v Sloveniji po 1965 največja na svetu. Sedanja generacija srednjega sloja je videla, da gredo njihove uspešne kariere in pridobivanje premoženja vzporedno z ekonomsko rastjo in svobodo aktivnosti vsakomur, ki se je znašel. Nihče ni preganjal sive ekonomije z davki ali represijo, česar si v Nemčiji ali Italiji niso mogli zamišljati. Industrijskim delavcem so omogočali višji standard možnosti za nadurno delo posredno dolgi dopusti, olajšave in razne možnosti zaslužka, pa tudi službo samo v dopoldanskem času, kar je prinašalo vsakomur še eno do dve plači. Inženirji v večjih podjetjih so izdelovali tehnično dokumentacijo po pogodbah ter tako dobili večkratno osnovno plačo, kar ni bilo mnogo manj kot v Nemčiji. Takšnih poti je bilo nešteto.

Razumljiva je težnja vseh slojev srednjega razreda, da po socializmu zadrže iste možnosti za povečevanje življenjskega standarda. V tej točki so vsi sloji srednjega razreda našli skupni jezik. Vsi so se našli v podpori sistemu, ki bo realno omogočil politiko, ki jim bo dala varnost in gotovost za prihodnji razvoj in napredek. Vprašanje je seveda, koliko časa bo trajala ta koalicija različnih delov srednjega razreda ali pa bo prišlo do novih zaveznikov in novih rezultatov, potem ko bo stari sloj vzpostavil ponovno svojo lastnino v produktivno stanje in ko bodo menedžerji ter profesionalci zavzeli svoja mesta v novi industriji. Tedaj bo ostalo odprto vprašanje novega srednjega razreda in industrijskega delavstva, ki sta najštevilnejša.

Iz tega je razvidno, da postaja slovenski srednji razred prevladujoča ekonomska skupina, ki odloča o politični odločitvi pri izbiri vlade.

Ideologija novega srednjega razreda

Moti se, kdor misli, da so na volitvah 1990 odločale monolitne skupine na podlagi interesov. Skupine, ki so pripeljale do padca partije, so bile preveč heterogene, da bi bila ta misel potrjena. Te volitve so bile samo proti preteklosti; kdor je bil zanj, se je v splošnem propadu komunizma samo osramotil. Zato prave volitve šele pridejo – na podlagi volivcem ponujenih programov.

Nobena ideja ni bistveno prepričljiva samo zaradi privlačnosti svoje vsebine. Nobene ideologije, vrednote ali morale ne sprejemajo ljudje avtomatično, ker so dobre, resnične ali prepričljive. Da bi bil sprejemljiv, mora vsak sklop idej na določen način *ustrezati materialnim potrebam ali interesom skupin*, ki si jih prisvajajo in ki bodo nato njihov družbeni nosilec. Samo preko takšnih nosilnih skupin lahko ideja doseže družbeni učinek. Glede na to morajo ideje pritegniti skupine, ki imajo oblast ali prevladujočo moč, da bi ta prepričanja prenesle v politiko. Oblast lahko izvira iz javne podpore, sposobnosti ali strokovnosti. To je pot za dosegu vpliva v družbi.

Prevladujoče ideje ali cilji ljudi danes so: pridobiti si premoženje, ki daje neodvisnost, zavarovati si pridobljeno premoženje, razvijati vseh vrst podjetnosti, svoboda in neodvisnost, izrazit individualizem, podpora države tem individualnim ciljem in čim manj vmešavanja države. Te vrednote niso bile zatrite med partijsko vladavino in v samoupravljanju, delovale so na svoj način, danes pa se razvijajo v ozračju kapitalizma v vsej svoji notranji moči tako daleč, da žigosajo družbene odnose, čeprav se včasih prikrivajo z drugačnimi idejami. Da bi razumeli politično življenje teh idej, ki so na prvi pogled liberalne, v resnici pa tudi konservativne, moramo raziskati ne samo določene ljudi in dogodke, marveč tudi družbeno zgo-

dovino od konca svetovne vojne ter njihove sodobne nosilce ob družbenih in strukturnih spremembah v slovenski družbi, ki so jih zdaj pripeljale v prve vrste. Zato si moramo zastaviti več vprašanj: katere določene skupine in katera določena področja pritegujejo te ideje? Katere skupine in zakaj prenašajo te ideje? Kaj se je pripetilo, da so te ideje tako iznenada postale privlačne? In končno, katere spremembe družbenih okoliščin in katere spremembe idejnih in materialnih potreb so imele za posledice današnje sprejemanje različnih ideoloških načel raznih skupin, zlasti prevladujočih skupin?

Podpora tem idejam ni splošna. Izhaja iz pisanosti raznih skupin, med katerimi so nekatere zahtevnejše in odločnejše pri postavljanju svojih zahtev. Na splošno črpajo te ideje svojo podporo v treh posebnih slojih, ki se bistveno razlikujejo po svojem razrednem položaju in socialnem stanju, zlasti glede zgodovinskega strukturnega razvoja slovenske družbe, kakor tudi njihove družbene narave. Poleg tega privlačijo te tri sloje – in različne skupine v vsakem od njih – posebne odlike novega duha na podlagi njihovih različnih potreb in interesov. Zgodovinsko gledano moramo pripisati današnjo prevlado liberalno-libertarnopermisivni in benevolentni ideologiji, ki jo je težko opisati ter sledi šele iz njihovega spremljanja skozi čas – skratka, politična povezava najrazličnejših gledišč daje celovito podobo želja in zahtev teh slojev.

Najmočnejši ideološki naboj te ideje in morale je v *starem srednjem sloju*, ki je bil v predvojni Jugoslaviji podlaga podjetništva, trgovine in industrije, obrti in kmetijstva.

To so bili trgovci, lastniki žag in gostiln, mlinov in podjetij, velikih kmetij, poslovneži, lastniki bank in menjalnic, posredništev in zastopništev, tiskarn in založb. Razredna pripadnost je bila zasnovana na lastništvu neke vrste produktivne posesti, na kateri so sami delali in jo upravljali, običajno s pomočjo cele družine. To je bil družbeno prevladujoč sloj, katerega vrednote, ideali, mišljenja in razumevanja so bili vsajeni v vse politične institucije Slovenije. To so bile vrednote, kot poštenje, delo, samopožrtvovanje, zavesti o dolžnostih, varnost in samonadzor, ki so se prenašale iz roda v rod, pa tudi na okolico, na mojstre, računovodje in delovodje, ki so prevzemali ob njihovi strani odgovornost za delo in stopali v stan kot družabniki ali svaki. Te vrednote so bile temelj šole in družine, a tudi Cerkev si jih je prisvojila, čeprav niso bile odvisne izključno od vere.

Stari srednji sloj je bil v socialistični revoluciji razlaščen. To je bil sloj zagrenjencev, ki niso razlastitve nikoli preboleli – sloj, v katerem se je negoval revanšizem – saj je bil nekajkrat večji od domobranskega. Iz njihovih vrst so se rekrutirali odlični direktorji, organizacijski vodje v industriji, znanosti in univerzi. Ta sloj, ki zavzema med odraslim prebivalstvom okrog 14 odstotkov, bo dobil svojo lastnino nazaj. Njegov cilj je pridobiti odvzeto premoženje in ga ponovno utrditi ter mu vrniti star obseg in sijaj. Poleg tega so v tem sloju živi še vsi ideali in vrednote prednikov. Njegov interes je izrazito materialni. Politični pomen tega starega srednjega razreda je bolj v renesansi njegovih vrednot, ki jih prinaša liberalna demokracija, manj pa v njegovi teži pri političnih odločitvah. Pravo težo ima daleč številnejši *novi srednji razred*. Njegovo razpoznavno znamenje ni izobrazba, marveč socialni status in premožnost. Omogočil ga je socializem jugoslovanskega samoupravljanja. Polna zaposlenost zaradi tekoče proizvodnje in obilice naročil je omogočala ljudem tisto, kar so želeli: nadurno delo, možnost izostankov zaradi opravljanja kmetijskih in drugih del, s čimer so pridobivali svoj zaslužek, in možnost črpanja neusahljivih, skoraj podarjenih posojil, ki jih je bilo možno več kot z lahkoto vračati, ker so bile obresti daleč nižje od inflacije.

Zaradi velike gradbene dejavnosti je bilo možno vsakomur sodelovati pri sivi ekonomiji vsakovrstnih storitev, za katere ni nikoli zmanjkalo naročil. To so bili kvalificirani delavci, mojstri in delovodje, pa tudi tehniki in uradniki, ki so bili dovolj domiselni, podjetni in delavni. Posledica je bila njihov visok življenjski standard. Tehnizirali so si gospodinjstvo, imeli vse aparate avdio-vizualne tehnike, avtomobile, dva, če je bila žena zaposlena drugje kot mož. V predmestjih in po deželi so rasla naselja hiš, ki so dosegala po urejenosti tista v Avstriji. Po letu 1965 je bilo zgrajenih okrog 180.000 družinskih hiš, ne računajoč stanovanj v družbenih gradnjah. Zato to imenujem *slaj premožnih primestnih naselij*. Kot druga faza večanja premoženja in vlaganja posojil je bilo zgrajenih okrog 15.000 počitniških hišic. Relativno nekajkrat več kot v Avstriji. Cena za to je bil izreden napor, zaposlitev moža in žene, zaradi česar so skrb za otroke prevzeli stari starši. Ta novi srednji slaj zajema okrog 56% prebivalstva. V novih gospodarskih razmerah je njihov cilj nadaljevati dosedanje uspešno rast blagostanja in ne samo obdržati, kar so si pridobili. Kajti potrebe niso nikoli zadovoljene: otroci odraščajo in terjajo več; tehnika se izpopolnjuje, aparati zastarevajo. Zato si žele predvsem obdržati zaposlitev za oba, napredovati v službi, doslej samo kvantitativno, se pravi pridobiti socialni ugled, doseči višjo stopnjo izobrazbe vsaj za svoje otroke. Žele si nadurnega dela, hkrati si iščejo možnosti za podjetništvo, stalni posel, razširiti in specializirati kmetijo ali doslej sivo obrt.

Vrednote tega novega srednjega razreda so spoštovanje dela, požrtvovalnost, redoljubnost, zvestoba, izpolnitev obljube, ki so jo dali, »naj stane, kar hoče«, kajti to sta njihova poslovna prihodnost in ugled. Ponosni so na to, kar so ustvarili. To so individualisti, zaprti v širšo družino, ki je njihova ekonomska podlaga. Vse, kar družino in zakon utrjuje, jim je sveto. Povsem naravno pošiljajo otroke k verouku. Ideologije nimajo in jo zaničujejo ali gledajo nanjo sumnjičavo, česar so jih naučila desetletja izkušenj. Želijo, da jih puste vsi pri miru. Ne odzovejo se na nobeno tovrstno vabljenje. Ne razumejo poziva, da je treba zategniti pasove. Pripravljeni so dati vse od sebe, delati šestnajst ur na dan, petek in svetek – in ne razumejo, zakaj to ne bi bilo mogoče, da to ne bi pomagalo in premaknilo gospodarstva iz blata in rešilo Slovenije?!

Neskončno vero imajo v svoje moči. Z ideologijo jih ne bo privabila nobena stranka, šli bodo za tistim, ki jim bo obljubil delo za oba, nadure, socialno varnost v boleznih in starosti, rast plač, cenejše življenje, možnost za delo na domu, manjše davke.

Kakor se sliši nasprotujoče, jih je preteklost naučila previdnosti pred vsiljevanjem ideologije, postali so liberalni, češ, pusti me v miru in jaz bom tebe tudi. Ne sili me v nekaj, česar ne maram. O vsem, kar se jih tiče, hočejo odločati sami. So večinoma verni na nek sebičen način. Sprejemajo vse, kar jim koristi. Niso moralisti, ampak praktiki. To je bila »molčeča večina« v prejšnjem režimu. Večina, ki se ni izpostavljal, ampak bila v nekem pogledu oportunistična, ker je sprejemala od režima samo tisto, kar ji je koristilo. Stranke, ki se jim približujejo ideološko, s poučevanjem, prigovarjanjem, opozarjanjem in jim skušajo vsiliti recepte, ki jim ne ustrezajo, jih bodo odbile in izgubile. Kdor bo sprejel in spoštoval naravo tega sloja in zajel njegove interese, bo *dobil njihove glasove*.

Tretja skupina v srednjem sloju so profesionalci. Njeni člani imajo visoko ali višjo izobrazbo, žive od svoje službe in imajo svoj poklic za svoje poslanstvo. Zunaj poklica nimajo nobene obrti ali posla, ki bi jih gospodarsko podprl tako, da bi se čutili neodvisne od delodajalca, pa naj bodo to podjetja ali država. Iz te skupine so se rekrutirali najbolj goreči pripadniki prejšnjega režima ali njegovi najaktivnejši nasprotniki. Večina je bila konformistična, kajti boljšega položaja ni bilo sicer mogoče dobiti. V prejšnjem režimu so bili gospodarsko srednje uspešni. Redki so prišli do svoje hiše in večjega premoženja, ker so imeli visoke položaje, bili direktorji, redni profesorji s stranskimi zaslužki ali tisti, ki so imeli prav tako pridobitno ženo. Premožensko nimajo nekega hrbtna, ki bi jim določal družbeno stališče.

Mnogi med njimi so v vodstvih strank tako levih kot desnih. Skupne so jim vrednote intelektualcev. Na prvo mesto postavljajo ideologijo in načelnost pri odločanju. Med odraslim prebivalstvom jih je okrog 90.000, to je okrog 10%. Politiko bodo delali, ne bodo pa imeli vpliva na politične odločitve.

Vse tri skupine srednjega razreda imajo danes iste cilje: stari razred želi obnoviti staro podjetništvo, novi srednji razred ima interes v dobrem vladanju za blagostanje, profesionalci pričakujejo od demokracije obnovo vloge strokovnosti.

Ideoloških odmevov v smeri konservativizma se lahko nadejamo samo od starega srednjega razreda. Preostali dve skupini ideologije ne marata, ker so njihovi cilji drugje. Srednji razred ni pristaš enakosti, saj se zaveda, da se je dvignil nad revne sloje delavstva in uradništva. Enakost razumejo kot enakost možnosti. Njihova glavna skrb je svobodna konkurenca, dobiček in napredek. Vlogo države vidijo v zajamčenju dela in socialnih služb. Njihovo stališče laissez-faire in svobodne podjetnosti, ki je ne utesnjujejo predpisi, ki so jih znali desetletja obiti, jih je privedlo do tega, da so v skrbi za svojo gmotno prihodnost svoja pričakovanja povezali z nacionalnim patriotizmom.

Glede na to svoje stališče imajo vse možnosti, da se povežejo z načrtom nove države za hitri napredek, pri čemer vsi upajo, da sta njihova prihodnost in spretnost jamstvo proti izgubi dela. Mnogi se pripravljajo tudi za ta primer. Zato brezposelnost za večino ni tako tragična, zato nima v Sloveniji takšnih dramatičnih posledic kot v drugih vzhodnih državah.

Velika pričakovanja

Pričakovanja in ideologija srednjega razreda so v skladu z razideologizacijo gospodarstva, z umikom politike iz gospodarstva. Tiste stranke, ki so imele na prvem mestu gospodarske cilje in skrb za politična jamstva temeljnih civilnih pravic v gospodarstvu in so se odpovedale ideologiji in morali kot sredstvu političnih pritiskov, lahko računajo na naklonjenost srednjega razreda – in to je razred, ki ima večino in ki bo nosilec gospodarskega napredka, podjetništva in uspeha. Pri srednjem razredu ne vžgo velike teme načelnih moralnih vprašanj: vere v javnosti, sprave s preteklostjo, občil, splava, zaščite okolja. To so zanje intimna vprašanja, ki jih rešuje vsak zase v skladu s svojimi interesi. Nikogar ne žele prisiljevati v nekaj, kar imajo nekateri za pravilno. Večini je zapustil socializem ravno nasprotno tistemu, kar je želel: strpnost do drugih, spoštovanje do odločitev bližnjega, razumevanje za strah drugih. Strpnost, ki se enači z nezainteresiranostjo,

z dopuščanjem in sprejemanjem svobode, z nejevero do »večnih« resnic. Ne splošne resnice, ampak ekonomska gotovost. Sovraži pridige, kaj je dobro zanj in kaj je njegovo »zgodovinsko« poslanstvo (zgodbe o proletariatu in njegovi avantgardi!), ker sam najbolje ve, kaj je dobro zanj.

V tem se bistveno razlikuje od starega srednjega razreda. Njegove moralne vrednote »protestantske« etike bi zopet prevladovala v slovenski družbi, če ne bi prevladala mentaliteta novega srednjega razreda (poleg tega stari sloj izgineva). Stroga etika je v defenzivi, odkar so se morali ljudje znajti v socialističnih razmerah in se prilagoditi ter priti tako do relativno velikega uspeha.

Nobene možnosti ni, da bi novi srednji razred prevzel strogo moralo starega sloja. Morebiti je najpomembnejše to, da je slovenska družba doživela stalno težnjo ekonomske individualizacije in ponotranjenja vrednot. Rezultat tega je, da so se najvažnejše odločitve vedenja sprejemale v manjših skupinah oziroma družinah, in to vedno kot optimalni odziv na družbeno usmerjanje partijske oblasti. Poleg tega je seveda pomembno, da so si pridobile v manjših krajih in naseljih oblast prav skupine iz srednjega razreda. Na nek način je bila to tudi taktika oblasti, da je z dajanjem priložnosti za zaslužek in za posojila otopila ostrino notranjega nezadovoljstva večinskega srednjega sloja.

Čas po zlomu enopartijske vlade je pokazal možnost »konca ideologij«, kar je srednji razred tolmačil kot široko odprta vrata v novo dobo rasti blagostanja. Seveda iluzije niso trajale dolgo. Burni dve leti sta prisilili srednji razred, da je postal previden, spoznal je, da so načini njegovega bogatenja pod udarom raznih strani: z ene strani politiki, ki kličejo k zategovanju pasu, z druge ekonomisti, ki trdijo, da je blagostanje zraslo na čezmernem zadolževanju. Srednji razred je bil za odpravo socializma, sicer pa je bil politično nedejaven. Njegova pripravljenost ni na tej fronti.

Njegove politične položaje je treba šele odkriti, naj bodo še tako različni. Gotovo ne bodo izbirali oni, marveč jih morajo najti stranke. *Gotovo pa je, da jih ne bo mogoče pritegniti z moralnimi vidiki političnih programov, marveč samo z ekonomskim sporočilom.* Druge skupine, tako stari srednji razred kot profesionalci, se bodo pridružile moralističnim segmentom, vendar bodo dajali poudarek drugim vidikom teh idej. Čeprav ti premožni srednji sloji niso spremenili vsebine ekonomskih idej starega sloja, so vendar te poglede obogatili z novimi pomeni in novimi videnji, obnovili so njihovo vitalnost ter jim dali novo perspektivo, osvobojeno preteklosti.

Srednji razred zato nikoli ne bo pristaš fundamentalizma na kakršni koli podlagi, ker meni, da je to izguba časa – in ker je to proti njegovi ideologiji strpnosti in laissez-faire.

Politika po meri srednjega razreda

Čeprav bi bil največji uspeh, če bi se posrečilo deaktivirati deficitne proizvodnje Slovenije, začenši s težko in bazično industrijo ter namesto njiju vzpostaviti sodobno industrijo novih tehnologij, tega ni mogoče pričakovati prav zaradi srednjega razreda, ki si želi graditi prihodnost na majhnih koščkih, individualno ali z znanci. To je posledica deparcelizacije skupinskih interesov in razpada kolektivov v sestavne dele – to so poizkusi, povezani s prekletstvom preteklosti, ki je trajala pol stoletja. Vse, kar je velikega, skupnega, veličastnega, je obsojeno na smrt in nezanimanje. Vsi uspehi bodo sad iste formule, ki je že doslej dala rezulta-

te: uporaba starih ekonomskih vrlin, težkega dela in konkurenčnega duha. Vlada mora posnemati pogoje, ki so omogočili bogatenje srednjega razreda: odobravanje posojil z nizkimi obrestmi podjetnim poslovnežem in omogočiti subvencioniranje nafte, elektrike in poljščin. Iz tega se bo dvignil sloj uspešnih poslovnežev, kar bo omogočilo hiter razvoj posameznih področij. Ko se bodo ti ljudje s svojo ekonomsko ideologijo vključevali v krajevne in mestne oblasti, bo postal velik del Slovenije osnovna baza premožnega sloja srednjega razreda in ekonomske ideologije, katere nosilec je on sam.

Ta sloj bo zato odločujoča politična sila. Tista stranka, ki nima ideološkega balasta in bo vključila večino tega sloja v svoje vplivno področje, bo morala v svoji gospodarski politiki upoštevati njihove izkušnje. Tem ljudem, ki so doumeli možnosti, je treba omogočiti, da z osebnim finančnim tveganjem skozi konkurenco izkoristijo te možnosti. Njihovo razumevanje delovanja vseh ravni gospodarstva je zrcalo njihovega osebnega uspeha, s tem da čutijo poudarek na proizvodnem sektorju kakor tudi na svobodnem podjetništvu, konkurenci in spremenjenem »laissez-faire« (namesto socialističnega). Konkretno mora biti to politika, ki je usmerjena k povečanju podjetniških možnosti in vlaganj. Velikopotezna, ne drobna in varčna politika računovodje brez fantazije. Zato sta zmanjšanje davka na prihodek in pospešitev odbitkov za zmanjšanje vrednosti premoženja bistvena, ker omogočata poslovnežu, da zadrži večji del zaslужka in ga takoj vloži v svoje načrte – to je strategija, ki odkriva podjetniški pogled na svet predlagateljev takšne formule in njihovo predpostavko, da bodo neobdavčeni zaslужki ponovno vloženi z namenom rasti proizvodnje, ne pa v horizontalne integracije, potrošnje ali v neproduktivne možnosti.

Drugi vidiki politike imajo za cilj, da olajšajo gospodarske omejitve in ukrepe, tako storilnost kot tudi konkurenco, z zmanjšanjem vladnih predpisov o poslovnih dejavnostih. Tisti, ki jim bo uspelo v obnovljeni konkurenci, morajo biti nagrajeni za svoja prizadevanja z drugimi vidiki politike – s tistimi, ki zmanjšujejo davke na zaslужek, na kapital, na darila in takse za nepremičnine ter bodo tako omogočili, da ostane več denarja poslovnežu in njegovi družini.

Naloga podjetniškega oz. menedžerskega sloja in sloja profesionalcev in intelektualcev je, da se Slovenija ne bo vrnila v sicer živahno, vendar neperspektivno nostalgično dobo majhnih trgovin in obrti, v čemer vidi srednji sloj udobno možnost, da gospodarsko preživi, kar pa prinaša možnost za obnovo ne samo gospodarskih sestavin njegove tradicionalne ideologije, marveč tudi njenih moralnih vsebin ozkega sebičnega, malomeščanskega nazora. Menedžerski sloj in profesionalni sloj se ne pomirjata s padcem poslovanja, ker živita za napredek, tako svoj kot svoje regije. Njihova kolektivna psiha po mōri, ki jih je tlačila v socializmu, in pogled na svet nista defenzivna, marveč optimistična in v poletu. Ta razlika je za stranke poučna: *morala malomeščanske Slovenije ne vodi v napredek in v Evropo*. Vsebinsko optimistične ekonomske ideologije gotovo deli ves srednji razred, ki jo filtrira skozi svojo osebno izkušnjo, ki jih je pripeljala do premožnosti. Menedžerski in bogati podjetniški sloj, podpira pa ju sloj intelektualcev s svojim svetovnim nazorom odprtosti v svet, pa to vsebinsko kombinirata s konstruktivno, napredno vero ter jo snujeta na zaupanju, ki izhaja iz uspeha. Njihova ideologija je polna upanja – to ni defenzivni umik v preteklost, marveč predlog, da se narod reši z razširjenjem njihovega vzora. Takšna progresivna politika (nekje v svojem bistvu globoko demokratske stranke) bi osvobodila narod zgrešeno vodene politike in jo usmerila vsaj v smer dobre družbe.

Distributivna pravičnost

Mnenja v slovenski populaciji

Uvod

Distributivna pravičnost se nanaša na delitev redkih dobrin, recimo dohodka in premoženja. Socialistična družba je bila (z)grajena na egalitaristični koncepciji distributivne pravičnosti, pojem pravičnosti je bil tesno povezan s pojmom enakosti. Takšno pojmovanje pravičnosti je bilo ključni element politične legitimnosti socialističnega režima. Govorili smo o egalitarnem sindromu, ki ga je prvi opisal Županov (1970). Prav egalitaristična etika pa je bila kot sestavni del uradne ideologije pomembna ovira za (ekonomsko in politično) modernizacijo nekdanje jugoslovanske družbe. Zdajšnja societalna transformacija – ohlapno rečeno prehod v postsocialistično družbo – sloni na drugačnih legitimizacijskih premisah, med katerimi ni premise, da pravičnost pomeni enakost. Mason (1992, str. 199) npr. poroča, da je bil za Poljsko v osemdesetih letih značilen dramatičen odmik od egalitarizma: javnomnenjske ankete so kazale dramatično upadanje števila Poljakov, ki so podpirali omejitve najvišjih plač in politiko polne zaposlenosti ter hkrati veliko povečevanje števila zagovornikov take politike plač, ki naj bi uveljavila razlike glede na usposobljenost. V tem članku bomo predstavili nekaj analognih anketnih podatkov o slovenski populaciji: predstavili bomo nekaj anketnih podatkov, ki razkrivajo, katerim načelom distributivne pravičnosti se v slovenski populaciji najpogosteje prilegajo evalvacije o tem, kaj je in kaj ni pravično, ko gre za distribucijo dohodka in premoženja.

Načela distributivne pravičnosti

Iz teoretičnih razprav o distributivni pravičnosti je mogoče izluščiti šest načel, in sicer: načelo potreb, načelo enakih rezultatov ali načelo radikalne enakosti, načelo enakih možnosti, meritokratsko načelo, načelo funkcionalne neenakosti in načelo upravičenosti (Deutsch, 1975; Hochschild, 1981; Walzer, 1983; Cohen, 1986; Goodwin, 1987; Campbell, 1988; Marshall and Swift, 1992).

Koncepcija pravičnosti, ki naj bi temeljila na načelu potreb, ni bila nikoli sistematično elaborirana. Je pa splošno znano, da je Marx postavil maksimo, ki se glasi: Od vsakega glede na njegove sposobnosti in vsakemu glede na njegove potrebe. Po tem načelu je distribucija resursov pravična, če (in samo če) ljudje dobijo tisto, kar potrebujejo. Ob tem se seveda zastavlja vprašanje, kaj je pravzaprav potreba. Odgovor na to vprašanje pa presega okvire tega članka, ne bomo se spuščali v obravnavo koncepta osnovnih človekovih potreb. Če privzamemo, da imajo vsa človeška bitja enake potrebe, potem načelo potreb preide v načelo radikalne enakosti. Egalitarni sindrom, ki smo ga omenili v uvodu, je aproksimacija tega načela.

* Dr. Vojko Antončič, izr. profesor na FDV in direktor Inštituta za družbene vede.

Med načelom radikalne enakosti in naslednjim načelom distributivne pravičnosti, t.j. načelom enakih možnosti, obstajata dva paradigmatična razločka. Načelo radikalne enakosti reducira pravičnost in enakost – pravičnost je isto kot enakost. Po načelu enakih možnosti enakosti niso a priori pravične in neenakosti niso a priori nepravične oziroma niso nepravične same po sebi. V okviru paradigme, v katero spada načelo enakih možnosti (in tudi naslednja tri načela, se pravi, meritokratsko načelo, načelo funkcionalne neenakosti in načelo upravičenosti), se vprašanje o pravičnosti glasi takole: Katere neenakosti so pravične oziroma pri katerih pogojih so neenakosti pravične? Že Aristotel je uvidel razliko med enakostjo in pravičnostjo. V Nikomahovi etiki trdi, da do preprirov in pritožb prihaja tedaj, ko se neenaki ljudje obravnavajo na enak način ali ko se enaki ljudje obravnavajo na neenak način. Po načelu enakih možnosti so neenakosti pravične vse dotlej, dokler imajo socialni akterji enake možnosti v tekmovanju za neenake nagrade.

Druga paradigmatična razlika med načelom radikalne enakosti in načelom enakih možnosti se nanaša na vprašanje, kaj se pravzaprav evalvira, ko se dana distribucija resursov oceni za pravično ali za nepravično: če se za evalviranje dane distribucije resursov upošteva načelo radikalne enakosti, potem je za oceno distribucije odločilen izid distribucije; če pa se za evalviranje dane distribucije resursov upošteva načelo enakih možnosti, potem za oceno distribucije ni pomemben izid, marveč distributivna formula in postopek, ki sta bila pri tem uporabljena. Načelo radikalne enakosti je torej načelo substantivne pravičnosti, načelo enakih možnosti pa načelo proceduralne pravičnosti.

Tako kot načelo enakih možnosti je tudi meritokratsko načelo zelo »popularno« načelo. Pravijo mu tudi načelo proporcionalnosti, v anglosaksonski literaturi je znano kot »equity principle«. Obširno je bilo obravnavano v socialni psihologiji (prim.: Walster et al., 1973, 1978). Enostavno povedano, gre za načelo, ki privzema naslednjo zahtevo: ljudem je treba dati, kar jim pripada, ali z drugimi besedami, dati jim je treba, kar si zaslužijo. Po teoriji, ki je znana kot »equity theory«, je distributivna pravičnost proporcionalno razmerje med inputi in nagradami (Walster et al., 1973).

Načelo enakih možnosti je verjetno najbolj »popularno« liberalno načelo pravičnosti. Načelo potreb in načelo radikalne enakosti sta seveda socialistični načeli. Obstaja tudi socialistična verzija meritokratskega načela, ki je izražena v znani Marxovi programatični zahtevi »Vsakomur v skladu z njegovim delom«. Vprašanje, katera distributivna formula na ustrezen način operacionalizira to zahtevo, je bilo eno od osrednjih vprašanj samoupravljalvske distributivne pravičnosti.

Zasluge, potrebe in enake možnosti so nejasni pojmi, ki se dajo interpretirati na različne načine. Dva ocenjevalca se lahko, kljub temu da oba priznavata meritokratsko načelo, razhajata v oceni, kaj komu pripada, in sicer enostavno zato, ker eden drugače kot drugi definira, kaj se šteje kot zasluga oziroma katere lastnosti posameznikov je treba nagrajevati. Podobno velja tudi za načelo enakih možnosti.

Načelo funkcionalne neenakosti je izpeljano iz Rawlsove teorije pravičnosti. Rawls (1971) definira pravičnost kot poštenost. Da pride do sodila, po katerem je mogoče razločevati med pravično in nepravično družbo, si zamisli nepristranske socialne akterje. Da so nepristanski, doseže tako, da jih ogrne s »tančico nevednosti«, se pravi tako, da privzame, da socialni akterji ne vedo, kakšen je njihov družbeni položaj, da ne vedo, s kakšnimi talenti so obdarjeni in da ne vedo, kakšne so njihove preference. Razume se, da je ta amnezija oziroma amputacija relevantnih informacij zgolj teoretičen konstrukt, ki mu omogoča, da vzpostavi nepristranske akterje, akterje v »izvirnem položaju«, ki jim »tančica nevednosti«

omogoča, da delujejo avtonomno (avtonomno v Kantovem smislu). Družbeni red je pravičen, če sloni na pravilih, ki bi jih izbrali nepristranski socialni akterji. Za pravično urejeno družbo zato med drugim velja, da izpolnjuje naslednje zahteve:

1. Vsaka oseba mora imeti enake temeljne svoboščine.
2. Službe in položaji morajo biti dostopni vsem, pri tem mora obstajati poštena enakost možnosti.
3. Socialne in ekonomske institucije morajo biti urejene tako, da bodo najbolj koristile tistim, ki jim gre najslabše.

Te zahteve Rawlsove teorije so razvrščene po prednosti. Če na primer ni mogoče hkrati zadostiti prvi in drugi zahtevi, ima prva absolutno prednost pred drugo. Tretja zahteva, imenovana načelo razlikovanja, se nanaša na distribucijo dohodka in bogastva (Buchanan in Mathieu, 1968, str. 28). Po Rawlsu so potemtakem neenakosti pri distribuciji dohodka in bogastva pravične le tedaj, ko prispevajo k povečanju blagostanja tistih, ki so v najslabšem položaju, se pravi tedaj, ko povečujejo socialno integracijo in so potemtakem funkcionalne za družbo kot celoto. Temu načelu pravičnosti zato pravimo načelo funkcionalne neenakosti. To načelo pravičnosti spominja na funkcionalizem v teoriji stratifikacije, vendar je funkcionalistična teorija stratifikacije deskriptivna, Rawlsova teorija pravičnosti pa (predvsem) normativna.

Očitno je, da načelo funkcionalne neenakosti spada v paradigmo, ki pravičnosti ne istoveti z enakostjo. Utemeljitev neenakosti, ki nam jo daje Rawlsovo načelo, pa je povsem drugačna kot utemeljitev, ki sloni na nekaterih drugih načelih v okviru te paradigme, nekatera izmed njih v celoti izključuje. Sposobnost za trdo delo je po Rawlsu stvar naravnega naključja in zato z moralnega vidika arbitrarna. Isto velja za talent. Meritokratsko načelo potemtakem ne more biti načelo distributivne pravičnosti.

Rawlsovo teorijo je ostro kritiziral Nozick (1974). V razpravo pravičnosti je vpeljal načelo upravičenosti. S tem je vnesel v razpravo nove aspekte pravičnosti: premoženjske pravice in svobodo izbire. Po Nozicku vprašanje o distributivni pravičnosti ni vprašanje o tem, katere neenakosti so pravične, niti ni vprašanje o tem, za katere sposobnosti in talente si posameznik zasluži nagrado. Niti poštenost niti zasluge nimajo nič skupnega z distributivno pravičnostjo. Vprašanje o distributivni pravičnosti je vprašanje o legitimnosti premoženja: gre za vprašanje, ali je bilo premoženje pridobljeno na legitimen način. Vsakdo je upravičen do resursov, ki jih je pridobil v svobodni menjavi tako, da je uporabil svoje »zaklade« (talente, sposobnosti). Rawlsova teorija daje legitime razloge za redistribucijo resursov. Nozick pa redistributivne posege zavrača, saj v njih vidi kršenje premoženjskih pravic in ogrožanje osebne integritete. Hkrati lahko takoj sprevidimo tole: iz načela upravičenosti sledi pravica do dedovanja (Nozick se celo zavzema za prepoved davka na dediščino); zato je načelo upravičenosti v navzkrižju z načelom enakih možnosti in z meritokratskim načelom.

Mnenja o distributivni pravičnosti

Preidimo sedaj na empirično analizo. Zanima nas, kolikšno empirično veljavo ima v slovenski populaciji posamezno načelo distributivne pravičnosti. Še posebej nas zanima, v kolikšni meri se v slovenski populaciji evalviranje pravičnosti prilega tržni pravičnosti. Trg je distributivni mehanizem, ki generira precejšnje socialne razlike. Zato ga ni mogoče utemeljiti – se ne da legitimizirati – s sklicevanjem

na načelo radikalne enakosti ali s sklicevanjem na načelo potreb. Smiselno je domnevati, da posameznik, ki sprejema tržno pravičnost, zagovarja načelo enakih možnosti ali meritokratsko načelo ali načelo funkcionalne neenakosti ali načelo upravičenosti. Obratno pa ni zmeraj res. Prav lahko se recimo primeri, da je za nekoga distributivna pravičnost predvsem pravičnost, ki sloni na meritokratskem načelu in da kljub temu zanj trg ni pravična institucija, ker trga ne percepira kot institucijo, ki nagraduje tisto, kar naj bi se po njegovem prepričanju štelo kot zasluga.

Omejili se bomo na podatke o evalviranju ekonomskih nagrad. Drugače povedano, naša analiza se nanaša samo na eno področje, samo na eno sfero, in sicer na področje dohodka in premoženja. V primerjavi z Deutschejem, Walzerjem in nekaterimi drugimi, predpostavljamo, da se na tem področju uporablja več načel distributivne pravičnosti. Deutsch (1975) je razvil tako imenovano teorijo družbenih sfer. Po tej teoriji je družba sestavljena iz več avtonomnih sfer, med katerimi so družina (sfera socializacije), gospodarstvo in sfera prijateljskih odnosov. Predpostavlja se, da ima vsaka od teh treh sfer svojo alokativno normo. Ali drugače povedano, v vsaki sferi velja eno od načel distributivne pravičnosti: v sferi socializacije načelo potreb, v gospodarski sferi meritokratsko načelo in v sferi prijateljskih odnosov načelo enakosti. Podobno teoretsko shemo uporablja tudi Hochschildova (1981) v svoji empirični analizi treh družbenih sfer, ki jim ona pravi življenjska področja (domains of life), gre za ekonomsko, politično in socialno področje. V svoji knjigi Spheres of Justice govori Walzer o »intrinzičnem pomenu« dobrih. Po njegovem je treba posamezni dobri prirediti distributivno načelo glede na njen intrinzični pomen. V naši analizi ne privzemamo takega teoretičnega izhodišča. Dopusčamo možnost, da na področju, ki ga analiziramo, se pravi, na ekonomskem področju, deluje več načel distributivne pravičnosti.

Da bi ugotovili, katerim načelom distributivne pravičnosti se v slovenski populaciji najpogosteje prilegajo evalvacije o tem, kaj je in kaj ni pravično, ko gre za distribucijo dohodka in premoženja, smo izvedli posebno anketo na reprezentativnem vzorcu slovenske populacije. Vzorec smo določili po načrtu vzorčenja, ki ga uporabljajo v raziskavi Slovensko javno mnenje. Velikost vzorca je bila 1400 + 560 oseb, pri tem je 1400 število »osnovnih« in 560 število »rezervnih« oseb. Uspelo nam je anketirati 1375 oseb. Anketa je bila izvedena junija 1991 pod okriljem Inštituta za družbene vede. Izvedena je bila v okviru mednarodne raziskave, v katero je vključenih 12 dežel (Bolgarija, Češka, Japonska, Litva, Nemčija, Nizozemska, Madžarska, Poljska, Rusija, Slovenija, Velika Britanija in Združene države Amerike).

Poglejmo, kako so v anketnem instrumentu operacionalizirana posamezna načela distributivne pravičnosti. Načelo potreb nastopa v ocenjevalnem vprašanju:

(V1. 1) *Koliko bi morala vplivati na višino plače velikost družine, ki jo delavec preživlja?*

in v naslednjih dveh trditvah:

(V1. 2) *Vlada bi morala vsakemu zagotoviti minimalen življenjski standard.*

(V1. 3) *Najbolj pomembno je, da ljudje dobijo, kar potrebujejo – tudi če to pomeni, da se prerazporeja denar od tistih, ki so zaslužili več, kot potrebujejo.*

Pri vprašanju V1. 1 smo uporabili štiristopenjsko lestvico: 1 – Zelo, 2 – Nekoliko, 3 – Ne dosti, 4 – Nič. Strinjanje s trditvama V1. 2 in V1. 3 je respondent izrazil z eno od vrednosti na petstopenjski lestvici:

1 – Se zelo strinja, 2 – Se deloma strinja, 3 – Neopredeljen, 4 – Deloma se ne strinja, 5 – Sploh se ne strinja.

Načelo radikalne enakosti je obsedeno v naslednjih dveh trditvah:

(V2. 1) *Vlada bi morala določiti zgornjo mejo za to, koliko lahko posameznik zasluži.*

(V2. 2) *Najbolj pošteno bi bilo, če bi premoženje in dohodek delili tako, da bi vsak dobil enak delež.*

Načelo enakih možnosti imamo v vprašanju:

(V3. 1) *Koliko bi moralo vplivati na višino plače to, da je delavec moški in ne ženska?*

in v naslednjih dveh trditvah:

(V3. 2) *Da imajo eni več denarja ali premoženja, je pošteno, toda samo če obstajajo enake možnosti.*

(V3. 3) *Pravično je, da se takim, ki so v slabem položaju, dodatno pomaga, tako da imajo v življenju enake možnosti.*

Meritokratsko načelo nastopa v treh vprašanjih in dveh trditvah:

(V4. 1) *Koliko bi morala vplivati na višino plače stopnja izobrazbe?*

(V4. 2) *Koliko bi morala vplivati na višino plače delavčeva prizadevnost?*

(V4. 3) *Koliko bi morala vplivati na višino plače odgovornost, ki jo ima delavec pri svojem delu?*

(V4. 4) *Ljudem, ki trdo delajo, pripada večji zaslužek kot tistim, ki ne delajo trdo.*

(V4. 5) *To, da so eni pametnejši in bolj sposobni, je stvar sreče; zato si ne zaslužijo, da bi bili bolje plačani.*

Načelo funkcionalne neenakosti je ubesedeno v naslednjih treh trditvah:

(V5. 1) *Samo če so razlike v dohodkih dovolj velike, obstaja spodbuda za individualno prizadevnost.*

(V5. 2) *Prav je, da imajo poslovneži velik dobiček, saj imajo od tega na koncu vsi korist.*

(V5. 3) *Ljudje ne bi hoteli prevzeti nobene dodatne odgovornosti pri delu, če ne bi bili za to dodatno plačani.*

Načelo upravičenosti pa je bilo respondentu predstavljeno z naslednjima trditvama:

(V6. 1) *Ljudje imajo pravico, da zadržijo, kar so zaslužili – tudi če to pomeni, da bodo eni bolj premožni kot drugi.*

(V6. 2) *Ljudje imajo pravico, da zapustijo svoje premoženje svojim otrokom.*

Razume se, da smo pri vprašanjih V3. 1, V4. 1, V4. 2 in V4. 3 uporabili enako ocenjevalno lestvico kot pri vprašanju V1. 1. Prav tako se razume, da smo pri trditvah V2. 1, V2. 2, V3. 2, V3. 3, V4. 4, V4. 5, V5. 1, V5. 2, V5. 3, V6. 1 in V6. 2 uporabili enako petstopenjsko lestvico strinjanja kot pri trditvah V1. 2 in V1. 3.

Za vsako načelo distributivne pravičnosti, ki jih upoštevamo v tej analizi, konstruiramo enostaven indeks, ki zavzame tri vrednosti:

1 – popolnoma odklonilno stališče do danega načela distributivne pravičnosti;

2 – stališče, ki ne izraža niti popolnega odklanjanja niti popolnega sprejemanja;

3 – stališče, ki izraža popolno sprejemanje danega načela distributivne pravičnosti.

Kako konstruiramo indeks za posamezno načelo, pokažimo na zgledu: oglejmo si, kako ga definiramo za načelo potreb. Z vprašanjem V1. 1 in s trditvama V1. 2 ter V1. 3 dobimo tri spremenljivke. Iz njih sestavimo novo spremenljivko, imenujemo jo V1.

V1 = 1 če je V1. 1. = 4 in (V1. 2 = 4 ali V1. 2 = 5) in (V1. 3 = 4 ali V1. 3 = 5)

V1 = 2 če je (V1. 1 = 2 ali V1. 1 = 3) in V1. 2 = 3 in V1. 3 = 3

V1 = 3 če je V1. 1 = 1 in (V1. 2 = 1 ali V1. 2 = 2) in V1. 3 = 1 ali V1. 3 = 2)

Povejmo to še nekoliko manj tehnično. Vrednost V1 = 1 pomeni: respondent zavrača distributivno formulo, v kateri bi se upoštevala velikost posameznikove družine, se ne strinja s tem, da bi morala vlada vsakemu zagotoviti minimalen življenjski standard, in ne odobrava redistribucije dohodka – tudi redistribucija, s katero naj bi vsakemu zagotovili, da dobi, kar potrebuje, zanj ni legitimna. Vrednost V1 = 2 pomeni: respondent nekatere aspekte načela potreb (vsaj deloma) sprejema, nekatere pa (vsaj deloma) zavrača ali pa o njih nima izrazitega stališča. Vrednost V1 = 3 pa pomeni: respondent sprejema zahtevo, da je treba pri distribuciji dohodka upoštevati velikost posameznikove družine, odobrava politiko, ki vsakemu zagotavlja vsaj minimalen življenjski standard, in zanj so redistribucije, ki omogočajo, da vsak dobi, kar potrebuje, legitimne.

Analogen indeks konstruiramo tudi za druga načela. Frekvenčne distribucije za vrednosti posameznih indeksov so prikazane v tabeli 1. V tabeli so navedene relativne frekvence, izražene v odstotkih.

TABELA 1

Vrednost	Odstotek					
	V1	V2	V3	V4	V5	V6
1	1.6	16.6	0.0	0.0	4.8	.3
2	85.6	61.1	44.1	84.6	61.8	11.5
3	12.8	22.3	55.9	15.4	33.4	88.2
N	1281	1272	1290	1270	1259	1338

V1 – indeks za načelo potreb

V2 – indeks za načelo radikalne enakosti

V3 – indeks za načelo enakih možnosti

V4 – indeks za meritokratsko načelo

V5 – indeks za načelo funkcionalne enakosti

V6 – indeks za načelo upravičenosti

Kaj je mogoče skleniti na podlagi tabele 1? Videti je, da obstaja egalitarni sindrom: 22.3% anketirancev podpira načelo enakosti, 12.8% pa jih podpira načelo potreb. Kljub temu pa lahko ugotovimo, da nihče ne zavrača načela enakih možnosti; prav tako nihče ne zavrača meritokratskega načela. Kar zadeva ti dve načeli, se razlike pojavljajo edino glede načina interpretacije »enakih možnosti« ter presoje, kaj je vsebina zasluge oziroma presoje, katero posamično osebno lastnost ali vrednoto, ki se šteje kot zasluga, je treba upoštevati pri distribuciji dohodka. »Trdo delo« in »trud« sta pojma, ki sta v slovenski populaciji najpogosteje omenjana kot vrednoti, ki zaslužita nagrado. Lahko le ugibamo, v kolikšni meri je to posledica »delokratske« ideologije, tj. kulta dela iz časov samoupravljanja. Naši podatki ne zadoščajo za obravnavo tega vprašanja. Kljub temu pa se zdi dopusten sklep, da ima meritokratičnost široko podporo v slovenski populaciji. Enako velja tudi za liberalno pojmovanje enakih možnosti.

Zdi se, da je poleg meritokratskega načela in načela enakih možnosti načelo upravičenosti načelo, ki prevladuje v slovenski populaciji. Kot je razvidno iz tabele 1, načelo upravičenosti podpira skoraj 90% vprašanih. Seveda je mogoče tudi podvomiti o veljavnosti orodij, ki smo jih uporabili v tej anketi. Vendar so formulacije, s katerimi smo operacionalizirali to načelo, zelo enostavne, možnost, da bi anketiranec napačno razumel tisto, kar je bilo mišljeno s posamezno trditvijo, je

dokaj majhna. Z druge strani pa ne gre prezreti, da imamo za načelo upravičenosti le dve trditvi. Z njima pa je tako rekoč nemogoče zajeti vse razsežnosti, ki jih ponujajo teoretične možnosti. Še več: glede na delovanje različnih vsebinskih in formalnih učinkov, dve vprašanji ne zadoščata za diferenciranje različnih mnenj posameznega anketiranca v zvezi s tem načelom. Kljub vsemu pa naša anketa daje zadostno podlago za trditev, da ima med Slovenci svobodnjaško načelo upravičenosti veliko empirično veljavo.

Prehod iz socialistične v postsocialistično institucionalno ureditev se običajno interpretira kot prehod iz stanja, v katerem se peberira visoko stopnjo enakosti na račun nizke stopnje učinkovitosti v stanje, v katerem se preferira višja stopnja učinkovitosti na račun nižje stopnje enakosti. Količina resursov je odvisna od stopnje sistemske učinkovitosti. Ker je za egalitaristične sisteme značilno, da so obsojeni na nizko stopnjo učinkovitosti, je izbira omejena na dve možnosti: velika enakost v delitvi manjše količine resursov ali velika neenakost v delitvi velike količine. S tega vidika je porast družbenih neenakosti, ki so posledica nastajanja tržnega gospodarstva, mogoče upravičiti s sklicevanjem na učinkovitost. Da je lahko učinkovitost eden izmed načinov za evalviranje pravičnosti, je najbolje razvidno iz Rawlsove teorije. Njegova teorija se zlahka uporabi za legitimizacijo trga. Lahko rečemo, da se načelo funkcionalne neenakosti bolje prilega tržni pravičnosti kot katero koli drugo načelo. Če ljudje verjamejo, da je trg nujen pogoj za gospodarsko učinkovitost, se neenakosti, ki so povezane z delovanjem trga, percipirajo kot pravične, saj imajo zaradi povečane gospodarske učinkovitosti vsi korist.

Kot je razvidno iz tabele 1, 33.4% vprašanih podpira načelo funkcionalne neenakosti. Očitno ima tudi načelo funkcionalne neenakosti empirično veljavo v slovenski populaciji, vendar pa bi vseeno težko trdili, da Slovenci legitimnost postsocialistične ureditve opirajo na načelo funkcionalne neenakosti.

Vsota relativnih frekvenc v tretji vrsti tabele 1 je veliko večja kot 100 (znaša 228). To pomeni, da nekateri izmed vprašanih podpirajo več kot eno načelo distributivne pravičnosti. Poglejmo, kateri vzorci načel obstajajo. Ker je relativno frekvenčnost v četrtem stolpcu tabele 1 mogoče tolmačiti tako, da dobesedno vsi vprašani sprejemajo meritokratsko načelo, je treba le ugotoviti, katera načela poleg meritokratskega podpirajo anketiranci. Vsako izmed petih načel je možno ali podpreti ali ne podpreti. V tem smislu obstaja $2^5 = 32$ logičnih možnosti. Analiza podatkov iz naše ankete nam odkriva, da se tudi v resnici pojavljajo prav vsi logično možni vzorci načel pravičnosti. Vendar pa jih ima le pet relativno frekvenco, ki je večja od 5%. Prikazani so v tabeli 2.

TABELA 2

EOPP & ENTI	24.2%
EOP & ENTI, & ENTI	15.8%
ENTI	15.6%
FINE & ENTI	8.00
EOUT & EOPP & ENTI	6.0%
število veljavnih primerov =	1148

Na prvi pogled se zdi, da je vzorec, ki ga tvorita načelo enakih možnosti in načelo upravičenosti, logična nedoslednost, saj je v nekaterih pogledih (kot je npr. zagovarjanje nasledstva) upravičenost mogoče obravnavati kot dejansko kršitev enakih možnosti.

Podobno je videti, da tudi vzorec, ki je sestavljen iz radikalne enakosti, enakosti možnosti in upravičenosti, predstavlja eklecticism, ki bi mu le s težavo pripisali smiselnost. Vendar to, kar daje vtis logične nekonsistentnosti, ni nujno tudi dejanska nekonsistentnost. Prvič, kot smo že ugotovili, termini, s katerimi se izraža vrednotenje pravičnosti, ne predstavljajo jasno opredeljenih pojmov: pojem enakih možnosti je nejasen pojem, ki je podvržen celi vrsti različnih interpretacij, od katerih za nekatere celo velja, da niso v nasprotju s pomenom upravičenosti. Drugič, pravičnost je koncept, ki mu je mogoče nasprotovati: kot nekateri poudarjajo (glej npr. Tversky in Kahneman, 1986; Arts et al., 1991; Burgoyne et al., 1992) je nekatere nekonsistentnosti pri evalviranju pravičnosti mogoče pripisati tako imenovanemu »effect of framing«. Tretjič, z domnevno nedoslednim vzorcem načel pravičnosti je prej mišljeno »zaporedje načel« kot pa »razvrstitev načel«. Tako npr. vzorec, ki je sestavljen iz radikalne enakosti, enakosti možnosti in upravičenosti – kar je očitno nedosleden model – lahko označuje, da je radikalna enakost najbolj sprejemljivo načelo pravičnosti ter da mu v primeru, če ga ni mogoče izvajati, po pomembnosti sledita načelo enakih možnosti ali načelo upravičenosti.

Ostane nam še, da vsaj na hitro pregledamo strukturo anketirancev, ki podpirajo posamezna načela pravičnosti. S tem namenom vključimo v našo analizo še podatke o spolu, starosti in razredni pripadnosti. Razlikujemo tri starostne skupine: do 30 let, od 30 do 50 let, nad 50 let. Uporabljamo razredno shemo z naslednjimi petimi kategorijami: 1 – delodajalci (strokovnjaki, ki so samozaposleni; uslužbenci, ki sodelujejo pri vodenju ali sprejemanju odločitev, ter uslužbenci, ki si sami postavljajo cilje), 2 – rutinski pisarniški uslužbenci, 3 – malo meščanstvo, vključno s kmeti in drobnimi posestniki, 4 – nadzorniki fizičnih in kvalificiranih delavcev, 5 – polkvalificirani in nekvalificirani delavci. Razvrstitev anketirancev v posamezne kategorije je odvisna od njihove trenutne zaposlitve oziroma od zadnje zaposlitve.

Da bi ocenili učinke, ki jih imajo spol, starost in razredna pripadnost na evalviranje pravičnosti, smo nastavili loglinearne oziroma natančnejše modele logit. Rezultati te analize so: (1) učinki spola in starosti ter interakcijski učinki so zanemarljivi – v večini primerov predvidene vrednosti ustreznih koeficientov niso statistično signifikantne; (2) učinki razredne pripadnosti niso zanemarljivi – predvideni učinki, ki so povezani z nekaterimi razrednimi kategorijami, dosegajo statistični in dejanski pomen v modelu za funkcionalno neenakost, v modelu za enakost možnosti in v modelu za radikalno enakost. Pravzaprav sta zares (ne samo s statističnega vidika) pomembni zgolj dve oznaki, da je posameznik delodajalec oziroma da je polkvalificiran ali nekvalificiran delavec. Iz povedanega je mogoče skleniti tole: razlike pri evalviranju pravičnosti, ki jih je mogoče pripisati spolu ali starosti in so v nekaterih primerih tudi statistično signifikantne, so relativno nepomembne. Lahko pa trdimo, da je kategorija delodajalcev nagnjena k podpiranju načela funkcionalne neenakosti in načela enakih možnosti, medtem ko se polkvalificirani in nekvalificirani delavci bolj nagibajo k podpiranju načela radikalne enakosti.

Znanstveni svet in reflektivna integracija družbenih podsistemov

I

V teoriji modernizacije je funkcionalna diferenciacija temeljni proces, ki konstituira moderne družbe in določa tudi njihovo strukturo. Tudi sistemske teorije, za katere sicer ni nujno, da se neposredno navezujejo na paradigmo modernizacije (I. Bernik, 1989, str. 33), vedno bolj sledijo konceptu funkcionalne diferenciacije družbe in avtonomije njenih podsistemov. Sprejetje ideje o naraščajoči funkcionalni diferenciaciji hkrati pomeni tudi zahtevo po pojasnitvi problema integrativnosti modernih družb. V preteklosti v sistemske družbeni teoriji na Zahodu družbeni integraciji ni bila namenjena takšna pozornost, kot bi jo to vprašanje glede na svojo pomembnost zaslužilo.

Razlog za to je treba iskati med drugim tudi v dejstvu, da se je problem družbene integracije avtomatsko povezoval z idejami o usklajeni in brezkonfliktni družbi, ki so bile značilne za apologije realnega socializma. Četudi je bil problem povezovanja modernih zahodnih družb postavljen na kakovostno povsem drugo raven, kot pa je bil to v danes zgodovinsko bolj ali manj sesutih družbah realnega socializma. Pri propadu slednjih je odločilno vlogo odigralo dejstvo, da sta bili tu z vzorcem ideološke unifikacije ukinjeni dinamika funkcionalne diferenciacije ter sistemska, organizacijska in individualna avtonomija. Namesto tega je bila vzpostavljena centralna in visoko hierarhizirana kontrola celotne družbe.¹

Sodobni sistemsko-teoretski poskusi pojasnjevanja integracije kompleksnih družbenih podsistemov so se – v tem primeru neodvisno od morebitnih aluzij na nesprejemljive ideje realsocialističnega tipa integracije² – vseskozi spopadali s težavami konceptualne narave (H. Wilke, 1978, str. 228). Bolj kot konceptualne težave in kontroverze glede občin opredelitev integracije nas v našem razpravljanju zanima predvsem tole vprašanje: ali teorija funkcionalne družbene diferenciacije, ki se razvija kot specifična sociološka konkretizacija obče teorije avtopoetičnih sistemov, vsebuje pomembne nastavke za pojasnjevanje integrativnega naboja modernih družb? Četudi se v našem prikazu omejujemo le na ožji tematski izsek, pri čemer je eden izmed ciljev opozoriti tudi na specifično funkcijo znanstvenega sveta v razvitih parlamentarnih demokracijah, ko je govor o reflektivnem tipu integracije kompleksnih družbenih podsistemov, je uvodoma treba slediti neki splošnejši tipologizaciji sistemskih pristopov k omenjenemu problemu.

* Mag. Franc Mali, raziskovalec na FDV.

¹ Ne gre za to, da v teh družbah ni obstajala določena funkcionalna družbena diferenciacija. Problem teh družb je bil, če se ustavim zgolj ob ugotovitvah nekaterih naših sociologov, ki so več pozornosti namenili kritični analizi jugoslovanskega samoupravnega socializma, da je obstajala popolna hierarhizacija odnosov med posameznimi družbenimi sistemi, pri čemer je bila »signifikantna dominacija politike« (I. Bernik, 1989, str. 36). V isti rang deficitarnosti teh družb, zaradi katerih se je ravno tako kazala neizogibna potreba po njihovi transformaciji, je spadala obstoječa multiplikacija istih funkcij v različnih podsistemihi oziroma multifunkcionalnost posameznega sistema (F. Adam, 1983, str. 23).

² Njen teoretski pandan je bil v sistemskem tipu mišljenja t. i. substancionalna sistemska teorija. Vulgarno ideološki tip sistemske teorije je vlogo vseh družbenih delov instrumentaliziral in podredil enemu samemu cilju, cilju Partije (T. Hribar, 1985, str. 294).

Obča tipologija sistemskih pristopov k problemu družbene integracije je že konec sedemdesetih in v začetku osemdesetih let ločila naslednje pristope: pojasnjevanje integracije na temelju adaptacije, na temelju skupnega vrednotnega konsenza in na temelju refleksivnih procesov usklajevanja (U. Foemer, 1981; H. Willke, 1978).

Če je za prvi, klasično funkcionalistični pristop značilna njegova podmena, da družbena diferenciacija avtomatsko implicira integracijo, kar pomeni, da je integracija obravnavana kot adaptacija, ki je neizogibni rezultat inkompatibilnosti, do katere je prišlo na temelju diferenciacije, je v drugem pristopu – njegov najpomembnejši protagonist je bil Talcot Parsons – ključna integrativna funkcija pripisana občemu-družbenemu vrednotnemu konsenzu. Ne da bi obširneje presojali njihove dejanske (ne)zmožnosti pojasnjevanja danega problema, je tako za prvi kot tudi za drugi pristop značilno, da integrativni naboj modernih funkcionalno diferenciranih družb razumeta kot nekaj že vnaprej danega. Klasični funkcionalizem pozablja, da družbena integracija ni nekaj že po »naravi danega«, temveč je pojav, ki ga je še le treba pojasniti. Toda tudi strukturalno funkcionalni pristop (Parsons), ki izhaja iz predpostavke občega družbenega vrednotnega konsenza, problem družbene integracije reši samo na analitično-definitorni ravni.³

Iz vidnega polja izgublja, kar kaže na njegovo deficitarnost v odnosu do avtopoetične družbene teorije, gibalno razvoja modernih družb – družbene konflikte in protislovja (G. Kiss, 1986, str. 39).

Kje se znotraj predhodno sprejete tipologije integracijske paradigme kaže prednost refleksivnega tipa integracije družbenih subsystemov (izhaja iz obče sistemske predpostavke redukcije kompleksnosti med sistemom in okoljem) v odnosu do prvih dveh pristopov? V nasprotju s klasičnim funkcionalizmom je tu predpostavljena takšna avtonomija subsystemov, ki njihove integracije ne sprejema kot nekaj povsem naravnega. V nasprotju s strukturalnim funkcionalizmom je poudarjena nujnost procesov usklajevanja med družbenimi subsystemi, kar nastopa kot neizogibna posledica dejstva, da ti subsystemi delujejo znotraj specifičnih, le njim imanentnih kriterijev smisla (delovanja oziroma operiranja). Pri tem ključni problem ni trajno vzdrževanje interakcij med subsystemi, temveč optimalna izpolnitev njihovih družbenih funkcij.

Uvajanje koncepta »refleksije« v sodobne sistemskoteoretske diskusije o problemu integracije se pojavlja tudi kot posledica dvoma o pojasnjevalni moči tistih teoretskih modelov sodobnih družb, ki v kompleksu družbene razdiferenciranosti namesto specifikacije funkcij in avtonomizacije specializiranih podobmočij v ospredje postavljajo njihovo funkcijsko difuzijo in heteronomizacijo (J. Berger, 1989, str. 100).

Razumljivo je zato, da se vprašanja t. i. refleksivnega tipa integracije najbolj neposredno dotika teorija avtopoetičnega družbenega sistema. Še več. Mogoče je trditi, kar bomo skušali v nadaljevanju pokazati, da Luhmannova teorija funkcionalne družbene diferenciacije vsebuje vse ključne nastavke za pojasnjevanje refleksivnega tipa integracije kompleksnih sistemov. Tudi takrat, ko nastopa – po

³ Četudi se je po Willkejevem mnenju Parsons z izrecnim postuliranjem zveze med »vertikalno« delujočimi interpenetracijami in »horizontalno« delujočimi interakcijskimi mediji dotaknil bistva problema integracije funkcionalno diferenciranih družb, pa je konverzijo medijev (v njegovi strukturalno funkcionalni teoriji so mediji fungirali kot specializirane vrste komunikacij in transakcij na temelju specifičnih simbolnih posplošitev), ki vodi k rešitvi problema integracije, že vnaprej predpostavil (H. Willke, 1991, str. 161).

S tem je bil dejanski problem konverzije medijev odpravljen.

temeljnem paradigmatsem zasuku v razvoju sistemske teorije – kot specifična sociološka konkretizacija obče teorije avtopoetičnih sistemov.⁴

Zato se nam zdijo zahteve po reformulaciji teorije avtopoetičnega družbenega sistema (binarnih medijev družbene komunikacije) neupravičene. Še posebno, če legitimnost svojih zahtev izvajajo iz domnevne nezmožnosti avtopoetične teorije, da pojasni integrativni naboj modernih družb Zahoda.

III

Četudi se v Luhmannovih delih pojavlja množica definicij pojma avtopoetičnosti,⁵ naj tu poudarimo predvsem tisto razsežnost avtopoetičnih (družbenih) sistemov, ki se nanaša na njihovo samospecifikacijo (sistemi specificirajo sami, kaj naj bi jim služilo kot element) in njihovo samoprodukcijo (vse enote, ki jih ta sistem uporablja, njegovi elementi, procesi in strukture, so ravno skozi te enote šele producirani).⁶

Bazični proces, ki producira elemente, iz katerih se sestojijo družbeni sistemi, je smiselna komunikacija. Družba je najboljšejši sistem vseh smiselnih komunikacij. Samo sebe konstituira šele s komunikacijo. Kot takšen izpolnjuje družbeni sistem kriterije avtopoetičnega sistema.⁷

V skladu z vodilno diferenco teorije avtopoetičnih sistemov (diferenco sistema in okolja) enotni družbeni proces komunikacije vodi v funkcionalno izdiferenciranost različnih družbenih subsystemov. Binarni kodi prevzamejo funkcijo specifičnega strukturiranja celotnega procesa družbene komunikacije. Ali kot pravi Luhmann: »Najvažnejši funkcijski sistemi strukturirajo svoje komunikacije preko binarnega, dvovalentnega koda, ki z vidika vsakokratne specifične funkcije zahteva univerzalno veljavnost in izključuje tretjo možnost« (N. Luhmann, 1988, str. 76).

Shemi binarnosti zato v duktusu avtopoetične teorije tudi ni mogoče pripisovati pomena samo v začetnih (manj kompleksnih) fazah analize (družbenih) problemov, kar je bilo sicer mnenje nekaterih avtorjev, ki so se v okviru svojih sistemsko družbenih analiz ravno tako znašli pred vprašanjem odprtega polja družbenih komunikacij.⁸

⁴ Prvi znaki v smeri dojetja samoreferenčnih družbenih sistemov so se pojavili že v drugi polovici sedemdesetih let, četudi je o paradigmatsem zasuku v sistemski družbeni teoriji mogoče govoriti od osemdesetih let naprej. Potem ko je Niklas Luhmann svoj model pojasnjevanja modernih družb »nadgradil« s spoznanji H. v. Foersterjeve »kibernetike drugega reda« (»second order cybernetics«) in Maturanovega in Varelovega koncepta avtopoetičnosti.

⁵ Po W. Beermannu nastopata pri Luhmannu dva temeljna razreda definicij. V okviru prve skupine je avtopoetični sistem definiran s pomočjo kategorije bazične samoreference v skladu z Luhmannovo trditvijo, da so »... avtopoetični tisti sistemi, ki se oblikujejo preko samoreference in imajo v tem svojo sistemsko enotnost« (N. Luhmann, 1985, str. 602), v okviru druge skupine pa kot sistem, ki vse elemente, ki se neizogibni za (re)produkcijo nekega elementa sistema, sam producira (W. Beermann, 1991, str. 243).

⁶ To ne pomeni, da sistemi ne potrebujejo nobenega »temelja« v formi energije, materiala, informacij oziroma oseb – to tvori pogoje možnosti konstitucije elementov – temveč pomeni bolj to, da bazični načini operiranja sistema producirajo »emergentne« elemente (N. Luhmann, 1985, str. 60).

⁷ Luhmann pravi, da je teoretsko odločitev za dojetje družbe kot avtopoetičnega sistema in za označitev operacije, ki sistem reproducira, kot komunikacije, treba sprejeti hkrati, saj se namreč vzajemno pogojujeta. To tudi pomeni, da je pojem komunikacije najpomembnejši dejavnik definiranja družbe (N. Luhmann, 1991, str. 1178).

⁸ Po prepričanju Gerharda Voweja binarni shematizem v neskončnosti komunikacijskih semantik, sintaks in pragmatik ni ustrezen selekcijski mehanizem, kajti »... določen nivo kompleksnosti in v času spreminjajoč pluralizem perspektiv zahtevajo drugačno strategijo« (G. Vowe, 1984, str. 332). Ovira tej drugi strategiji naj bi bilo dejstvo, da je naša struktura mišljenja pregloboko prežeta s svojim logičnim pendantom: s klasično dvovalentno logiko. Resnici na ljubo je treba reči, da je Luhmann, kar pričajo med drugim njegove ugotovitve v zvezi z diferenco programske in kodirne strukture avtopoetičnega sistema (ponovni vstop izključene tretje vrednosti v funkciji alokacije kodirnih vrednosti), o čemer je bil govor na drugem mestu (F. Mali, 1991, str. 17), presegel miselni horizont klasične dvovalentne logike.

Niti ni mogoče pristajati na njeno reformulacijo oziroma modifikacijo. K slednjemu se, kot smo že dejali, nagibajo vse tiste novejšje kritike Luhmanna, ki v ideji avtopoetičnosti (s to idejo povezanim konceptom binarnih kodov) zaznavajo nevarnost, da problem družbene integracije postane povsem irelevanten za sistemsko teorijo funkcionalne družbene diferenciacije.⁹

Naš namen ni zasledovanje vseh najnovejših, po teoretski provinienci različnih, toda največkrat zelo parcialno zastavljenih kritik ideje avtopoetičnosti v družbi. Kljub temu je treba poudariti, da so mnoge izmed njih nadaljevanje oziroma dodatno utemeljevanje Muenchovih ugovorov na račun Luhmannove teorije družbene diferenciacije. Richard Muench je znotraj paradigme modernizacije razvil interpenetracijski model pojasnjevanja družbe. Teorija družbene interpenetracije se glede na sistemsko teorijo diferenciacije razlikuje v tem, da ne izhaja več predvsem iz diferenciacije kot pogoja razvoja moderne družbe, temveč iz prepletanja že diferenciranih delnih sistemov.¹⁰

Na tej razliki je potem utemeljena tudi Muenchova kritika Luhmanna. Po Muenchu sistemski teoriji družbene diferenciacije ni uspelo pojasniti bistvenih značilnosti nastanka in razvoja modernih okcidentalnih družb, niti ne razumeti integracijskega potenciala, ki je vgrajen v te družbe.¹¹

Je Luhmanovi teoriji funkcionalne družbene diferenciacije res mogoče očitati takšno deficitarnost pri pojasnjevanju ustroja modernih družb? S takšnim sklepom se prav gotovo ne morejo strinjati avtorji, za katere Luhmannova teorija nima konkurence med »velikimi teorijami družbe« (»grand theories«); ne samo zaradi njene hevristične moči pri pojasnjevanju konkretnih empiričnih družbenih pojavov (ne glede na izjemno abstraktnost uporabljenega systemskega kategorialnega aparata,¹² temveč tudi zato, ker »... predstavlja enega redkih poskusov, da kompleksne moderne družbe sploh pojmovno dojame v vsej njihovi splošnosti« (J. Gerhards, 1991, str. 264).

⁹ Če bi preko Luhmannovega prvotnega koncepta diferenciacije družbenih vlog, tako Bela Pokol, še bilo mogoče zaslediti ohlapnejšega razumevanja družbenih subsystemov, to ni več z nastopom avtopoetičnosti. Primat ima dinamično-operacionalna organizacija subsystemov, kar pomeni, da »... strukturalna razmejenost, ki je v zgodnejših Luhmannovih spisih še asociirala z izdiferenciranostjo, ni v tej teoriji nič več poudarjena« (B. Pokol, 1990, str. 330), s tem pa nastopijo daljnosežne posledice za nadaljnjo sistemsko-teoretsko obravnavo (odpravo) problema družbene integracije. V isti rang kritik je mogoče uvrstiti pripombe Krohna in Kueppersa, sicer avtorjev teorije sistemov samoorganizacije, ki pa ostro nasprotujeta Luhmannovemu konceptu avtopoetičnih družbenih sistemov. Trdita, da ideja binarno strukturiranega koda (znanosti, umetnosti, prava in vseh drugih družbenih subsystemov) nujno teži k temu, da postane implodirajoči sistem (W. Krohn/G. Kueppers, 1989, str. 25).

¹⁰ Po Muenchu bi bilo treba v nasprotju z že kar »... trivialnimi izrekanji sociologije, da moderno družbo označuje funkcionalna diferenciacija v relativno neodvisne subsisteme in sfere delovanja« (R. Muench, 1984, str. 11) bolj poudariti interpenetracijo različnih sfer delovanja in integracijo različnih subsystemov. V tem smislu naj bi bilo zgrešeno razmejevanje modernih zahodnih družb glede na nemoderne in neokcidentalne družbe po kriteriju večje izdiferenciranosti posameznih subsystemov oziroma sfer delovanja. Prav nasprotno, »... po svojih lastnih zakonitostih izdiferencirane sfere delovanja bomo prej srečali zunaj modernih družb kot pa v modernih družbah« (R. Muench, 1984, str. 22).

¹¹ Tine Hribar pravi, da je Muenchova kritična argumentacija zoper teorijo družbene diferenciacije »... pravilna, vendar površna« (T. Hribar, 1985, str. 300). V naši analizi se nam zdi vendarle pomembneje poudariti, da je Muench, s tem ko je problem integracije reduciral zgolj na vprašanje pojasnitve družbene interpenetracije, to pa razumel kot proces »vsiljevanja« običajnih kulturnih vzorcev v vse družbene subsisteme (R. Muench, 1978, str. 35), tako rekoč skozi zadnja vrata znova potisnil v ospredje Parsonsovo idejo vrednotnega družbenega konsenza. Tudi v Parsonsovi teoriji medijev je glavna funkcija medijev v integraciji že izdiferenciranih subsystemov. Zato mediji v strukturno funkcionalni teoriji nastopajo kot mediji izmenjave. Seveda šele potem, ko je bil v strukturno funkcionalni teoriji izveden premik od razumevanja medijev po analogiji z jezikom k razumevanju medijev po analogiji z denarjem. V okviru takšnega premika mediji ne nastopajo kot modusi interakcije znotraj specializiranih subsystemov, temveč »... krožijo med delnimi sistemi kot mehanizmi integracije celote« (H. Wilke, 1991, str. 159).

¹² Je pa abstraktnost systemske družbene teorije vodila tudi k povsem nasprotnim percepcijam. Tako obstajajo med posameznimi avtorji že kar stereotipne predstave, da je tu na delu zgolj in samo brezplodni teoretski spekulativizem (o značaju omenjenega tipa kritik več v: G. Kiss, 1986; J. Kluever, 1988; W. Buerschel, 1990).

Tudi sami bi se težko strinjali z oceno, da v sistemski teoriji funkcionalne diferenciacije niso vsebovani nikakršni nastavki za razumevanje integracijskega naboja modernih okcidentalnih družb. Prav nasprotno. Luhmannova teoretska izvajanja, na kar med drugim opozarja tudi Helmut Willke, utemeljujejo reflektivni tip integracije kompleksnih družbenih sistemov. Znano je, da je Luhmann ločeval tri tipe družb po njihovi kompleksnosti in načinu diferenciacije: arhaične družbe kot segmentarno diferencirane družbe, tradicionalne družbe kot stratifikacijsko diferencirane družbe in moderne družbe kot funkcionalno diferencirane družbe. Hkrati je znotraj subsystemov zadnjega tipa družb odkrival tele referenčne zveze: razmerje do celotnega (družbenega) sistema (funkcija), do drugih subsystemov (učinkovanje) in do samih sebe (refleksija) (N. Luhmann, 1975, str. 197).

Ravno s to zadjno (samo)referenčno zvezo funkcionalno diferenciranih družbenih subsystemov, ki je znotraj polja smiselnih sistemov (družbeni in osebni sistemi kot smiselni sistemi lahko stopijo v razmerje do samih sebe) tematizirana kot refleksija, se odpira perspektiva integrativnosti funkcionalno diferencirane moderne družbe. Refleksija pomeni, da funkcionalno izdiferencirani sistemi svojo identifikacijo izvajajo iz svojih specifičnih družbenih funkcij. V tem se izraža njihova avtonomnost. Hkrati pa refleksija pomeni tudi to, da ti sistemi razumevajo sami sebe kot ustrezno okolje drugim subsystemom. Na tej podlagi potem zavestno omejujejo sami sebe na račun odpiranja nujnih možnosti drugih subsystemov. Takšno usklajeno in uglašeno samoomejevanje delnih družbenih sistemov ni samo sebi namen. Omogoča ohranjanje celotnega sistema. Če nek subsystem maksimizira lastne kriterije in cilje (svoj tip racionalnosti), potem to lahko dela le v škodo drugih subsystemov (v končni posledici tudi na račun izgube parcialne avtonomije in funkcionalne samostojnosti teh sistemov).

Če vzamemo družbeni subsystem znanosti, je Luhmann na temelju predpostavke razlikovanja funkcije, učinkovanja in refleksije lahko šele zapisal, da »... se znanost dogaja vedno znotraj binarnega koda resnično/neresnično, pa naj poteka v modernih industrijskih laboratorijih ali na samostanskih vrtovih« (N. Luhmann, 1900, str. 636).

Čeprav si učinkovanje (Leistung) kot drugo referenčno zvezo družbenih subsystemov lahko zamišljamo po vzoru kompleksnih input-output modelov, kot to počneta tudi T. Parsons in G. Platt v junji AGIL-shemi (T. Parsons/G. Platt, 1974, str. 14), morajo ti vedno poprej predpostavljati avtopoetičnost svojega delovanja. Za Luhmanna raziskovalna politika ne glede na količino ali kakovost vpliva vedno ostaja zgolj politika. Ne more nastopati kot substitut raziskovanju. Svoj smisel ima samo kot politika. Z različnimi mehanizmi, ki zadevajo finančna, kadrovska in druga vprašanja, iritira znanost. Lahko celo vsiljuje nomenklaturu raziskovalnih tem in predstavljenih rezultatov. To ne spremeni dejstva, da sistem znanosti lahko deluje le znotraj njemu lastne avtopoetičnosti.

IV

Četudi je v teoretskih diskusijah še navzoč dvom o eksplorativni moči teorij refleksivnosti pri pojasnjevanju problema integracije kompleksnih družbenih sistemov (refleksivnosti kot samoomejitve, ki izhaja iz upoštevanja možnosti drugega),¹³ se v razvitih parlamentarnih demokracijah na Zahodu v praksi že kar nekaj časa uveljavljajo institucije, za katere bi bilo mogoče trditi, da pri svojem delova-

¹³ Če s pojmom refleksije v splošnem razumemo samoomejevanje družbenega podobmočja pri prizadevanju za območno specifične cilje, je prepričan J. Berger, potem je takšno samoomejevanje v konfliktu z lastnim interesom teh

nju primarno upoštevajo načela reflektivnega integriranja posameznih družbenih sektorjev. Gre za institucije, ki skušajo – če znova uporabimo sistemsko terminologijo – »vzpostaviti konverzijo različnih medijev regulacije« (H. Willke, 1991, str. 180).

Funkcija in narava (nacionalnega) znanstvenega sveta v razvitih parlamentarnih demokracijah je eden izmed takšnih primerov. Najbrž ne po naključju. Če se namreč v modernem svetu ne samo ekonomiji in politiki, temveč tudi in predvsem znanosti pripisuje izredno pomembna družbena funkcija, pa je izpolnitev te obče družbene funkcije povezana s predpostavko avtonomnosti njenega delovanja. Noben izmed funkcionalno diferenciranih subsystemov modernih družb ne more prevzeti norm in strukturnih načel delovanja drugega, ne da bi si kratil svobodo lastnega delovanja. Zato je v sferi znanstvene politike, kjer se križajo interesi znanosti, politike in ekonomije (tudi drugih subsystemov), vedno večji pomen pripisan znanstvenemu svetu kot mehanizmu usklajevanja njihovih interesov, ki izhaja iz »metode proceduralnega vodenja« – načina iskanja skupnih odločitev, neodvisno od pravno formaliziranih norm (U. Foemer, 1981, str. 27).

Znanstveni sveti v razvitih parlamentarnih demokracijah prepričljivo dokazujejo, bodisi da gre za zgodovino njihovega nastanka ali pa organiziranost in pravila delovanja, obstoj novih integrativnih mehanizmov na »... prostovoljni oziroma kvazinormativni osnovi, ki v prizadevanju po doseganju vzajemnega soglasja delujejo samoomejujoče« (H. Willke, 1991, str. 180). Znanstveni svet nastopa namreč kot gremij, kjer njegovi člani kot predstavniki relativno avtonomnih družbenih subsystemov (znanost, politika, gospodarstvo) stalno skušajo priti do kompromisa, ki naj bi za uresničitev za celotno družbo pomembnega cilja presegel konfliktnost interesov.

To ne pomeni, da je družbena legitimnost znanstvenih svetov samo v njihovi funkciji usklajevanja interesov. Enako pomembna je njegova vloga pri sprejemanju strokovnih, družbeno nepristranskih odločitev o znanstveni politiki. »Razbremenilna« funkcija proceduralnega vodenja v znanstvenem svetu se med drugim izraža v okoliščini, da udeležba znanstvenikov z visoko reputacijo pri pripravi strokovnih predlogov omogoča njihovo realizacijo v znanstveni politiki, ki – gledano v celoti (obstajajo seveda pomembne razlike med posameznimi državami) – na Zahodu ni vedno najbolj naklonjena državnim posegom.¹⁴

Ob koncu našega razpravljanja se nam zdi potrebno opozoriti, da tudi pri nas ne bi smeli zanemarjati izkušenj razvitih parlamentarnih demokracij pri oblikovanju mehanizmov družbene integracije kompleksnih subsystemov, ki načelo normativnega ekspanzionizma nadomeščajo z načelom reflektivnega samoomejevanja. Celo če tudi tam ne moremo govoriti o dolgi tradiciji mehanizmov, ki z vidika sistemske teorije prispevajo k reflektivnemu tipu družbene integracije. Izkušnje je treba uporabiti tudi na družbeno izredno pomembnem področju oblikovanja znanstvene politike. Danes so v preteklosti prevladujoči mehanizmi znan-

podobnočij. Če je takšno samoomejevanje racionalno – kot primer – za prirodno okolje, ni racionalno za sisteme, ki so že po svoji naravi najbolj ekspanzivni (ekonomija, znanost) (J. Berger, 1989, str. 100).

¹⁴ Znanstveni svet (Wissenschaftsrat) v Nemčiji kot eden izmed primerov se po svoji strukturi deli na znanstveno in upravne (administrativne) komisije. V znanstveni komisiji delujejo zastopniki znanosti in »osebnosti javnega življenja«, pretežno s področja gospodarstva. Člane znanstvene komisije imenuje za obdobje treh let predsednik zvezne države, člane upravne komisije delegirajo zvezna ministrstva (B. R. Martin/J. Irvin, 1989, str. 78). Njihova naloga je, da priporočila znanstvenega sveta ustrezno formulirajo glede na upravni in finančni vidik, saj »Wissenschaftsrat« nastopa kot najpomembnejše svetovalno telo za znanstveno politiko. Predvsem v zvezi z vprašanji, ki zadevajo usklajevanje podpore raziskovanju in razvoju na različnih ravneh njene organizacije, priporočila o nadaljnjih perspektivah razvoja znanosti in univerze itd. (W. Bruder, 1986)

stvene politike preživeli. Zato naj bi ena pomembnejših nalog na tem področju – od samih začetkov konstituiranja nove slovenske države so bila glede tega podana nedvoumna opozorila (primer: T. Hribar, 1990) – pripadala znanstvenemu svetu. Njegovemu ustreznemu oblikovanju in dejanskemu opravljanju nalog. Ni dvoma, da bodo med temi nalogami vedno pomembnejše tiste, ki se nanašajo na specifični problem refleksivne integracije kompleksnih družbenih sistemov.

LITERATURA:

- Adam (1989) F.: Deformirana modernizacija – (Realni) socializem med tradicijo in modernostjo, v: Družboslovne razprave, Zvezek 7: str. 31–41.
- Beermann (1991) W.; Luhmanns Autopoiesisbegriff – »Order from noise«? v: Autopoiesis – Eine Theorie im Brennpunkt der Kritik. Hrsg. H. R. Fischer. Heidelberg: Carl-Auer-Systeme Verlag, str. 243–263.
- Berger (1989) J.: Ali obstaja postmoderna družbena razvojna stopnja, v: Družboslovne razprave, Zvezek 7: str. 87–103.
- Bernik (1989) I.: Socialistična družba kot obmoderna družba, v: Družboslovne razprave, Zvezek 7: str. 31–41.
- Bruder (1986) W. (Hrsg.): Forschungs- und Technologiepolitik in der Bundesrepublik Deutschland. Opladen: Westdeutscher Verlag GmbH.
- Buerschel (1990) W.: Zum Begriff modernen ganzheitlichen Denkens. Haag: Herchen Verlag GmbH.
- Foerster (1981) U.: Zum Problem der Integration komplexer Sozialsysteme. Berlin: Duncker & Humholt Verlag.
- Gerhards (1991) J.: Funktionale Differenzierung der Gesellschaft und Prozesse der Entdifferenzierung, v: Autopoiesis – Eine Theorie im Brennpunkt der Kritik. Hrsg. H. R. Fischer. Heidelberg: Carl-Auer-Systeme Verlag, str. 263–280.
- Hribar (1990) T.: Slovenska osamosvojitve in kultura. Znanost – umetnost – izobraževanje, v: Nova revija, Letnik 9: str. 544–566.
- Hribar (1985) T.: Moč znanosti. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Kiss (1986) G.: Grundzuge und Entwicklung der Luhmannschen Systemtheorie. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.
- Krohn (1989) W., Kueppers G.: Die Selbstorganisation der Wissenschaft. Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag.
- Kluever (1988) J.: Die Konstruktion der sozialen Realitaet der Wissenschaft – Alltag und System. Braunschweig/Wiesbaden: Friedrich Vieweg Sohn.
- Luhmann (1991) N.: Pojem družbe, v: Teorija in praksa, Letnik 28: str. 1175–1186.
- Luhmann (1990) N.: Wissenschaft der Gesellschaft. Frankfurt: Suhrkamp Verlag.
- Luhmann (1988) N.: Dekologische Kommunikation (2. Auflage). Opladen: Westdeutscher Verlag GmbH.
- Luhmann (1985) N.: Soziale Systeme – Grundriss einer allgemeinen Theorie (2. Auflage), Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag.
- Luhmann (1975) N.: Soziologische Aufklaerung II. Opladen: Westdeutscher Verlag GmbH.
- Mali (1991) F.: Funkcija in značaj teorij in metod v sodobni sistemski teoriji znanosti, v: Metodološki zvezki, Zvezek 8: str. 9–23.
- Martin (1989) B. R., Irvine J.: Research Foresight – Priority Setting in Science. London: Pinter Publishers Limited.
- Muench (1984) R.: Struktur der Moderne. Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag.
- Muench (1978) R.: Ueber Parsons zu Weber – Von der Theorie der Rationalisierung zur Theorie der Interpenetration, v: Zeitschrift fuer Soziologie, Jhgs. 9: str. 18–54.
- Parsons (1973) T., Platt G. M.: The American University. Massachusetts: Harvard University Press.
- Pokol (1990) B.: Professionelle Institutionensysteme oder Teilsysteme der Gesellschaft – Reformulierungsvorschlaege zu Niklas Luhmanns Systemtypologie, v: Zeitschrift fuer Soziologie, Jhg. 19: str. 329–344.
- Vowe (1984) G.: Information und Kommunikation. Opladen: Westdeutscher Verlag GmbH.
- Willke (1978) H.: Zum Problem der Integration komplexer Sozialsysteme – Ein theoretischer Konzept, v: Koelner Zeitschrift fuer Soziologie und Sozialpsychologie, Jhg. 30: str. 228–253.
- Willke (1991) H.: Systemtheorie (3. dopolnjena izdaja). Stuttgart: Gustav Fischer Verlag.

Procesni institut Velike porote¹

(Primerjalnopravna analiza)

Uvod

Vsak premik k naprednejši družbi v novejši zgodovini je postavil zahtevo po uvedbi porote kot bolj demokratične institucije² v primerjavi z njeno alternativo: prisedniškim sodiščem.³

Porota je »otrok« že zgodnje anglosaške demokratične pravne tradicije. Med političnim prepородom je gostovala tudi na Kontinentu,⁴ s prihodom nazadnjaških sil, ki so odpravile sodelovanje laikov pri sojenju nasploh, pa je utonila v breznu kafkovsko zbirokratiziranega in neživljenjsko abstraktnega formalno-logičnega kontinentalnega sojenja. Kasnejši poskusi so na Kontinentu prinesli le nekakšen zakrinkan vstop ljudstva v sicer hladne sodne dvorane.

Prednosti porotnega sojenja, še posebej med velikimi političnimi demokratičnimi spremembami⁵ v Vzhodni Evropi in težnjami Zahodne Evrope po združitvi, zahtevajo morda ponoven razmislek – vsaj v glavah svobodnih duhov.

Vprašanje, ki se nam zastavlja in na katero bomo skušali v tem spisu odgovoriti, pa je, ali kaže skupaj z morebitno uvedbo sodeče porote uvesti tudi njeno sorodnico veliko poroto.

Zgodovinski pogled na veliko poroto

Čeprav so nekateri zgodovinarji našli predhodnike velike porote v institucijah Anglosasov in Normanov,⁶ so dejanske začetke velike porote izsledili v Asizi iz Clarendona (*The Assize of Clarendon*).⁷ To je bilo leta 1166.

Konec 14. stoletja, natančneje leta 1390, so v Angliji namesto ordalij uvedli

* Marko Novak, dipl. iur., asistent na Pravni fakulteti v Ljubljani.

¹ Gre za izbrana poglavja iz diplomske naloge, ki jo je bilo treba za objavo posebej prirediti. Ker se je v amerškem sodnem sistemu velika porota še obdržala, smo se pri njenem proučevanju naslonili predvsem na ameriške vire. Pri tem gre velika zahvala za pomoč prof. dr. B. M. Zupančiču.

² Za zgled naj bosta vsaj francoska revolucija leta 1789 in »pomlad narodov« leta 1848. Tedaj so se v luči sprememb zgledovali po angleškem sistemu in prenesli poroto na kontinent. – Glej Bayer, PROBLEM SUDJELOVANJA NEPRAVNIKA U KAZNENOM SUDOVANJU, 1940.

³ Bayer ugotavlja, da prisedniško sodišče ni nič drugega kot prikrito profesionalno sodišče in pomeni neuspehi kompromis med zahtevami po sojenju samo profesionalcev ter s težnjami, da uveljavijo sodišču kar največji ugled pri javnosti. – Glej *infra*, op. 6, *idem*.

⁴ Glej *supra*, op. 1.

⁵ Že Metod Dolenc, prvi profesor kazenskega prava na ljubljanski Pravni fakulteti, je pred mnogimi leti zapisal, da je uvedba porote predvsem politično vprašanje. – Glej *supra*, op. 1, *idem*.

⁶ Brunnerjeva teorija kot ena najuglednejših pravi, da se je obtožna porota (kasneje velika porota) razvila iz »porote grananja.« Ta razvoj je potekal iz frankovskega preko normanskega prava kot nadomestek za zasebno tožbo v primerih splošnega družbenega pomena, saj je frankovsko pravo temeljilo na čistem obtožnem načelu. – Glej Bayer, *supra*, op. 1.

⁷ Asiza je bila rezultat prizadevanj Henrika II., ki je fevdalnim baronom odvzel pravico sojenja. Zagotavljala je preiskavo v skupnosti, ki jo vodi dvanajst mož (Zakaj ravno dvanajst je neznano, čeprav je šlo za enako število, kot je bilo Kristusovih apostolov in starodavnih izraelskih plemen. – Glej *infra*, op. 7, *ibidem*.), ki so zaprisegli. Zasliševal jih je šerif ali

sojenje s poroto.⁸ Izvorno je bila porota razdeljena na dve ločeni telesi. O krivdi je sodila mala porota (*«petit jury»*), obtožno poroto (*«grand jury»*) pa so razširili na štiriindvajset članov.⁹ Slednja je postala znana kot *«le grande inquest»*, kar je verjetno izvor imena velika porota (*«grand jury»*). Na tej stopnji se je velika porota uveljavila predvsem kot pomoč kroni pri odkrivanju zločinov. Obtožbe so vlagali porotniki sami (t. i. *«presentment»*) ali pa predstavniki krone (*«indictment»*).¹⁰

Med revolucionarnim obdobjem ob koncu 17. stoletja je velika porota odigrala pomembno vlogo kot »branik zoper zatiranje in despotizem krone«,¹¹ ki je precej pritiskala na veliko poroto, da bi obtožila privrženca protestantske vere.¹²

Kot del kazenskega procesa je bila skupaj z drugimi elementi angleškega prava sprejeta v ameriških kolonijah.¹³ Kmalu je postala pomembno orodje v rokah kolonialne vlade. Zaradi nezadovoljstva nad kolonialno oblastjo in kraljevimi uradniki so ameriške porote široko uporabljale pooblastila instituta *«presentment»*. Da bi preprečili večkratne zavrnitve obtožnic, pa so morali tožilci uporabljati institut *«information»*.¹⁴

S svojim nasprotovanjem angleški nadoblasti si je velika porota pridobila precejšen ugled. Ko so *The Bill of Rights* (v nadaljevanju Lista svoboščin) dodali zvezni ustavi,¹⁵ je dobila svoje mesto v petem amandmaju.

V porevolucionarnem obdobju¹⁶ so velike porote nadaljevale s funkcijo »javnega čuvaja«, pogosto pa so opravljale tudi preiskave o korupciji v vladi.

Leta 1820 je Jeremy Bentham¹⁷ odločno kritiziral angleško veliko poroto, da je neučinkovita in ni ustrezno sestavljena iz preseka skozi skupnost. Slednje pa se je nanašalo tudi na ameriško veliko poroto. Zahtevo, da vsa kazniva dejanja preganjajo z obtožnico, so kritizirali kot drago, potratno in nepotreb-

potujoči mirovni sodniki. Njihovim obtožbam so nato sodili z ordalijami. Asizo so oblikovali predvsem kot pomoč državnim organom pri pregonu zločinov. – Glej La Fave, Israel, CRIMINAL PROCEDURE, 1985, p. 347.

⁸ Sklep četrtega lateranskega koncila iz leta 1215, da umakne podporo rimskokatoliške cerkve postopku sojenja z ordalijami, priznavao nasploh kot dejavniki, ki je spodbudil sprejem porotnega sistema za odločanje v kazenskih primerih. V začetku pa je bila vloga porote nejasna: ali je moralo dvanajst posameznikov presoditi in izročiti sodniku izrek, ali pa jih je sodnik obravnaval kot prič, jih izprašal in se nato odločil. Rešitev tega vprašanja je oblikoval prihodnji razvoj porote in kazenskega postopka. – Glej Smith & Bailey, ON THE MODERN ENGLISH LEGAL SYSTEM, 1991, p. 798.

⁹ Uveljavitev sodeče porote je mogoče povezovati z obtožno poroto *«jury of accusation»*. Ločitev obeh je povezana s pravico obtožbenca, da zahteva izključitev od sojenja tistega porotnika, ki je bil član obtožne porote. – Glej Kobe, RAZVOJNI IN PRIMERJALNOPRAVNI PRIKAZ, v SODELOVANJE OBČANOV V KAZENSKEM SODSTVU, 1980.

¹⁰ Razlika med obema je predvsem formalna. Tožilec daje prednost obtožnici (*«indictment»*), medtem ko instituta *«presentment»* ne zastopa tožilec, ampak ga uporabljajo člani velike porote (*Progress Club v. State*, 12 Ga. App. 174, S. E. 1029, 1030).

Obtožnico mora podpisati predsednik velike porote in indosirati kot *«a true bill»*, *presentment* pa morajo podpisati vsi člani velike porote in ga ni treba indosirati. (*Martin v. State*, 127 Tenn. 324, 155 S. W. 129, 130) – Glej H. Campbell Black, BLACK'S LAW DICTIONARY, 1968, p. 1347.

¹¹ »A bulwark against the oppression and despotism of the Crown.« – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*.

¹² Najbolj znana zgleđa sta bila *Shaftesbury* in *Colledge*, kjer je velika porota kljub vztrajanju krone zavrnila obtožbe za velizdajo, ko je izjavila *Ignoramus* – Glej Cobden, *The Grand Jury – Its Use and Misuse*, p. 150.

¹³ V Ameriki so prvo veliko poroto sestavili v Massachusetts Bay Colony leta 1635. – Glej *supra*, op. 11, *idem*.

¹⁴ Institut *information* pomeni: Formalna obtožba za zločin, ki se razlikuje od obtožnice po tem, da jo uporabljajo tožilci brez sodelovanja velike porote. (*People v. Gahagan*, 368 Ill. 475, 14 N. E. 2d 838, 839) – Glej *supra*, op. 9, p. 919.

¹⁵ Leta 1791 so sprejeli prvih deset amandmajev k ustavi. Le-ti skupaj z nekaterimi kasnejšimi amandmaji sestavljajo ameriško »listino o pravicah«. – Glej VARSTVO ČLOVEKOVIH PRAVIC, Zbornik, uredili Peter Jambrek, Anton Perenič in Marko Uršič, Ljubljana, 1988, p. 505.

¹⁶ Poleti leta 1776 je kongres sprejel *The Declaration of Independence*. – Glej Wells, THE OUTLINE OF HISTORY, Vol. 2, 1961, p. 697.

¹⁷ (1748–1832). Angleški pravnik in moralist, zastopnik utilitaristične etike.

no. Zato je država Michigan leta 1859 kot prva dala tožilcem možnost, da izbirajo glede uporabe obtožnice (*»indictment«*) ali instituta *»information«*.¹⁸ Nekaj držav je temu sledilo in leta 1884 so v Vrhovnem sodišču s primerom *Hutardo v. California*¹⁹ potrdili ustavnost te spremembe.

Nobena izmed držav pa ni šla tako daleč kot Anglija, ki je upoštevala Benthamov nasvet in veliko poroto odpravila.²⁰

Ob takšni izbiri je velika porota kasneje izkoristila svoja preiskovalna pooblastila²¹ in se uveljavila predvsem kot učinkovit preiskovalni organ. Vendar so njen ugled oblatile t. i. politične preiskave²² kot tudi *»publicirane«* preiskave zoper javne osebnosti.

Ustavnoppravna določila

Ko je deset od dvanajstih predlaganih amandmajev postalo del zvezne ustave, je velika porota dobila svoj imperativ v petem amandmaju iz leta 1791.²³ Peti amandma med drugim osebi tudi zagotavlja, da bo obtožbo proti njej preverila velika porota (tim. *»screening function«*). Določa, da bodo zvezne kazenske pregone potrdili z institutom *»presentment«* ali z obtožnico (*»indictment«*) velike porote.²⁴

V zgodovini je velika porota veljala za primarno varstvo nedolžnih zoper prenačljeni pregon. Imela je nalogo, da ugotavlja, ali so bile obtožbe, ki jih je narekovala prisiljujoča oblast, tudi utemeljene.²⁵

V zvezi s preiskovanjem velike porote in pooblastili, da izdaja sodne pozive (*»subpoena«*),²⁶ je pomemben tudi četrti amandma.²⁷ Ta jamči za varstvo zasebno-

¹⁸ Glej *supra*, op. 6, *idem*.

¹⁹ *Hutardo v. California* 110 U. S. 516, 4 S. Ct. 111, 28 L. Ed. 232 (1884). Razvoj je potekal v smeri vsepogostejše uporabe instituta *information*. Danes samo devetnajst držav nadaljuje s tradicijo uporabe obtožnice kot pravico do varovanja s strani velike porote v vseh primerih zločinov (*»the felonies«*). Glej *supra* op. 6, *ibidem*, p. 349 in *infra*, op. 31.

²⁰ To se je zgodilo leta 1933 z *Administration of Justice Act*, 1933, 23 & 24 Geo. 5, c. 36. (Glej Weinreb, CRIMINAL PROCESS, 1978 in tudi *supra*, op. 7, *ibidem*, p. 664, op. 2.). Zanimivo je, da so veliko poroto v Franciji, kjer so jo po revoluciji leta 1791 privzeli od Angležev, odpravili že leta 1808 z argumentom, da se je v praksi pokazala kot škodljiva in nepotrebna. – Glej *supra*, op. 5, *idem*.

²¹ Glej *infra*, peto poglavje: Preiskovalna funkcija velike porote.

²² Najbolj znane so bile tiste z Oddelka za notranjo varnost (*The Internal Security Division*) z Ministrstva za pravosodje med Nixonovim predsednikovanjem. Glej Fine, *Federal Grand Jury Investigation of Political Dissidents*, 7 Harv. Civ. Rts. – Civ. Lib. L. Rev. 432 (1972).

²³ Peti amandma se glasi:

»Nihče ne bo odgovarjal za dejanja, ki se kaznujejo s smrtno kaznijo, ali za drugače sramotna hudodelstva, razen če obtožbo ali obtožnico potrdi velika porota; izjema od tega so primeri, ki nastanejo v pehotnih ali mornariških vojaških oddelkih ali pri milici, kadar so slednji v akciji za časa vojne ali javnega nereda; prav tako pa ne bodo za isti prestopok dvakrat ogrožali življenja ali telesa nikogar; in v nobeni kazenski zadevi ne bodo silili nikogar, da bi pričal zoper sebe; prav tako pa brez dolžnega pravnega postopanja zasebne lastnine ne bodo odvezemali za javno rabo, razen proti pravični odškodnini.« – Glej *supra*, op. 14, *ibidem*, p. 506; prevedel B. M. Zupančič.

²⁴ Glej *Costello v. U. S.*, 350 U. S. 359, 76 S. Ct. 406, L. Ed. 397 (1956), v *Weinreb*, *supra*, op. 20, p. 660.

²⁵ Glej *Wood v. Georgia*, 370 U. S. 375, 390 (1962) – v Saltzburg, AMERICAN CRIMINAL PROCEDURE, 1984, p. 637.

²⁶ Glej *infra*, op. 40.

²⁷ Glej četrti amandma, ki določa:

»Zoper nerazumne preiskave in zasege imajo ljudje pravico biti varni tako glede svojih oseb, hiš, papirjev in dokumentov; prepovedano je izdajati preiskovalne naloge, razen na podlagi utemeljenega suma, podkrepljenega s prisego ali s slovesno izjavo, pri čemer je treba natanko opisati prostor, ki naj se preišče, ter osebe in stvari, ki jih je treba zaseči.« – Glej *supra*, op. 14, *ibidem*; prevod *supra*, op. 23.

sti. Nekateri zagovarjajo,²⁸ da lahko sicer široka pooblastila velike porote pri preiskavah celo omejuje.

Štirinajsti amandma (*Due Process of Law*)²⁹ zajema nekatere amandmaje iz Listine svoboščin³⁰ in jih prenaša na zvezne države. Za veliko poroto pa od primera *Hutardo v. California* (1884)³¹ ne velja.³² Kljub temu pa večina zveznih držav v svojih ustavah zagotavlja državljanom pravico do obtožnice, ki jo izda velika porota.³³

Dvojna funkcija velike porote

Za veliko poroto navadno pravijo, da deluje po eni strani kot »ščit«, po drugi pa kot »meč« v kazenskem postopku.³⁴ Zato jo nekateri imenujejo hibridna institucija.³⁵⁻³⁶

Pri odločanju, ali bo izdala obtožnico, presoja velika porota dokaze tožilstva. Tako stoji med tožilcem in obdolžencem. Slednjega varuje pred šikanoznimi obtožbami.

Po drugi strani pa velika porota opravlja tudi preiskovalno funkcijo. Odkriva dokaze, ki prej tožilstvu niso bili dostopni. V praksi velike porote se funkciji združujeta.

Vlogi navadno opravlja ista velika porota. V tistih zveznih državah, ki zahtevajo, da obtožbe potrdi velika porota, bo ta predvsem vključena v presojo že popolnoma pripravljenih primerov. Toda to isto veliko poroto lahko uporabijo tudi

²⁸ Glej *infra*, op. 46 in 47.

²⁹ Prvi oddelek štirinajstega amandmaja iz leta 1868 se glasi:

»Osebe, rojene ali naturalizirane v Združenih državah, ki spadajo pod to pravno pristojnost, so državljani Združenih držav, so pa tudi državljani države, v kateri prebivajo. Nobena od držav ne bo sprejela ali uveljavila kakršnega koli zakona, ki bi kratil privilegije ali imunitete državljanov Združenih držav; prav tako pa nobena država ne bo brez dolžnega pravnega postopanja krtila pravice do življenja, svobode ali lastnine; prav tako pa ne bo nobeni osebi, ki spada pod njeno pristojnost, krtila enakosti v zaščiti po zakonu.« – Glej *supra*, op. 14, *ibidem*, p. 507; prevod *supra*, op. 23.

Ta amandma določa, da ima Zvezno vrhovno sodišče pravico, da določa minimalne standarde za kazenski postopek, ki ga sicer avtonomno urejajo zvezne države same. – Glej B. M. Zupančič, *Nekatera vprašanja porote v kazenskem postopku ZDA*, v *SODELOVANJE OBČANOV V KAZENSKEM SODSTVU* (Glej *supra* op. 8, *ibidem*.).

³⁰ Vrhovno sodišče je zavrnilo popolno absorpcijo in sprejelo teorijo o delni absorpciji z argumentom, da zajema samo tiste amandmaje, ki so temeljni za ameriški pravni sistem, preko *Due Process* klavzule iz štirinajstega amandmaja. – Glej Nowak, Rotunda, Young, *CONSTITUTIONAL LAW*, 1983.

³¹ Glej *supra*, op. 18, *idem*. V tem primeru je obtožnec zatrjeval, da je štirinajsti amandma zahteval začetek kazenskega pregona samo na podlagi obtožnice velike porote, kot tu določa peti amandma za zvezne kazenske pregone. Vrhovno sodišče je to zahtevo zavrnilo, češ da *Due Process* zajema samo tista temeljna načela svobode in pravice, ki ležijo v temelju vseh civilnih ali političnih institucij in zato ne zajema vseh tistih pravic kot Listina svoboščin. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 44.

³² Štirinajsti amandma sicer zajema nekatere določbe iz petega amandmaja. Te so privilegij zoper samoobdolžitev (glej *Mallory v. Hogan*, 378 U. S. 1, 1964), »dvojna nevarnost« (*double jeopardy*) – (*Benton v. Maryland*, 395 U. S. 784, 1969) in pravica do pravične odškodnine (*Chicago, B. & Q. R. Co. v. Chicago*, 166 U. S. 226, 1897). – Glej Tribe, *AMERICAN CONSTITUTIONAL LAW*, 1978, p. 567–568. Povzema pa tudi zaščito pred neutemeljenimi preiskavami iz četrtega amandmaja (*Wolf Colorado*, 338 U. S. 25, 1949).

³³ Glej *supra*, op. 8, *ibidem*.

³⁴ Gre za t. i. *Shield and Sword Doctrine*.

³⁵ Glej Jounger, *American Grand Jury*, v Goldstein, Orlando, *CRIMINAL PROCEDURE*, 1974, p. 323

³⁶ Ker se pričakuje, da bo velika porota služila dvema ločenima in med seboj nezdružljivima funkcijama: kot obtoževalec in nepristranski ugotavljevalec dejstev, zatrjujejo kritiki velike porote, da gre za »institucionalno shizofrenijo«. – Glej Saizburg, *supra*, op. 25, p. 638.

tako, da si z njeno pomočjo zagotovijo dokaze, ki si jih obtožba ni mogla priskrbeti drugače.³⁷

Tako je preiskovalna porota vključena v presojo dokazov. Veliko poroto, ki presoja, pa pogosto uporabljajo tudi v preiskovalne namene.³⁸

Preiskovalna funkcija

Pomen v zgodovini

Danes se kritiki in zagovorniki preiskovalne velike porote ukvarjajo predvsem z dvema vrstama vprašanj.

Prvo vprašanje se ukvarja s tem, ali so ob sprejetju ustave tudi uveljavili nekakšno prilagoditev med širokimi pooblastili velike porote kot izrazito inkvizitornim elementom in akuzatornim ogrožjem kazenskega postopka.³⁹

Drugo vprašanje pa se nanaša na to, ali so široka pooblastila zgodnjih ameriških velikih porot z ekspanzijo vloge tožilstva in policije v kazenskih preiskavah v njeni neodvisnosti omejili.

Kritiki za prvo vprašanje trdijo, da pozorno branje zgodovine ne pojasnjuje prilagoditve preiskovalne velike porote z akuzatornimi elementi angloameriškega kazenskega procesa. Za samo uvedbo velike porote je bila odločilna predvsem njena t. i. varovalna vloga (*»screening function»*), ki je zavzela svoje mesto v Listini svoboščin.⁴⁰ Preiskovalna vloga pa je imela le drugoten pomen.

Zagovorniki odgovarjajo, da zgodovina velike porote jasno opravičuje njena široka preiskovalna pooblastila, da lahko pozove priče. Tako je ravnalo tudi Vrhovno sodišče v primeru *Blair v. United States* (1919).⁴¹

Čeprav zgodovina potrjuje široka preiskovalna pooblastila velike porote, zatrjujejo kritiki, dokazujejo isti zgodovinski viri povezanost preiskovanj z domnevo neodvisnosti. Z zapletenostjo in brezimnostjo družbe se je velika porota morala postopoma odreči svoji neodvisnosti in se obrniti na tožilca. Tako danes določajo tožilci, katere priče in kdaj naj se pojavijo, jih zaslišujejo ter svetujejo veliki poroti glede morebitnih pričin ugovorov. Začnejo tudi postopek za kaznovanje priče, ki ni upoštevala poziva sodišča (*Contempt of Court*).⁴² Odločajo pa tudi o dodelitvi imunitete pričam.

³⁷ Večina teh držav poleg redne velike porote pozna še t. i. »specialno veliko poroto«, ki ima predvsem preiskovalno funkcijo. The *Organized Crime Control Act* zahteva v zveznem sistemu sklic specialne velike porote v sodnih okrožjih, ki imajo nad štiri milijone prebivalcev in s potrdilom Ministrstva za pravosodje, da je takšna velika porota potrebna zaradi kriminalitete v okrožju tudi v drugih sodnih okrožjih. Od velike porote, ki je sestavljena po Pravilu 6 (Glej *FEDERAL RULES OF CRIMINAL PROCEDURE*, West Publishing Co., 1986.), se razlikuje po tem, da:

- 18-mesečni mandat specialne porote lahko razširijo na 36 mesecev;
- ima tožilec dolžnost, da daje specialni poroti informacije, ki jih je prejel od tretjih oseb;
- je specialna porota posebej pooblaščen, da izdaja poročila zoper javne uradnike. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 347.

³⁸ Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 346–367.

³⁹ Preiskavo velike porote nekateri opisujejo kot uvajanje inkvizitornega elementa v sicer v temelju akuzatorni sistem. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 350.

⁴⁰ Glej *supra*, op. 14.

⁴¹ 250 U. S. 273, 39 S. Ct. 468, 63 L. Ed. 979 (1919). Vrhovno sodišče je zapisalo, da so pooblastila velike porote, da pridobi pričanje, sprejeli v Angliji leta 1612 in da je bila inkvizitorna funkcija porote popolnoma uveljavljena, ko je bila sprejeta ameriška ustava. Peti amandma je priznal veliki poroti takšna preiskovalna pooblastila, kot jih je poznal že njen »britanski prototip«. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 351.

⁴² »Vsako dejanje, ki je preračunano, da zbega, zadržuje ali onemogoča sodišče pri sojenju, ali je preračunano, da zmanjša njegovo moč ali dostojanstvo« (Hobrook, 133 Me. 276, 177 A. 418, 420). Glede na prisotnost sodišča delimo *Contempt of the Court* na neposredni in posredni ter na *Civil Contempt* in *Criminal Contempt*. – Glej *supra*, op. 9, *ibidem*, p. 390.

Velika porota uporabljala za pridobitev pričanja od posamezne osebe sodni poziv⁴³ *ad testificandum*, za pridobitev listin pa sodni poziv *duces tecum*.

Vrhovno sodišče se je leta 1886 v primeru *Boyd v. U. S.*⁴⁴ postavilo na stališče, da je sodni poziv *duces tecum* v nasprotju s četrtem amandmajem k ustavi ZDA. Standardi iz tega amandmaja naj bi bili kršeni po petem amandmaju, ki dovoljuje pričati, da uporabi privilegij zoper samoobdolžitev (*Privilege Against Self-Incrimination*).⁴⁵

To stališče so v primeru *Hale v. Henkel* (1906)⁴⁶ spremenili. Menili so, da je Vrhovno sodišče v primeru *Boyd* zmotno povezovalo določbi četrtega in petega amandmaja. Vendar so menili, da lahko sodni poziv *duces tecum*, ki je preširoko določen, pomeni neutemeljeno preiskavo.

Manjšina v Vrhovnem sodišču je menila, da so spregledali bistveno določilo četrtega amandmaja.⁴⁷ Ta zahteva ugotovitev utemeljenega suma, potrebnega, da se preiskava sploh lahko začne.⁴⁸⁻⁴⁹

Priče, ki jih pozovejo s sodnim pozivom *ad testificandum*, lahko uporabijo privilegij zoper samoobdolžitev.⁵⁰ Če bi pričini odgovor na vprašanje lahko pomenil njeno samoobdolžitev, ji ta privilegij omogoča, da ji na določena vprašanja ni treba odgovoriti.⁵¹ Takšna ureditev obstaja od primera *Counselman v. Hitchcock*

⁴³ »Subpoena«. (Lat. Sub, under, poena, penalty). A process to cause a witness to appear and give testimony, commanding him to lay aside all pretenses and excuses, and appear before court or magistrate therein named at a time therein mentioned to testify for the party named under a penalty therein mentioned. *Alexander v. Harrison*, 2 Ind. App. 47, 28 N. E. 119, 121. – Glej *Black's Law Dictionary*, *supra*, op. 9, *ibidem* p. 1595.

⁴⁴ 116 U. D. 616, 6 S. Ct. 524, 29 L. Ed. 746 (1886). Tu je šlo za postopek carinske zaplembe, kjer so izkoristili statutarno določbo iz leta 1847. Ta je dovoljevala, da pridobi vlada dokumentarne dokaze od uvoznika lastnine, ki bo zaplenjena. Zahtevali so, da jim predložijo fakturo za 35 zabojev stekla, ki so jih v skladu s trditvijo uvozili brez plačila carinskih obveznosti. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 371.

⁴⁵ To naj bi pomenilo neutemeljeno preiskavo. Pridobitev listin brez dokaza, da gre za utemeljen sum, naj bi pomenilo kršitev privilegija zoper samoobdolžitev.

⁴⁶ 201 U. S. 43, 26 S. Ct. 370, 50 L. Ed. 652 (1906).

⁴⁷ Tako ni izpolnjena zahteva po ugotovitvi utemeljenega suma kot točke, pod katero ni dovoljen kazenski pregon niti v primeru preiskav. To pomeni proste roke tožilcu za izvajanje celo večje represije nad pričami kot v primeru, ko gre za osumljence. Na ta način so tožilcu odprta stranska vrata, medtem ko so glavna s standardom utemeljenega suma, ki velja glede preiskav, zaprta. Ker je priča lahko tudi potencialni obtoženec, lahko takšna ureditev zmanjšuje pomen utemeljenega suma. Tako bi se lahko začel kazenski pregon zoper nekatere obtožence na podlagi utemeljenega suma, zoper druge pa mimo njega.

⁴⁸ To je bilo večinsko mnenje, s katerim se niso strinjali vrhovni sodniki Mc Kenna, Marshall in Douglas, ki je trdil, da se je tožilstvo izognilo ustavnim omejitvam, ko je spremenilo veliko poroto v svojega agenta. (Glej *supra*, op. 6, *ibidem* p. 374.

⁴⁹ Podobno je menilo tudi prizivno sodišče v primerih *U. S. v. Dionisio*, 410 U. S. 1, 93 S. Ct. 764, 35 L. Ed. 2d 67 (1973) in *U. S. v. Mara*, 410 U. S. 19, 93 S. Ct. 774, 35 L. Ed. 2d 99 (1973), ko se je strinjalo s trditvijo prič, da pomenijo takšni sodni pozivi neupravičene preiskave in zaplembe, ker niso podprti z izkazanjem upravičenosti. V primeru *Mara* pa so zahtevali od priče, da predloži vzorce rokopisov. Nižje sodišče je primerjalo učinek »ribiške mreže glede sodnih pozivov« v primeru *Dionisio* so zahtevali vzorce glasov za primerjavo s posebnimi pogovori, ki so jih sprejeli v dokazih. V primeru *Dionisio* na masovno policijsko racijo možnih osumljencev za jemanje prstnih odtisov. Vrhovno sodišče pa je odločitev nižjega sodišča zavrnilo. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 374.

⁵⁰ Ker je njihova uporaba enaka pričanju, je v primeru sodnega poziva *duces tecum* lahko šlo za samoobdolžitev. Vrhovno sodišče je v primeru *Andersen v. Maryland*, 427 U. S. 463, 96 S. Ct. 2737, 49 L. Ed. 2d 627 (1976) menilo, da zgodovinska funkcija tega privilegija dokazuje, da varuje posameznika pred prislilno inkriminacijo glede njegovega lastnega pričanja in osebnih zapiskov, ne velja pa tudi za poslovne listine. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 106. Tako so menili tudi v zgoraj navedenem primeru *Hale v. Henkels* v zvezi s primerom *Boyd*, da ta privilegij ščiti interese posameznika, ne pa korporacije, ki je fiktivska oseba.

⁵¹ Besedilo petega amandmaja:

(... »nor shall be compelled in any criminal case to be a witness against himself« ...) – Glej THE CONSTITUTION OF THE UNITED STATES, v Barret, Cohen, CONSTITUTIONAL LAW, p. 10.

(1892).⁵² O tem, ali je molk priče upravičen, odloči sodišče. Če ugotovi, da je priča glede privilegija v zmoti, zahteva od nje odgovor.⁵³

Priči lahko privilegij zoper samoobdolžitev odvzamejo. V zameno ji vsilijo imuniteto pred bodočim kazenskim pregonom.⁵⁴ Takšno stališče izhaja iz primera *Brown v. Walker*.⁵⁵ V tem primeru je sodišče menilo, da je postopek imunitete v skladu s petim amandmajem. Zavzeli so stališče, da privilegij zoper samoobdolžitev iz petega amandmaja še ne pomeni, da priča lahko zavrne pričanje o vsakem dejstvu, ki bi pomenilo njeno inkriminacijo.

Čeprav je večina v Rhovnem sodišču menila drugače, je manjšina sodnikov menila, da je bilo ravnotežje med imuniteto in privilegijem zoper samoobdolžitev v primeru *Ullman v U. S.* porušeno.⁵⁶

Sodišče odloča o dodelitvi imunitete na predlog tožilca in z odobritvijo zveznega tožilca.⁵⁷ Priča pa lahko odkloni imuniteto samo zaradi napak v poteku postopka dodelitve.⁵⁸

Tajnost velike porote

Tajnost je eden izmed bistvenih elementov postopka velike porote. V postopek so jo uvedli leta 1681 s primerom *Earl of Shaftesbury*.⁵⁹ Pomeni začetek razvoja velike porote v svobodno telo in varuha individualnih pravic. Prispevala je k učinkovitosti dvojne vloge velike porote pri uresničevanju preiskovalne in varovalne funkcije.⁶⁰

⁵² 142 U. S. 547, 12 S. Ct. 195, 35 L. Ed. 1110 (1892).

⁵³ To izhaja iz primera *Hoffman v U. D.*, 378 U. S. 1, 84 S. Ct. 1489, 12 L. Ed. 2d 653 (1964).

⁵⁴ Gre za dve vrsti imunitete. Navadna imuniteta služi zoper uporabo konkretnega pričanja kot dokaza v prihodnjem kazenskem postopku. »*Transactional immunity*« pa pomeni absolutno omejitev kazenskega pregona za vsak sklep, ki ga lahko povlečejo iz pričanja, glede priče, ki so ji podelili imuniteto. Če to ne bi veljalo, bi lahko uporabili njegovo pričanje, da bi izsledili druge priče, ki bi jih lahko uporabili kot dokaz zoper njega. Takšno stališče je Vrhovno sodišče zavzelo v primeru *Counselman v. Hitchcock* (1829), *supra*, op. 44. Ustavnost takšne odločitve pa je Vrhovno sodišče potrdilo v primeru *Brown v. Walker* (1896), *infra* op. 47. Kljub temu pa obstajata dve izjemi glede transakcionalne imunitete:

1) Imuniteta ne izključuje kazenskega pregona za krivo pričanje; in

2) Imunitete ne raztezajo na odgovore, ki se v nobenem pogledu ne nanašajo na postavljena vprašanja. – Glej *Kamiras, LaFave, Israel, MODERN CRIMINAL PROCEDURE*, 1986, p. 745–746.

⁵⁵ 161 U. S. 591, 16 S. Ct. 644, 40 L. Ed. 819 (1896).

⁵⁶ 350 U. S. 422, 76 S. Ct. 497, 100 L. Ed. 511 (1956). Četudi so mu dodelili imuniteto, je Ullman zavrnil pričanje. Trdil je, da se njegov primer zaradi širokega obsega posledic, ki bi jih pretrpel nekdo, ki bi zgolj priznal članstvo v komunistični stranki, razlikuje od primera *Brown*. Ker bi mu priznanje članstva v komunistični partiji škodovalo tudi zunaj kazenskega postopka: stigmatiziralo bi ga in mu škodovalo pri zaposlitvi itd., je Ullman trdil, da bi ga pred tem priznanjem privilegij zoper samoobtožbo ubranil, medtem ko ga garancija, ki izhaja iz imunitete, varuje samo pred posledicami kazenske sodbe. Zato je zatrjeval, da imuniteta ne more nadomestiti funkcije privilegija zoper samoobdolžitev. V svojem ločenem manjšinskem mnenju se je s takšnim stališčem strinjal tudi vrhovni sodnik Douglas. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 393.

⁵⁷ Po zveznem statutu o imuniteti izda sodišče odredbo o podelitvi imunitete, če je tožilec izpolnil naslednje zahteve:

a) da je njegov zahtevo odobril Attorney General; in

b) da je zvezni tožilec v svoji zahtevi navedel, da je pričanje potrebno v javnem interesu in je priča odklonila pričati na temelju privilegija zoper samoobdolžitev. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 397.

⁵⁸ Ko je imuniteta enkrat podeljena, pomeni njena odklonitev *contempt of court*. – Glej *supra*, op. 6, *idem*.

⁵⁹ V Angliji je krona obtožila grofa *Shaftesburyja* za veleizdajo (*treason*). Zahtevala je, da velika porota prouči dokaze zoper grofa na javni razpravi. Porota pa je kljub temu vztrajala pri tajnosti postopka in kasneje kljub pritiskom državnega tožilca obtožbe zavrnila. 5 Glej *Campbell, Eliminate the Grand Jury*, *The Journal of Criminal Law & Criminology* 64/2/1973 p. 175.

⁶⁰ Glej *U. S. v. Procter & Gamble Co.*, 356 U. S. 677, 78 S. Ct. 983, 2 L. Ed. 2d 1077 (1958). Vrhovno sodišče je za tajnost velike porote naštel pet različnih ciljev:

(1) preprečiti pobeg tistim, ki bodo obtoženi;

(2) zagotoviti porotnikom svobodo pri posvetovanju in preprečiti nadlegovanje porotnikov;

Tajnost velike porote je določena s statutom ali s sodnim pravilom. Porotniki in drugo osebje (tožilci, pisarji in stenografi) prisežejo, da bodo tajnost varovali. Kršitev zaprisege povzroči sankcijo: »contempt of court«⁶¹ ali pa kazenski prestop.

Tajnost velike porote ni absolutna. Ureditev njenih razkritij je odvisna od ureditve v posameznih zveznih državah. V glavnem določajo pet primerov razkritij:

- (1) razkritje pričam glede njihovega pričanja;⁶²
- (2) razkritje tožilca drugemu osebnju tožilstva;⁶³
- (3) razkritje po odredbi sodišča v zvezi z izpodbijanjem postopkov velike porote;⁶⁴

(4) razkritje obtožencu v skladu s pravili odkritja,⁶⁵

(5) razkritje tretjim osebam za uporabo v drugih postopkih.⁶⁶

Tajnost postopkov velike porote se razvija v sprostitvev togih pravil.

Tajnost velike porote številni kritizirajo. Trdijo, da je tajnost »sablja z dvema ostrinama«, iz katere izhajajo nezaželene posledice. Tajnost izolira postopek zaslišanja pred javnostjo. Ta pa bi verjetno vplivala na oblikovanje vprašanj in taktiko

(3) preprečiti prigovarjanje prič h krivemu pričanju ali podkupovanju;

(4) spodbuditi svobodno razkritje s pomočjo oseb, ki imajo pomembne informacije; in

(5) varovati nedolžne, ki so bili tarče preiskave, kasneje pa oproščeni. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 362.

⁶¹ Glej *supra*, op. 42, *idem*.

⁶² Večina sodstev določa, da lahko priča razkrije svoje pričanje in vsako informacijo, za katero je zvedela na zaslišanju. Tako je določeno z namenom, da se prepreči, da bi velika porota zlorabljala priče. Nekatera okrožna sodišča dovoljujejo priči dostop do kopij njenega pričanja. Toda v takšnem primeru lahko pride do zastraševanja prič, ko so nekomu zatrdile, da niso nič povedale. Zato zvezna sodišča takšen dostop prepovedujejo. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 362.

⁶³ V večini sodstev gre za avtomatična razkritja, brez odobritve sodišča. Nekatero državo dovoljujejo razkritje vsakemu tožilecemu osebnju, druge pa samo tožilcu pri uresničevanju njegove funkcije. *Fed. R. Crim. P.* v pravilu 6(c) dovoljuje razkritje »zakonsko določenemu osebnju«, ki je opredeljeno v 54 (c): »Pravno osebje zveznega tožilstva in ministrstva za pravosodje«. Leta 1977 so z amandmajem to razširili tudi na vladno osebje, ki pomaga tožilcu pri uresničevanju njegove funkcije. V primeru *Sells Engineering v. U.S.*, 463 U.S. 418, 103 S.Ct. 3133, L. Ed. 2d 743 (1983) so zavzeli stališče, da avtomatično razkritje po pravilu 6 (c) pomaga tožilcu pri uresničevanju njegove dolžnosti v zvezi s kazenskim pregonom. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 364.

⁶⁴ Večina sodstev ima takšno ureditev kot *Fed. R. Crim. P.*, Rule 6(e): Gre za »razkritja v zvezi s predlogom za zavrnitev obtožnice zaradi zaved, ki so se dogajale pred veliko poroto«. Razkritje pa lahko sledi tudi v zvezi z drugimi izpodbijanjimi obtožnicami: npr. zahteva priče, da sodišče ustavi odkritja tisku. Za to pa zahtevajo tehtni razlogi (pisna izjava priče pod prisego in tehten dokaz o nepravilnosti). – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 365.

⁶⁵ Glede tega razkritja je ureditev različna. Dvanajst držav dovoljuje obtožencu dostop do celotnih prepisov postopkov velike porote, ki so producirali njegovo obtožbo. Druge države omogočajo razkritje pričanj večine prič (obtoženec ima pravico do razkritja pred sojenjem glede vseh izjav oseb, ki jih namerava tožilstvo klicati kot priče na sojenju). Druga sodišča, vključno z zveznimi, dovoljujejo razkritje pričanj pred veliko poroti glede prič, ki bodo pričale na sojenju. Vendar je z razkritjem treba počakati do sojenja. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 365.

⁶⁶ Zahteve tretjih strank navadno prihajajo od pravdarjev v civilnem postopku ali vladnih agencij. V jurisdikcijah, ki imajo podobna določila kot *Fed. R. Crim. P.*, Rule 6(e), temeljijo takšne zahteve na pooblastilu sodišča, da odredi razkritje kot »uvod ali v zvezi s sodnim postopkom«. V drugih jurisdikcijah pa takšne zahteve temeljijo na »splošni izjemi razkritja« s pisno odredbo sodišča. Vrhovno sodišče pa je splošne smernice postavilo v primeru *Douglas Oil Co. of California v. Petrol Stops Northwest*, 441 U.S. 211, 99 S. Ct. 1667, 60 L. Ed. 2d 156 (1979). Odločilo je, da morajo stranke, ki skušajo pridobiti kopije postopkov velike porote po pravilu 6(c), dokazati njihovo potrebnost, da bi se izognile morebitni krivici v nekem drugem sodnem postopku in da je potreba po razkritju večja od potrebe po tajnosti. Tajnost postopkov velike porote pa smejo prekršiti samo tam, kjer obstaja nepremagljiva potreba po razkritju. Ta pa mora biti takšna, da bi njena zavrnitev povzročila zanikanje »due process«. (Gre za tehtanje sodišča glede javnega interesa po tajnosti z interesom posameznika za razkritje.) Dokazno breme sloni na zasebni stranki, ki skuša doseči razkritje. Kar se tiče vladnih agencij, pa zahtevajo nižje breme za dokazanje specifične potrebe, kot to velja za zasebno osebo (Glej *U.S. v. Sells Engineering*, *supra* op. 79). Toda tudi temu so postavili mejo z omejitvijo pravila 6(e) v primeru *U.S. v. Baggot*, 463 U.S. 476, 103 S. Ct. 3164, 77 L. Ed. 2d 785 (1983). Tu so zavzeli stališče, da ni vsak koristen namen ali celo vsak veljavni vladni namen primeren razlog za prediranje tajnosti velike porote. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 366–368.

tožilca.⁶⁷ Pričanje v tajnosti lahko povzroči, da prijatelji in družabniki prič ne zaupajo. To ima lahko zanjo neprijetne posledice.⁶⁸ Tajnost velike porote uporabljajo tudi kot politično sredstvo, da s tem opravičijo izključitev zagovornika iz sobe velike porote.⁶⁹

Pravna struktura velike porote

Če hoče velika porota slediti svojima funkcijama,⁷⁰ mora njena pravna struktura izpolnjevati naslednje zahteve:

- a) porotnike morajo zastopati predstavniki celotne skupnosti;
- b) porotniki morajo nadzirati tožilca in smer preiskave;
- c) veliko poroto mora nadzirati sodišče.

V preteklosti so veliko poroto sestavljali iz članov višjega družbenega razreda,⁷¹ kot je to veljalo za malo poroto.

Leta 1960 so spremenili postopke izbora male porote (*»petit jury«*). Postali so bolj reprezentativni. Tako so nižja sodišča začela poudarjati, da je zahteva po *»pravičnem preseku skozi skupnost«* (*»a fair cross-section requirement«*) prav tako pravična tudi za veliko poroto.

Danes v večini sodstev zveznih držav izžrebajo seznam porotnikov iz volilnega okrožja (navadno iz volilnega imenika). Cilj je doseči, da izbrani porotniki pomenijo pravičen presek skozi skupnost.⁷²

Spremembe v izbiri velike porote je pogosto spremljalo zmanjševanje števila njenih članov. V Angliji je obstajal običaj, da je velika porota dvakrat večja od male porote, enega člana pa so izpustili. Tako je velika porota štela triindvajset članov. Ker je bilo za obtožbo potrebnih dvanajst glasov, je število triindvajset pomenilo več kot samo golo večino. Velika večina ameriških jurisdikcij se je postopoma gibalala proti manj številnim velikim porotam.

Vse velike porote so dovoljevale nesoglasno glasovanje za obtožbo.⁷³

⁶⁷ Tožilec je edina oseba v sobi velike porote, ki je večša prava. Če postopek ni javen, se lahko zlahka polasti pravičnih ustavnih svoboščin. (Glej Cobden, *supra*, op. 11, p. 159). Kritiki pogosto vzporejajo tajnost velike porote s postopkom *»preliminary hearing«* (i. e. fazo postopka, ki sledi institutu *information* in poteka brez uporabe velike porote), ki je kontradiktoren in javen. O veliki poroti pa govorijo kot o edinem inkvizitornem elementu v sicer akuzatornem postopku. Zanimiv je tudi Campbellov predlog, ki namesto velike porote predvideva kontradiktorno zaslišanje. To bi vsebovalo: pravico obdolženca do zagovornika, pravico do navzkrižnega zaslišanja tožilčevih prič in pravico do predstavitve dokazov, ki so mu v prid. – Glej Campbell, *supra*, op. 75, *ibidem*, p. 180.

⁶⁸ Primer *Caldwell*: Earl Caldwell je bil poročevalec. Bil je specializiran za poročila o organizaciji Črnih panterjev. Če bi se samo pojavil pred veliko poroto, bi to povzročilo nezaupanje med njim in njegovimi viri informacij v stranki Črnih panterjev, zato je odklonil sodni poziv za pričanje. Pričanje pred veliko poroto bi zanj pomenilo kršitev profesionalne etike in spravilo v nevarnost njegov vir preživljanja. Če pa bi bilo pričanje odkrito javnosti, bi bili njegovi družabniki lahko prepričani, da jih ni izdal. – Glej Cobden, *supra*, op. 11.

⁶⁹ Prisotnost zagovornika v sobi velike porote bi pomenila določene ovire za tožilca, pričam pa omogočila ustrezno varstvo. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 368.

⁷⁰ Glej četrto poglavje: Dvojna funkcija velike porote.

⁷¹ Ker je šlo za očitno diskriminacijo, so kritiki takšno veliko poroto označili za *»modri trak«* in zahtevali žrebanje za porotnike. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 358.

⁷² Nekatera sodstva pa še vedno uporabljajo t. i. *»key man«* ali diskrecijski sistem. Ponekod *key-man* določi listo kandidatov, ki bodo naključno izbrani iz te liste. V drugih sodstvih pa uporabljajo diskrecijo sodniki ali posebni poverjeniki. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 358.

⁷³ Vprašanje je, ali npr. enajst neprepričanih ali celo prepričanih o nasprotnem ne pomeni tehtnega dvoma o utemeljenosti obtožbe. Ker je že en negativni glas dovolj, da pomeni nesoglasnost in se vse možne rešitve gibljejo med popolnim in točko, ki manjka (podobno kot pri starogrški aporiji o plešavosti), bi v tem primeru verjetno morali zahtevati soglasnost. Vse preostalo pa lahko pomeni preveliko negotovost in dvom.

V zgodovini je tožilec pridobil pravico do različnih predstavitev pred veliko poroto. Velika porota pa *de iure* še vedno ohranja končna pooblastila pri nadzoru smeri preiskave.⁷⁴

V večini jurisdikcij zveznih držav opravlja tožilec svojo funkcijo kot pravni svetovalec velike porote.⁷⁵ Opredeljuje meje njenih pooblastil. Velika porota pa ostaja prosta pri uresničevanju svoje diskrecije. Tožilci imajo tudi pooblastila, da pozovejo priče pred veliko poroto. Ureditve tega vprašanja se po posameznih sodstvih razlikuje.⁷⁶ Velika večina jurisdikcij dovoljuje tožilcu, da prisostvuje postopku in zasliši pričo, ki se pojavi pred veliko poroto.⁷⁷ Tožilec lahko vprašanja porotnikov izbere in zagotovi njihovo primernost po obliki in vsebini. Ob nespornih med porotniki in tožilcem posreduje predsednik porote ali sodnik.

Velika porota lahko poleg imenovanja posebnih preiskovalcev, kar ji dovoli sodišče, imenuje tudi posebnega tožilca. To pravico ima takrat, ko se preiskava velike porote nanaša na delovanje tožilčeve pisarne.⁷⁸

Čeprav imajo nekateri veliko poroto za neodvisno, opravlja v bistvu svojo funkcijo kot »roka sodišča«, ki jo je imenovalo.⁷⁹ Včasih je imelo sodišče nadzor nad delovanjem velike porote v vseh pogledih, razen pri odločitvi o obtožnici. Sčasoma so takšna pooblastila omejili. Kljub tem omejitvam pa ohranja sodišče med delovanjem velike porote precejšnjo nadzorno oblast.

Postopki velike porote slabo učinkujejo na celovitost sodnega procesa v nekaterih sodiščih. Zato izkoriščajo pooblastila, da z varnostnimi zahtevami preprečijo možnost zlorab.

Druga sodišča pa poudarjajo neodvisnost velike porote in se trdno držijo standarda omejene intervencije.⁸⁰

Varovalna funkcija

Pravica obdolženca do postopka na podlagi obtožnice

V Angliji so veliko poroto ustanovili z namenom, da pomaga Kroni pri preiskovanju zločinov. Kasneje pa se je uveljavila kot primarno varstvo zoper arbitrarno odločitve Krone o začetku kazenskega pregona. Takšen namen so zasledovale

⁷⁴ Tožilec prevladuje v preiskavi bolj zaradi popustljivosti velike porote kot pa zaradi zakonsko določenih pooblastil, ki bi mu to dovoljevala. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 358. To pa lahko enostavno pomeni, da velika porota normativno vseeno ni dovolj zaščiten.

⁷⁵ Ponekod je to določeno s statutom, drugje pa pravijo, da je ta vloga vrojena v sami strukturi velike porote. V nekaterih sodstvih lahko porotniki te nasvete odklonijo in poiščejo pomoč pri sodišču, drugje pa ne. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 358.

⁷⁶ V nekaterih sodstvih izpeljujejo sodni poziv iz velike porote neodvisno. Ta lahko nasprotuje tožilčevemu pozivu. Večina sodstev pa dovoljuje tožilcu pravico, da pozove priče, ki jih mora velika porota zaslišati. Ni pa omejena s pričami, ki jih je pozval tožilec. Pozove lahko dodatne priče. Pri tem ni vezana na predmet preiskave, tako da lahko velika porota začne povsem nove preiskave. – Glej *Wood v. Georgia*, 370 U. S., 375, 82 S. Ct. 1364 8. L. Ed. 2d 569 (1962), v zvezi z ustavno pravico državljanov iz prvega amandmaja, da pošljejo veliki poroti zahteve za začetek preiskave o določenih zadevah znotraj njene pristojnosti. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 360.

⁷⁷ V nekaterih državah pa mu morajo to dovoliti porotniki. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 360.

⁷⁸ O tem ima večina jurisdikcij statutarne določila. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 360.

⁷⁹ Tako je v primeru *Brown v. U. S.* 359 U. S. 41, 79 S. Ct. 539, 3 L. Ed. 2d 609 (1959) Vrhovno sodišče sklepalo, da je velika porota sicer na veliko področjih neodvisna. Ker ne more prisiliti priče k pričanju brez pomoči sodišča, ostaja tako privesek sodišča. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 360.

⁸⁰ V drugo skupino spadajo tudi zvezna sodišča. Vendar obstaja trend k liberalizaciji uporabe nadzornih pooblastil. Ta izhaja iz dvoma sodišč, ali prisotnost članov velike porote dejansko dovolj omejuje tožilce pri uporabi pooblastil. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 361.

tudi kolonialne velike porote v ZDA. Velikokrat so zavrnile obtožbe zoper politične nasprotnike angleške nadoblasti.

Prav zaradi tega je velika porota dobila svoje mesto v petem amandmaju,⁸¹ ki ga vsebuje Listina svoboščin.

Michigan je leta 1859 postala prva država, ki je pooblastila tožilce, da uporabijo institut »*information*«⁸² kot nadomestilo za obtožnico. Vrhovno sodišče je to spremembo ustavno potrdilo v primeru *Hutardo v. California* (1889).⁸³ Zavzelo je stališče, da klavzula »*due process*« iz štirinajstega amandmaja ne vsebuje zahteve po obtožnici, češ da ni bistvena za ohranitev »temeljnih načel svobode in pravičnosti.«⁸⁴ Zato velika porota in postopek z obtožnico za zvezne države nista obvezna.

Ščasoma je število držav, ki dovoljujejo institut »*information*«, precej naraslo. Nobena od teh držav pa obtožnice ni odpravila. Tako ostaja tožilcu na voljo izbira ali obtožnica ali institut »*information*«. Tožilci uporabljajo veliko poroto predvsem takrat, ko bi od tega imeli določene koristi. Tako bi lahko izkoristili preiskovalna pooblastila velike porote, da si priskrbijo potrebne dokaze, do katerih ne bi mogli priti sami. Velika porota ima tudi boljši občutek za standarde, ki veljajo v skupnosti. Zato hoče tožilec včasih dobiti neodvisno sodbo velike porote.

V teh primerih imajo tožilci popolno pravico do prostega preudarka pri odločanju, kateri primeri bodo prišli pred veliko poroto.

V državah, kjer uporabljajo obtožnico, je odpoved obtožnici (»*a waiver of an indictment*«) urejena s statuti ali sodnim pravilom.⁸⁵ Odpoved mora biti prostovoljna in sporočena. Nato dovolijo tožilcu, da nadaljuje postopek z institutom »*information*«. Glede tega pa se ureditve v zveznih državah precej razlikujejo.⁸⁶ Odpoved najpogosteje uporabljajo kot del sporazuma »*plea bargaining*« s tožilcem.⁸⁷ Uporabljajo pa jo tudi pri špekulacijah obrambe, ko je odpoved enkrat lahko v škodo obdolžencu in jo njegov zagovornik odsvetuje,⁸⁸ drugič pa pomeni za obdolženca določeno korist.⁸⁹

⁸¹ Peti amandma govori o tem naslednje: »No person shall be held to answer for a capital, or other infamous crime, unless on a presentment or indictment of a Grand Jury.«

»*Infamous crime*« pa so definirali v *Ex parte Wilson*, 114 U. S. 417, 5 S. Ct. 935, 29 L. Ed. 89 (1885) kot tisti, za katerega lahko izrečejo kazen zapora ob trdem delu v kaznilnici. Ker zvezni zakon predvideva, da zločince zaprejo v kaznilnico, obsega ta definicija vse zvezne zločinske prestopke (»*felony offences*«). – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 616.

⁸² Glej *supra*, op. 13.

⁸³ Glej *supra*, op. 18 in 31.

⁸⁴ Menili so, da je nadomestni postopek, ki so ga sprejeli v Kaliforniji, zadostno jamstvo za bistvene interese obtožnega. Ta je zahteval, da sodnik ugotovi utemeljen sum z uvodnim zaslišanjem (»*preliminary hearing*«). – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 616.

Zastavlja se vprašanje, kako je lahko prej, v kolonialnih razmerah, tako pomembna institucija v demokraciji zvodena in ni ostala predvsem varuh zoper državni aparat.

⁸⁵ Peti amandma in ustavnopravna določila zveznih držav odpovedi ne urejajo. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 617.

⁸⁶ Nekaj držav predvideva odpoved v vseh primerih. Pravilo 6 (*Federal Rules of Criminal Procedure*) je ne dovoljuje v glavnih primerih (*capital cases*). Nekatera sodstva jo omejujejo na določene primere, ki niso *capital cases*. Nekaj pa jih še vedno zasleduje pravilo *common law* in ne dovoli odpovedi v nobenem primeru, ko gre za zločine. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 617.

⁸⁷ Ta izraz pomeni sporazum z obdolžencem, da mu bodo prisodili manjšo kazen, če bo priznal krivdo. Čeprav se ne uporablja samo v ZDA, je tam najbolj razvit. Prvič se je pojavil sredi 19. stoletja. Ker so bila sodišča preveč zasičena, so ga začeli uporabljati predvsem iz praktičnih razlogov. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 767.

⁸⁸ Ker napak iz obtožnice ne morejo tako hitro popraviti kot pri institutu *information*, lahko postopek z obtožnico pomeni za obrambo potencialno procesno prednost. – Glej *supra*, op. 6, p. 618.

⁸⁹ Odpoved je obrambi v korist predvsem tam, kjer bi v nasprotnem primeru tožilec pridobil dragocen čas za pripravo. Ker ne morejo primera dovolj hitro predstaviti veliki poroti, koristi tudi, če je obdolženec v zaporu ali bi bil drugače z odlogom postavljen v slabši položaj. Nekateri zagovorniki pa verjamejo, da sodeči porotniki v nasprotju z navodili sodišča dajejo pomembno težo dejstvu, da je druga skupina laikov ocenila primer in izdala obtožnico. Zato raje uporabljajo institut *information*. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 618.

V zadnjih letih so vsi komentatorji v pravni periodiki kritični do t. i. *screening* funkcije velike porote. Po njihovih kritikah se delijo v dve skupini.

Mnenje prve skupine je, da bi odpravili varovalno funkcijo velike porote. Tako bi opravljala samo preiskovalno funkcijo.⁹⁰ Preiskovanju velike porote pa bi nato sledil postopek »*preliminary hearing*«.⁹¹

Eden izmed argumentov za takšno odločitev je v tem, da je velika porota samo štampiljka (»*rubber stamp*«) ali orodje (»*tool*«) v rokah tožilca.⁹² Nekdanji tožilci navajajo, »da lahko tožilec, če želi, obtoži vsakogar, ob vsakem času in za skoraj vsakršno dejanje.«⁹³ Tudi statistični rezultati kažejo, da je zelo majhen odstotek odklonitev obtožb (t. i. »*No-Bills*«).⁹⁴ Takšni rezultati pa naj bi kazali na odvisnost velike porote od tožilca.

Velika porota sliši samo eno stran primera. Za nepristranskost pa je treba vedeti za »obe plati medalje.«⁹⁵ Velika porota naj bi nadzirala tožilca. Ta pa je njen pravni svetovalec. Zato je predpostavka o neodvisnosti velike porote pred tožilcem toliko bolj nerealistična.⁹⁶

Druga skupina kritikov pa zagovarja odpravo kazenskega pregona na podlagi obtožnice nasploh. Ohranili bi jo samo za izjemne primere, ko bi tožilci potrebovali prednost laičnega sojenja. Kritiki iz te skupine zatrjujejo, da je postopek »*preliminary hearing*« učinkovitejši. Njegova prednost je v tem, da je kontradiktoren in javen. Zahteva tudi manj časa, denarja in delovne moči. Je manj zapleten in ne povzroča zamude zaradi zbiranja porotnikov.

Še vedno pa je veliko tistih, ki veliko poroto zagovarjajo. Trdijo, da je velika porota učinkovita »varovalna agencija«.⁹⁷ Zagovorniki velike porote ugotavljajo, da ima postopek *preliminary hearing* v primerjavi z veliko poroto določene pomanjkljivosti.⁹⁸⁻⁹⁹

⁹⁰ Tako tudi *The National Commission on Criminal Justice Standards and Goals*. – Glej Cobden, *supra*, op. 11, p. 162.

⁹¹ *Hutardo v. California* (*supra*, op. 18).

»The procedure challenged in that case provided for charging by prosecutor's information rather than by indictment, but it also required a magistrate's determination of probable cause at preliminary hearing.« Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 600.

»The preliminary hearing or preliminary examination, a judicial proceeding held some time following the defendant's initial appearance in court, has as its primary function the screening of cases.« – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 595.

⁹² Velika porota preiskuje in obtožuje samo tiste osebe, za katere je to zahteval tožilec. – Glej Frank & Naftalis, *The Grand Jury: An Institution on Trial*, 1977, p. 100.

⁹³ Tako zapisuje nekdanji tožilec in sodnik Campbell v svojem članku *Eliminate Grand Jury*. Zavzel se je za ustavni amandma, ki bi omogočil spremembo na zvezni ravni. Njegova teza je bila odpraviti veliko poroto. Menil je, da bi pregon morali začeti na podlagi instituta *information*. Temu bi sledilo zaslišanje o utemeljenem sumu pred sodnikom. Ta bi odločil, ali obstaja dovolj dokazov za nadaljevanje pregona. – Glej Campbell, *supra*, op. 75, p. 174.

⁹⁴ V večini zveznih držav, ki dovoljujejo uporabo obtožnice, gre za manj kot pet odstotkov odklonitev obtožnic. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 618.

⁹⁵ »Objektivnost sojenja je mogoča samo kot nasprotje pristranskosti strank v sporu. Le v kontrastu dveh pristranskosti je mogoče govoriti o nepristranskosti.« (p. 61).

»Kontradiktornost je zgolj sredstvo za obojestransko zvonjenje.« (p. 41) – Glej B. M. Zupančič in sodelavci, *VOJAŠKI TOŽILEC VERSUS BORŠTNER, JANŠA, TASIČ, ZAVRL* (Pravni memorandum), 1989.

⁹⁶ Pravice posameznikov lahko ustrezno varujejo samo sodišča. Zato bi bilo treba uporabljati kombinacijo instituta *information*, ki mu sledi postopek *preliminary hearing*. – Glej Antell, *The Modern Grand Jury: Benighted Supergovernment*, 1965.

⁹⁷ Trdijo, da stopnja zavrnitev obtožnic (»*No-Bills*«) ni povsod nizka (*npr.* v državi New York je deset odstotkov). Pomembnejši pa je nizek odstotek obtožnic (gre samo za dva odstotka), ki niso bile potrjene na sojenju. To naj bi dokazovalo, da se velika porota le v redkih primerih zmoti. – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 629.

⁹⁸ Moč velike porote je prav tam, kjer neodvisnost najbolj potrebujejo. Gre za primere vpletanja politike v kazenske postopke in nevarnost pojava rasnega sovraštva. Velika porota lahko zavrne obtožnico tudi, če so dokazi sicer pravno

Zagovorniki so zavzeli stališče, da prednosti varstva pred neupravičenimi obtožbami, ki jih ponuja velika porota, odtehtajo večje stroške pri postopku pred veliko poroto.¹⁰⁰

Zagovorniki bi torej obdržali veliko poroto še naprej. Vendar se strinjajo, da obstajajo določene slabosti. Te bi bilo treba odpraviti z reformami.¹⁰¹⁻¹⁰²

Razprava o učinkovitosti velike porote skuša vplivati predvsem na zakonodajno reformo. V razpravi pa so sodelovala tudi sodišča. Po različnosti njihovih stališč se sodišča delijo v glavnem v tri skupine.

Prva skupina se strinja s kritiki, ki so veliko poroto ocenili za štampljko v rokah tožilca.¹⁰³ Sodišča v tej skupini so zavzela stališče, da tudi sam štirinajsti amandma dokazuje, da gre za institucijo, ki ni velikega pomena za obrambo.

Druga skupina sodišč pa poudarja, da vsaka slabost velike porote ni nujno v sami strukturi velike porote. Zato bi bilo treba razviti nove oblike varstva, ki bi varovale državljane pred možnimi zlorabami oblasti.

Tretja skupina pa zagovarja sedanjo pozitivno ureditev velike porote. Zato zavračajo kritiko in poudarjajo učinkovitost varovalne funkcije velike porote.

8. SKLEP

V zadnjem času gre za popolnoma drugačne okoliščine, kot so veljale med izvornim oblikovanjem institucije velike porote. Zato izvirne porote kot varstva zoper neupravičene obtožbe ni več mogoče ustrezno uporabiti.

Čprav velike porote v zadnjem času v ZDA nimajo za problematično, je glede na prejšnje številne kritike verjetno, da bo v prihodnosti na tem področju prejkoslej prišlo do sprememb.

zadostni. To lahko stori, ker ima tako kot sodeča porota legalno pooblastilo t. i. nulifikacije (*«nullification»*). – (Glej primer *U. S. v. Ciambone*, 601 F.2d 616 (2d Cir. 1979.) – Glej *supra*, op. 6, *ibidem*, p. 629.

⁹⁹ Pooblastilo nulifikacije lahko pomeni vzdrževanje zveze med sodobnimi vrednotami v skupnosti in kazenskim sistemom – po eni – in – nevarnost vdora anarhije v kazenski postopek zaradi neupoštevanja zakona – po drugi strani.

Pravica nulifikacije izhaja iz pravice porote, da njeni oprostilni izreki v kazenskih primerih niso predmet revizije s strani sodišča. Njena primernost pride do upoštevanja predvsem v mejnih primerih (npr. evtanazija) in dejansko pomeni, da je porota »latentni zakonodajalec«. – Glej *U. S. v. Dougherty*, 473 F.2d 1113, 1130–37 (D.C.Cir. 1972): (... »the jury acts as a safety valve for exceptional cases«...) V tem primeru so leta 1965 obtožence preganjali zaradi nezakonitega vstopa v pisarne Dow Chemical Company in uničenje lastnine kot protest zoper vojno v Vietnamu.

V primerjavi z malo poroto (Glej *supra*, primer *Dougherty*: »The court expressed the fear that nullification instruction would upset the existing balance and produce many more hung juries.«) veliko poroto o njeni pravici nulifikacije obvestijo. – Glej Weinreb, *supra*, op. 20, p. 1099.

¹⁰⁰ Čprav nekateri trdijo, da gre dejansko za manjše stroške. To utemeljujejo s tem, da se je postopek *preliminary hearing* razvil v pravo minisojenje. – Glej *supra*, op. 6, *idem*.

¹⁰¹ Zapletenost modernega življenja je pripeljala veliko poroto v odvisnost in v vodstvo tožilca. Da bi jo pripeljali nazaj do njene izvorne vloge – kot preiskovalca in varovalca posameznikove svobode, bi bilo treba:

- urediti ustreznije zastopanje skupnosti na listah velike porote;
- omogočiti sodelovanje porotnikov pri odločanju o sodnih pozivih in podelitvi imunitete;
- odstraniti omejitve tajnosti;
- uveljaviti dokazna pravila, ki veljajo na sojenju;
- omogočiti varstvo zoper uporabo velike porote v politične namene. – Glej Cobden, *supra*, op. 11, p. 165.

¹⁰² Da bi zagotovilo pravilno delovanje velike porote, bi morale sodišče odigrati aktivnejšo vlogo med procesom izdaje obtožnice. – Glej Johnston, *The Grand Jury – Prosecutorial Abuse of the Indictment Process*, *The Journal of Criminal Law & Criminology*, 65/2/1974, p. 169.

¹⁰³ Ker je Vrhovno sodišče Kalifornije menilo, da je varstvo velike porote podrejeno v primerjavi s postopkom *preliminary hearing*, se je zavzelo za zmanjšanje vpliva obtožnice. (Glej *Howkins v. Superior Court*, 22 Cal. 3d 584, 150 Cal.Rptr. 435, 586 P.2d 916 (1978) in *Commonwealth v. Webster*, 462 Pa. 125, 337 A.2d 914 (1975).)

Z reformo zakona o kazenskem postopku se nam zopet ponuja priložnost za uvedbo porotnega sojenja. Takšna reforma pa bi potegnila za seboj radikalno spremembo kazenskega postopka.

Ob tem se odpira vprašanje tudi glede položaja velike porote.

Ponuja se nam enkratna priložnost za sprejem velike porote v reformirani obliki. Ker nimamo nobenih izkušenj s to institucijo, je res, da bi bila takšna izbira precejšnja drznost.¹⁰⁴ Toda s tem bi pozitivno odgovorili na številne kritike in obenem lahko popolnoma izkoristili njene prednosti ter imeli priložnost odpraviti njene slabosti.

V primerjavi s številnimi kritiki menimo, da bi morali odpraviti njeno preiskovalno funkcijo. Preiskovanje namreč bolje opravi policijski aparat s tožilcem na čelu.¹⁰⁵

¹⁰⁶ Namesto tega pa bi izboljšali varovalno funkcijo velike porote.¹⁰⁷ Ta se je dokazala v izrazito nedemokratskih razmerah kot pomembno varstvo posameznikove svobode. Tako bi lahko izkoristili laični element velike porote za neodvisno in nepristransko izdajanje obtožnic.

¹⁰⁴ Hegel je nekje zapisal, da kolesa zgodovine in napredka lomijo okostenele barikade samo tam, kjer so se ljudje še pripravljeno boriti za ideje.

¹⁰⁵ Američani, mimogrede povedano, razmišljajo o uvedbi preiskovalnega sodnika.

¹⁰⁶ Velika porota ni »Law Enforcement Agency«. Zato ne more opravljati tega, kar je funkcija policije in tožilca. Dandanes pa zahteva boj z organiziranim kriminalom polno zaposlenost in strokovno usposobljenost. – Glej Seymour Gelber, *A Reappraisal of the Grand Jury Concept*, Criminal Law, Criminology and Police Science, 60/1/1969.

¹⁰⁷ Uporabili bi jo lahko namesto zunaj razpravnega senata, ki ima funkcijo nadzora obtožnic. Toda zaradi velikih stroškov bi morali število porotnikov zmanjšati.

PETER KLINAR*

O beguncih v Sloveniji

Nekatera teoretična izhodišča za raziskovanje begunskih problemov

Zgodovina priča o številnih prisilnih pregnancih, beguncih, povezanih z nasilnimi vojaškimi osvajanjem in uresničevanju imperialnih ciljev. Prisilne migracije spremljajo tragedije etničnih skupin in posameznikov, vidne v genocidih, pokolih, obstojih koncentracijskih in begunskih taborišč. NeprostoVOLjne migracije morajo biti spodbujene, ko migrantom vendarle še ostanejo minimalne možnosti za odločanje o odhodu in njegovi smeri, medtem ko pri prisilnih migracijah možnosti odločanja nimajo, ostajajo pasivni objekti nasilnih premeščanj ali ustrahovana množica, ki se panično umika pred grozečim nasiljem.¹ Prisilne migracije so nedvomno izraz nerazvite civilizacije in nasilja. Dogajanja v BiH ter pred tem na Hrvaškem kažejo, da nekajdesetletna obdobja življenja v miru na teh območjih in prejšnje grozotne zgodovinske izkušnje v tem prostoru in po svetu, še posebej iz druge svetovne vojne, ne pomenijo nobenega civilizacijskega koraka naprej k omejevanju nasilja.

Področje Balkana, Srednje in Vzhodne Evrope je bilo med drugo svetovno vojno in po njej področje različnih pojavnih oblik množičnih prisilnih migracij in ta tradicija se z begunskimi premiki nadaljuje v nekdanji Jugoslaviji. Razpadanje socialističnega sistema in njegovo preoblikovanje v postsocialistični sistem ter razpadanje jugoslovanske federacije z osamosvajanjem republik in njihovim preoblikovanjem v nacionalne države so v večetničnih okoljih pripeljala do spodbujenih etničnih konfliktov med Srbi in Hrvati ter Srbi in Muslimani in do srbskega agresivnega osvajanja ozemelj na Hrvaškem in v BiH. Osvajanja so spremljali: nasilje nad civilnim prebivalstvom, uničevanja, prisilna izseljevanja, etnična čiščenja, zapiranje v koncentracijska taborišča in druge grozote. Genocid, predvsem nad muslimanskim prebivalstvom, in druga hudodelstva so pognala v beg številne ogrožene kategorije, ki so reševale svoja življenja. In tako je najprej v Slovenijo prispel begunski val iz Hrvaške (večina teh beguncev se je že vrnila) in kasneje še večji val beguncev iz BiH, večinoma muslimanske etničnosti, ki ostaja v Sloveniji zaradi nadaljevanja vojne v BiH.

Slovenija je postala veliko območje zatočišča beguncev in morala se je začeti ukvarjati z nujno pomočjo beguncem in zagotavljanjem začasnih bivališč zanje, z iskanjem mednarodne pomoči in razkrivanjem možnosti za njihov sprejem v drugih državah, z urejanjem številnih begunskih problemov, ki so se stopnjevali

* Dr. Peter Klinar, redni profesor na Fakulteti za družbene vede.

¹ W. Petersen: A General Typology of Migration, v C. Jansen ed.: Reading in the Sociology of Migration, Pergamon Press, 1966.

s podaljševanjem bivanja beguncev v Sloveniji. S podaljševanjem begunstva se je srečala z zapletenimi socialnimi, gospodarskimi, političnimi in kulturnimi problemi beguncev v begunskih okoljih kakor tudi v okoljih slovenske družbe kot države njihovega zatočišča.

Raziskovanja beguncev na Hrvaškem so razkrila obstoj različnih kategorij, ki so uporabne tudi za razumevanje begunstva v Sloveniji.

V kategorijo predbeguncev se uvrščajo pripadniki iz višjih socialnih slojev, ki se zgodaj odločajo o odhodu in o smeri odhoda. To so v glavnem individualni, spodbujeni migranti, ki zgodaj zapuščajo okolja, ko se jim približuje nevarnost ogrožanja. Ker nekateri od njih opravljajo pomembne dejavnosti in funkcije, s svojim zgodnjim odhodom prizadenejo domača okolja, ki jih zapuščajo. Ta kategorija se v novem okolju ne znajde v begunskih taboriščih.

Politični scenariji, ki hočejo pokazati, da so nekatere etnične skupine ogrožene, spodbujajo z različnimi propagandnimi dejavnostmi odhode psevdobeguncev, ne da bi ti dejansko že bili ogroženi. Psevdobegunci spadajo v okvir propagandnih akcij, medijskih vojn, provokacij ipd. za vzbujanje etničnih konfliktov in kot priprava za vojaške agresije.

Posebna vrsta psevdobeguncev so ekonomski imigranti, ki se predstavljajo kot politični preganjanci v imigrantskih družbah in poskušajo tako pridobiti status beguncev. To so kvaziazilanti oziroma fiktivni prosilci političnega azila.

Kadar prihaja do groženj, nestrpnosti, pritiskov, šikaniranja, se poraja strah, ki spodbuja beg. Gre za kategorijo spodbujenih beguncev z minimalnimi možnostmi za odločanje o odhodu ob resnih, vendar neekstremnih stopnjah ogrožanja. Ti bežijo iz nekoliko manj ogroženih okolij, z nekaj nižjo stopnjo neposredne ogroženosti.

Tipična kategorija prisilnih migrantov so tisti, ki so prisiljeni zapustiti svoje okolje zaradi neposrednega življenjskega ogrožanja in ki bežijo zaradi razrušenih domov iz okolij vojaških spopadov, okupiranih področij ipd., kjer jim grozijo pokoli. Skrajna ogroženost določa kategorijo prisilnih beguncev, pregnancev, ki ne morejo odločati o trenutku odhoda in o njegovi smeri. Predhodno je ta kategorija obremenjena z grožnjami in prestrašeno posluša vesti, ki se širijo o vojnih grozotah iz drugih okolij, kjer divjajo vojaški spopadi in nasilni etnični konflikti ter množični poboji na okupiranih področjih. Pri tej kategoriji beguncev, ki so zbežali z etnično mešanih področij in doživeli nasilje svojih sovaščanov druge etničnosti, se pojavlja velik dvom o možnostih vrnitve in skupnega bivanja z etničnostmi izvajalkami nasilja nad njimi.

V kategorijo prisilnih migrantov beguncev se uvrščajo tudi pregnanci ali razseljene osebe. Agresorska etničnost izžene prebivalce druge etničnosti in tako prihaja do etničnih čiščenj. Agresorji si prisvojijo premoženje pregnancev.

Ujetniki begunci, ki preživijo zasliševanja in mučenja v taboriščih, postanejo prisilni migranti begunci, če jim uspe pobegniti ali če so zamenjani za ujetnike z nasprotne strani.²

Vse kategorije prisilnih beguncev, razseljenih oseb in pregnancev so najbolj potrebne pomoči v okoljih, kjer dobijo zatočišča. Treba je opozoriti, da je ob divjanju nasilja v BiH na področju vojnih spopadov in širše, kjer prihaja do nasilnih etničnih konfliktov, težko potegniti mejo med prisilnimi in spodbujenimi tipi beguncev in da je tudi kategorijo spodbujenih treba šteti med kategorije, ki dovolj

² M. Mesić: Osetljivi i ljuti ljudi, Hrvatske izbjeglice i prognanici, Ured za prognanike i izbjeglice vlade Republike Hrvatske, Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1992, str. 16-42.

utemeljeno iščejo pribežališče. Večino beguncev iz BiH, predvsem tistih, ki so se znašli v begunskih taboriščih, moramo verjetno uvrstiti v kategorijo prisilnih beguncev in pregnancev. Deleži predbeguncev niso veliki. Treba pa je raziskovalno ugotoviti, kakšen je delež psevdobeguncev ali kvaziazilantov, posebej še zato ker se širijo politične ocene skrajnih političnih strank o velikem deležu ekonomskih imigrantov, ki se skrivajo med kategorijami beguncev.

Skopi in nepopolni podatki o beguncih iz BiH v Sloveniji govorijo, da gre pretežno za otroke in mladino ter ženske, torej za kategorije vzdrževanih oseb, ki so omejeno sposobne ali nesposobne za delo. Hkrati gre pretežno za kategorije z različno kulturo od avtohtonega prebivalstva (Muslimani). Popolna skrb Slovenije zadeva 17.000 beguncev, ki bivajo v zbirnih centrih, omejeno pomoč pa dobiva 53.000 beguncev, ki bivajo pri svojih sorodnikih in znancih – trajnejših ekonomskih imigrantih iz BiH v Sloveniji.

Begunci, nastanjeni v zbirnih centrih, so dobili status začasnih beguncev. Dobili so ga tudi begunci, ki bivajo pri družinah prijateljev in sorodnikov, med njimi pa so prisotni tudi begunci brez priznanega statusa (sivi begunci), ki živijo v negotovosti.

Kot kažejo raziskovalni podatki, tarejo begunce na Hrvaškem (pri tem pa gre pretežno za Hrvate, torej za begunce z isto kulturo kot avtohtono prebivalstvo v okoljih, kjer so dobili zatočišče) materialni in stanovanjski problemi, občutki, da povzročajo drugim breme, nekoristni, da so izolirani, da s težavo vzpostavljajo odnose z novim okoljem in drugimi begunci, bojijo se, da ne bodo več deležni normalnega življenja.³

Izkušnje beguncev na Hrvaškem kažejo na velikodušne izraze solidarnosti in na odgovorno delovanje različnih služb za pomoč, hkrati pa tudi na žaljive in brezčutne birokratske postopke, dejanja brezpravja ter »begunskofobije« s pojavi socialne patologije. Pojavi preobčutljivosti, razdražljivosti in jeze niso redki med njimi. Večino prizadeva negotovost glede možnosti vrnitve, saj jim je uničeno vse premoženje, hkrati pa si ne zamišljajo sožitja s Srbi, ki so jih napadli in pregnali. Med begunci je mogoče najti povsem resignirane, zlomljene ljudi, ki ne vidijo več smisla življenja zaradi tragedij, ki so jih prestali, pa tudi realistično usmerjene – zmerne optimiste, ki so se nekako sprijaznili z razmerami – te racionalno sprejemajo in jih skušajo z močno voljo in energijo dejavno preseirati. Izrazita je tudi kategorija nezadovoljnih beguncev; ti z nezadovoljstvom ocenjujejo svoje razmere in odnos okolja zatočišča do njih.⁴

Problemi, ki tarejo begunce na Hrvaškem, so prav gotovo prisotni tudi med begunci iz BiH v Sloveniji. Probleme in njihovo intenziteto je mogoče natančneje ugotoviti z ustreznimi raziskavami. Hipotetično sodimo, da utegnejo biti nekateri problemi beguncev iz BiH v Sloveniji – kljub zagotovitvi osnovnih življenjskih razmer, ki so v zbirnih centrih ugodnejše kot na Hrvaškem – še bolj zaostreni (občutki izoliranosti, odnosi z novim okoljem) glede na to, da so ti begunci kulturno močno različni od avtohtonega večinskega prebivalstva in da so prostorsko in kulturno oddaljeni od svojega izvornega okolja. Brezizhodnost vojne in nasilja v BiH jim povečuje strah, da še dolgo časa ne bodo mogli normalno živeti. Bivanje pri sorodnikih in prijateljih – trajnejših ekonomskih imigrantih v Sloveniji, ki živijo večinoma v skromnih materialnih razmerah, jim pogloblja prepričanje, da so drugim v breme, in poudarjeno jih s podaljšanim bivanjem v begunstvu prizadevajo

³ Prav tam, str. 77, 78.

⁴ Prav tam, str. 42–63.

materialni problemi. S podaljšanim bivanjem v okolju pribežališča se pri beguncih povečujejo deleži resigniranih in nezadovoljnih. Morda šolanje mladih beguncev po skrajšanem programu prispeva, da se med njimi krepi zmerni, realistični optimizem.

Slovensko okolje sprejema beguncev odseva do njih solidarnostna ravnanja, izraža pa tudi nerazpoloženje do velikega števila beguncev iz ekonomskih in kulturnih razlogov. Številni begunci povzročajo Sloveniji, ki se ubada s hudimi gospodarskimi problemi, veliko gospodarsko breme, hkrati pa številčnost kulturno različnih beguncev, ki utegnejo biti dalj časa v Sloveniji zaradi dolgotrajnosti spopadov v BiH, ogroža kulturno in etnično identiteto majhnega slovenskega naroda.⁵

Slovenska družba, ki se spreminja v postsocialistično družbo, ob teh spremembah doživlja velike socialne pretrese, vidne v naraščajočih pojavih socialne dezorganizacije in patologije ter v porastu številnih slojev brezposelnih in kategorij, ki se ukvarjajo s problematičnimi deviantnimi dejavnostmi. Množični pojavi begunstva utegnejo pospeševati pojave socialne patologije in deviacij.

Stališča o pomoči beguncem in razpoloženju do njih

Pri raziskovanju odnosov prebivalcev Slovenije do beguncev iz BiH se zastavlja nekaj vsebinskih sklopov. Prvi sklop zadeva naslednje vprašanje: kakšna sta individualni človekoljubni-solidarnostni odnos do njih in pripravljenost dajanja prihodnje pomoči ter kakšne so splošne ocene razpoloženja prebivalstva Slovenije do beguncev. Drugi sklop pa je usmerjen na izhodišča begunske politike in na ocene dosedanje begunske politike.

Iz raziskovalnih podatkov SJM izhaja, da je velika večina prispevala individualno pomoč za begunce in jim pomagala (70%). Družba pribežališča izraža visoko stopnjo človekoljubno-solidarnostnih odnosov do beguncev, kar odseva prepričanje javnosti, da med njimi ni veliko predbeguncev, psevdbeguncev ali kvaziizilantov. Deleži populacije, ki ni mogla pomagati zaradi lastnih gmotnih razmer, zadeva 21% anketirancev (problem revščine) in le 10% populacije je pomoč zavrnilo, češ da je to stvar države (7%) ali pa da begunci pomoči niso potrebni (3%). Pripravljenost dajanja pomoči ob morebitnem novem valu beguncev ostaja velika (69% pritrdilnih odgovorov). Človekoljubno-solidarnostna usmerjenost se do beguncev ni izčrpala ali bistveno zmanjšala. Primerjave z raziskavo iz leta 1991 pokažejo,⁶ da so se v enem letu zmanjšali deleži pripravljenosti sprejema beguncev in dajanja materialne pomoči, povečali pa deleži drugače pomagati beguncem.

Ocene razpoloženja okolja do beguncev so razdeljene in med seboj precej uravnotežene – 28% ocen je naklonjenih, 27% nenaklonjenih in 24% brezbriznih ocen. Deleži ocen o sovražnem razpoloženju so nizki (2%) in vključeni v deleže nenaklonjenih ocen. Ugotovimo lahko, da so deleži dajanja človekoljubno-solidar-

⁵ – S. Kukar: Causes and Consequences of Refugee Problem in Slovenia, Conference: The World Refugee Problem on the European Borders, Berliner Institut für Vergleichende Sozialforschung, Berlin oktober 1. 1992,

– P. Klinar: Mednarodni migracijski trendi in begunci iz BiH, Teorija in praksa, 7–8/92, str. 773–784,

– R. Rogers: The Global Refugee Situation,

– D. Wong: Flight v. s. Forced Migration, Issues in the Conceptualization of Refugee Migration,

– A. Richmond: Sociological Perspective on Refugee Movement, vsi prispevki s konference: Migration Trends in the 90', Committee on Migration, ISA, Lisbon, april 5–8, 1992.

⁶ SJM 91/2.

nostne pomoči višji od deležev naklonjenih ocen okolja. Oba pojava sta različno ocenjena, po začetni naklonjenosti beguncem se začenejajo problemi med njimi in avtohtonim prebivalstvom, ko se v te odnose vpletajo politične usmeritve političnih strank, občil ipd. S podaljšanjem bivanja beguncev in dolgoročnejšo nerešljivostjo vzrokov begunstva ter s povečanjem deleža beguncev postopno upada začetno naklonjeno razpoloženje avtohtonega prebivalstva do njih.

Beguncem so pomagali vsi socialni sloji. Stališča o nepovprečnih deležih dane pomoči ali pripravljenosti dajanja pomoči, navzgor ali navzdol, se razlikujejo glede na socialnoekonomski status anketirancev. Neposredno prizadeti – Muslimani in Hrvati – imigranti v Sloveniji in kategorija izrazito vernih so posebej zavzeti za pomoč beguncem, kategorija mladih in kategorija pristašev SNS pa ji nasprotujejo bolj izrazito kot druge kategorije, izražajo nenaklonjenost do te pomoči. Poudarjene ocene o naklonjenosti okolja do beguncev izražajo kategorije prizadetih Muslimanov imigrantov in kategorije pripadnikov SDP. Socialno prizadete kategorije – nezaposleni in kategorije nerazpoloženih do razmer v Sloveniji ter ponovno pristaši SNS pa poudarjeno sodijo o nerazpoloženosti okolja do beguncev.

Stališča o izhodiščih za oceno begunske politike

Za oceno begunske politike v Sloveniji se zdijo pomembna nekatera izhodišča, ki zadevajo ocene vojne v BiH in probleme slovenske južne meje, pa stališča o trajanju begunstva ter mnenja o obveznostih Slovenije kot nekdanje članice Jugoslavije do beguncev iz BiH.

Vojna v BiH sicer ne poteka v neposredni bližini Slovenije, kot npr. vojna na Hrvaškem (ko so bili deleži ogroženosti zaradi te vojne izrazito višji), hkrati pa od Slovenije ni zelo oddaljena in njene posledice Slovenija občuti ne le zaradi pretrganih komunikacij in možnosti za gospodarsko in drugo sodelovanje s tem področjem, marveč predvsem tudi zaradi močnega begunskega vala, ki je pritekel v Slovenijo. Izrazita večina Slovencev (59%) sodi, da vojna v BiH ogroža Slovenijo. Zaradi vojne v BiH Slovenija ni povsem varno območje, prevozni, transportni, turistični tokovi ipd. jo obhajajo, mora bolj skrbeti za svojo varnost, se oboroževati ipd. Deviantni pojavi se širijo zaradi bližine vojne, dosegajo Slovenijo in tečejo čez njeno ozemlje. Ena četrtnina anketirancev iz Slovenije pa se zaradi vojne v BiH ne čuti ogrožena.

Vojna v BiH z begunskimi tokovi, pa tudi z deviantnimi pojavi nedvomno vpliva na stališča o južni meji med Slovenijo in Hrvaško. Največ stališč slovenskega javnega mnenja se zavzema, naj bo ta meja takšna kot med drugimi državami (37%) in pa da naj bo začasna, dokler traja vojna (31%). Deleži teh stališč so se v primerjavi z rezultati raziskave iz leta 1991 opazno povečali, še posebej deleži stališč o začasni meji ob vojnih razmerah, znižali pa so se deleži stališč, naj bo ta meja čim bolj odprta. To zadnje stališče zastopa le ena četrtnina anketirancev, 1991. leta pa jih je kar 46%.⁷ Očitno je, da je sprememba stališč o nadzorovanosti južne državne meje povezana z vojno v BiH in z dotokom beguncev, pa tudi s poslabšanimi odnosi med Slovenijo in Hrvaško.

Slovenska javnost begunstvo iz BiH razume kot začasen pojav, saj jih 82% meni, da ni dopustno, da bi del beguncev trajno ostal v Sloveniji in se spremenil v trajne emigrante. Deleži nasprotnih stališč so nizki. Javno mnenje očitno doje-

⁷ SJM 91/2.

ma, da je v Sloveniji visok delež ekonomskih imigrantov z drugih področij nekdanje Jugoslavije in da bi njihovo veliko povečanje z deležem dosedanjih začasnih beguncev iz BiH povzročilo zapletene probleme v odnosih med njimi in avtohtonim prebivalstvom kakor tudi razvojne probleme Slovenije.

Še eno izhodišče je pomembno za razumevanje stališč o begunski politiki. Slovenska javnost z večinskimi stališči (69% odgovorov) sodi, da ima Slovenija kot nekdanja članica Jugoslavije takšne obveznosti do beguncev kot druge države. Deleži nasprotnih stališč, da ima Slovenija zaradi svoje pretekle vključenosti v nekdanjo Jugoslavijo do beguncev iz BiH večje obveznosti kot druge države, zadevajo 18% odgovorov. Pri večini anketirancev je torej zbledel spomin na nekdanjo skupno državo; niso prisotni občutki sokrivde zaradi združevanja Jugoslavije, ki grozovito odseva predvsem v BiH. Ti razlogi, nekdanja socialna bližina z BiH in številni njeni prebivalci, ki kot stalni imigranti bivajo v Sloveniji, ter geografska bližina BiH, ne ustvarjajo pri anketirancih prepričanja o večjih obveznostih Slovenije do beguncev. Ti razlogi in pa politična podpora, ki jo Slovenija daje k ohranitvi celovitosti republike BiH in k prenehanju agresije nanjo, vplivajo le na manjšino populacije v Sloveniji, da se odloča za stališče do večjih obveznosti Slovenije kot nekdanje članice skupne jugoslovanske države do beguncev iz BiH, kot pa gredo te obveznosti drugim državam.

Nadpovprečno optimistično razpoložene glede neogroževalne narave vojne v BiH za Slovenijo so srednjeslojevske kategorije z ugodnim ekonomskim statusom, z zagotovljeno socialno varnostjo in zadovoljne z obstoječimi političnimi razmerami pri nas. Za nadzorovano državno mejo s Hrvaško se bolj kot druge kategorije zavzemajo mladi, zainteresirane kategorije hrvaške narodnosti, ki živijo v Sloveniji, pa tudi obrtniki in pristaši DS, LDS in SDP se poudarjeno zavzemajo za odprto južno mejo.

Glede dopustnosti trajnejše narave dela beguncev pri nas se izraziteje izjavljata kategoriji z visoko in višjo izobrazbo (realne ocene), pa tudi kategorija, ki jo tare revščina (verjetno del od njih odpade na Muslimane imigrante, ki živijo v težkih ekonomskih razmerah).

Da ima Slovenija do beguncev takšne obveznosti kot druge države, poudarjeno izjavljajo kategorije z višjimi in srednjimi socialnimi statusi, da pa ima Slovenija kot nekdanja članica Jugoslavije večje obveznosti do beguncev, pa sodijo z nadpovprečnimi deleži zainteresirane kategorije: Muslimanov imigrantov ter pristašev LDS.⁸

Stališča o begunski politiki

Prihod beguncev v državo, ki jim daje zatočišče, in bivanje v njej potekata v več fazah. Prva faza, s katero se srečujejo družbe pribežališča, je sprejem nepredvidljivih, nenačrtovanih, neselekcioniranih prisilnih političnih migrantov beguncev. Slovenija kot sedanja država zatočišča posebej ni bila pripravljena na sprejem velikega števila beguncev iz BiH, očitno takšna razsežnost vojaških spopa-

⁸ Navedeni podatki in ugotovitve zadevajo raziskavo SJM 92/3 (Slovensko javno mnenje) RI – Centra za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij FDV, ki je bila opravljena na reprezentativnem vzorcu 2100 polnoletnih občanov R Slovenije. S pomočjo standardiziranega vprašalnika je bilo oktobra in novembra 1992 anketiranih 2024 oseb. Pri analizi razlik v stališčih posameznih kategorij anketirancev in pri analizi povezanosti stališč smo upoštevali standardizirane rezidualne (standardizirane razlike med teoretičnimi in empiričnimi frekvencami), ki so pri pogoju nepovezanosti porazdeljeni približno po standardizirani normalni porazdelitvi.

dov in nasilja nad civilnim prebivalstvom ni bila pričakovana. Slovenija je begunce sprejela in jim priznala začasni begunski status predvsem iz človekoljubnih razlogov, deloma pa tudi iz političnih razlogov, saj je bila bližnja država tem beguncem, kjer so bivali številni trajni imigranti iz BiH, pa tudi zunanje-politični razlogi ob mednarodnem priznavanju Slovenije niso bili nepomembni.

Običajno kritike v tej fazi zadevajo dolgotrajnost in zapletenost birokratskih postopkov držav sprejema beguncev v zvezi s priznavanjem begunskega statusa in pa siljenj beguncev k neprostovoljni repatriaciji. Tega Sloveniji v postopkih priznavanja statusa začasnega begunstva ni mogoče očitati.

V tej prvi fazi si je Slovenija morala zelo prizadevati, da je beguncem v začasnih zbirnih centrih zagotovila primerne življenjske razmere, da je opozarjala mednarodno javnost na begunske probleme in prosila za mednarodno pomoč. Njena dejavnost se je usmerjala tudi na prizadevanja za preprečitev delovanja vzrokov begunstva, za prekinitev agresije na BiH in za mednarodne akcije, ki naj bi preprečile zločine nad muslimanskimi prebivalstvom.

Reševanje begunskih problemov zahteva v prvi fazi zaščito pred preganjanji in ogrožanji kakor tudi izdatno varstveno pomoč države pribežališča. Med vsemi kategorijami migrantov so prav begunci tisti, ki so nepripravljeni za odhod, brez večjih možnosti za odločanje o izboru države pribežališča, v pravem pomenu so to kategorije, ki so nenadno in nasilno izruvane in izkoreninjene iz svojega izvornega okolja. Pri zaščiti in pomoči beguncev je bilo treba v Sloveniji hitro angažirati državne, lokalne, prostovoljne, mednarodne in druge institucije ter organizacije. Avtohtono prebivalstvo je bilo treba seznaniti z begunskimi problemi v javnih komunikacijskih sredstvih in sprožiti dejavnosti za zbiranje individualne pomoči. Vse te dejavnosti so zahtevale veliko prizadevanj in požrtvovalnosti, saj se je Slovenija prvič srečevala s tako množičnim prihodom beguncev. Velik del begunskega bremena so prevzele družine ekonomskih imigrantov, ki stalno bivajo v Sloveniji, kamor se je zatekla večina beguncev iz BiH.⁹

Slovenska javnost z večinskimi ocenami podpira odločitev slovenske vlade (66% odgovorov), ki je v prvi fazi sprejela veliko beguncev iz BiH in jim priznala status začasnih beguncev. Večina se torej strinja s sprejetjem velikega števila beguncev in hkrati sprejema človekoljubne in politične (že omenjene) razloge za takšno odločitev. Omembe vreden je delež nasprotnih stališč, ki označujejo gornje odločitve vlade kot nepravilne. 19% slovenske populacije opozarja na kritično veliko število beguncev in se očitno boje gospodarskih posledic tega bremena v kriznih gospodarskih razmerah, v katerih životari nemajhen delež avtohtonih prebivalcev, pa tudi problemov, ki se porajajo med avtohtonim in kulturno različnim begunskim prebivalstvom.

Izrazita večina anketirancev tudi pritrjuje človekoljubni usmeritvi begunske politike v Sloveniji, da je beguncem treba omogočiti znosno življenje. Ta stališča razumemo kot dolžnost Slovenije, da zagotavlja primerne življenjske razmere v zbirnih begunskih centrih in da pomaga družinam, ki so sprejele begunce. Deleži nestrinjanj s takšno usmeritvijo begunske politike so zanemarljivo nizki.

Pregled kategorij, ki poudarjeno pritrjujejo pravilnosti vladnih odločitev o sprejemu velikega števila beguncev, pokaže, da so to kategorije z višjimi delovnimi in socialnoekonomski statusi, pripadniki rimskokatoliške verske skupnosti in pristaši SDP.

Nadpovprečna stališča nestrinjanja s sprejemom velikega števila beguncev pa

⁹ P. Rose ed.: Working with Refugees, Center for Migration studies, New York, 1986, str. 1-28, 72-82.

so vidna pri kategorijah: mladih, nezadovoljnih z razvojem demokracije v Sloveniji, kvalificiranih delavcev in pristaših SNS, SKD in SDSS.

Nestrinjanje z zagotovitvijo znosnega življenja beguncev pri nas nadpovprečno izražajo kategorije z nižjimi socialnoekonomskimi statusi, ki jih prizadevajo pojavi revščine, pa nezadovoljne kategorije z razvojem demokracije in obstoječimi delovnimi razmerami, prav izrazito pa še pristaši SNS.¹⁰

V naslednji, drugi fazi dotoka beguncev se družbe zatočišča začenjajo spraševati, kakšne kategorije beguncev prihajajo, koliko jih morejo sprejeti, kako opravi med njimi morebitno selekcijo, omejiti njihov dotok ipd.? Prihaja do zapletenega vprašanja, kakšne so absorpcijske zmožnosti družbe pribežališča, kar je povezano s socialnimi in finančnimi vprašanji, z bojznijo, da utegne priti do izbruha sovražnosti. Ker so begunci neselekcionirani imigranti, obstajajo o njih predvsem problematične predstave, češ da prinašajo le gospodarske in socialne probleme. Raziskave pa opozarjajo tudi na gospodarske prednosti beguncev v smislu človeškega kapitala, socialnih in drugih prispevkov, njihovih absorpcijskih zmogljivosti itd. V veliki meri je od fleksibilnosti in strpnosti okolja sprejema beguncev odvisna absorpcija kulturno različnih kategorij beguncev.¹¹

V Sloveniji je bila avgusta 1992. leta sprejeta odločitev, da število okrog 70.000 beguncev že presega absorpcijske zmogljivosti države in da je treba preprečiti nadaljnji dotok beguncev. Izrazita večina slovenske populacije (76%) soglaša z vladno odločitvijo o zaprtju meje za nove begunce, ker jih Slovenija ne more več sprejeti. Če izhajamo iz splošno sprejetega stališča, da so obveznosti Slovenije takšne kot drugih držav, pri tem pa druge države, razen Hrvaške, niso sprejele večjega števila beguncev iz BiH, se zdi utemeljeno stališče do preprečitve nadaljnega dotoka beguncev.

16% anketirancev je nekoliko bolj popustljivih do omejenega sprejema novih beguncev, saj meni, da bi kazalo dovoliti prihod beguncev, ki imajo v Sloveniji svoje sorodnike. Takšno stališče se zdi sprejemljivo glede na to, da človekoljubna načela in mednarodne norme zahtevajo, da imigrantska okolja dopuščajo združevanja družin. Deleži ocen o še nadaljnjem sprejemanju beguncev so minimalni.

Za delno sprejemanje beguncev, ki imajo sorodnike v Sloveniji, se z nadpovprečnimi stališči zavzemajo prizadete kategorije Muslimanov in drugih Neslovencev, ki bivajo v Sloveniji, kategorije mladih in kategorije z višjimi in srednjimi delovnimi in izobrazbenimi položaji ter pripadniki SDP.

Nesoglasje z zaprtjem meje izraziteje izražajo omenjene prizadete kategorije ter kategorije mladih.¹²

Za tretjo fazo begunskega dogajanja je značilno – potem ko postaja jasno, da skorajšnja repatriacija ni mogoča – da se države zatočišča začenjajo ukvarjati z vključevanjem beguncev v družbo pribežališča, z njihovim aktiviranjem, oblikovanjem njihovih etničnih migrantskih skupnosti, pa tudi s poskusi preselitve beguncev v druge države zatočišča. Družbe zatočišča spoznajo, da bo del beguncev dalj časa ostal v njihovem okolju, da ni možnosti za njihovo repatriacijo ali preselitev v druge družbe. Ti procesi vključevanja beguncev, povezani z njihovo adaptacijsko akulturacijo, in procesi njihovega postopnega aktiviranja so dolgotrajni in zapleteni. Proces adaptacijske akulturacije so težavni in za udeležence frustrirajoči, prežeti s strahom in negotovostjo. Begunci postopno začnejo dvomiti o uresni-

¹⁰ SJM 92/3.

¹¹ P. Rose ed.: *Working with Refugees*, New York 1986, str. 29–43.

¹² SJM 92/3.

čitvi svoje temeljne želje po repatriaciji, zavedati se začenjajo lastne marginalnosti, ki jih bo spremljala ob vključevanjih v imigrantsko družbo; pretresajo jih pojavi anomalije. Z vsemi temi procesi in problemi begunstva se srečuje Slovenija v tem faznem obdobju, ki je najtežavnejše in najzahtevnejše. Kultura Muslimanov je specifična in dokaj drugačna od avtohtone, kar zahteva seznanitev vseh aktivnih udeležencev, ki se ukvarjajo z begunci, s kulturo beguncev, in njeno razumevanje. Potem se začnejo procesi uvajanja beguncev v kulturo družbe njihovega zatočišča. Usmiljenje, ki ga izraža avtohtono prebivalstvo, se le s težavo nadomešča z zaupljivostjo, prijazno ali celo prijateljsko naklonjenostjo. Pri beguncih, še posebej tistih, ki bivajo v taboriščih, je zelo težko preseči njihovo izoliranost; posebno težaven je prehod od formalne institucionalne vključenosti do socialne vključenosti, ki obsega primerne odnose med begunci in avtohtonimi. Raziskave po svetu kažejo, da posebni problemi, povezani z adaptacijsko akulturacijo in vključevanjem beguncev, zadevajo brezposelne begunce in tiste, ki so doživeli v družbi zatočišča izrazito vertikalno mobilnost navzdol, pa kategorije mladih in ostarelih beguncev. Kategorija mladih zahteva izobraževanje v njihovi izvorni kulturi, pa tudi v prevladujoči kulturi družbe zatočišča, brez česar ni njihovih učinkovitejših procesov adaptacijske akulturacije. Ker usoda beguncev ni dokončno zapečatenata glede njihove morebitne repatriacije, možnosti zanj se morajo pojaviti tudi po preteku daljšega obdobja, to zahteva šolanje begunske mladine v njihovi izvorni kulturi.¹³

Slovenija je deloma uspešna pri zagotavljanju mednarodne pomoči za begunce, za vračanje beguncev na varna območja njihove države, kar je bil eden od prednostnih ciljev slovenske begunske politike, pa ni bilo možnosti. Z obema usmeritvama slovenske begunske politike se slovenska javnost izrazito strinja. Srednji in visoki deleži strinjanja so prisotni s prizadevanji Slovenije, ki pa niso rodili večjih rezultatov, da del beguncev prevzemajo druge države zatočišča, ki jih ne tarejo problemi tako velikega števila beguncev kot Slovenijo. S srednje visokimi, vendar še večinskimi deleži je slovenska javnost naklonjena šolanju begunskih otrok, kar kaže, da se ta večina zaveda pomena šolanja otrok beguncev za njihov razvoj. Deleži anketirancev, ki se s tem ne strinjajo (14%), se verjetno bojijo adaptacijske akulturacije begunske mladine, ki bi pomenila spreminjanje začasnega begunstva v trajne imigracije.

Za stališče, naj bi begunci imeli možnosti za gojenje lastne kulture in vere, se odloča le manjši delež anketirancev (manj kot polovica), kar visoki pa so deleži odgovorov, ki temu stališču nasprotujejo. Takšna struktura teh odgovorov kaže, da slovenska populacija izhaja iz začasnosti begunstva in da je le omejeno naklonjena etničnemu pluralizmu, sproženemu s spreminjanjem dela beguncev v trajnejše imigrante.

Odgovori različnih kategorij anketirancev se diferencirajo večinoma le glede na razlike v nadpovprečnih stališčih o nestrinjanju, ki zadevajo posamezne usmeritve begunske politike. Nadpovprečno nestrinjanje z zagotavljanjem znosnega življenja beguncev v Sloveniji, s prizadevanji za mednarodno pomoč, z omogočanjem šolanja begunskih otrok in z dopuščanjem možnosti, da begunci lahko gojijo lastno kulturo in vero, izražajo kategorije z nižjimi socialnoekonomski statusi, nezadovoljne kategorije z razmerami v slovenski družbi in pristaši SNS ter deloma tudi

¹³ - P. Rose ed.: Working with Refugees, New York 1986, str. 44-71.

- L. Lundstrom: Welcome House in Stockholm, Receiving Refugees in a Big City, International Migration 29, 4/1991, str. 617-621,

- A. Mikuš-Kos: Psihološke stiske beguncev, Delo - Znanje in razvoj 18. 11. 92,

- M. Jurišević: Društvo prostovoljnega dela, Vztrajnost brez plačila, Delo - Znanje in razvoj 18. 11. 92.

pristaši NDS. Nestrinjanje glede repatriacije beguncev ali njihovega preseljevanja v druge države bolj od drugih kategorij omenjajo kategorije mladih, kategorije s srednjimi in višjimi socialnoekonomski statusi in kategorije prizadetih Muslimanov ter neverujočih. Nadpovprečno pa so naklonjene možnostim, da bi begunci mogli gojiti lastno kulturo: kategorije z višjimi in srednjimi socialnoekonomski statusi, kategorije neverujočih in kategorije pripadnikov LDS in SDP.¹⁴

Pregled nekaterih povezav (statistično pomembnih) med različnimi stališči, ki zadevajo odnos javnosti do beguncev v Sloveniji, pokaže, da se stališča o pozitivnem odnosu do beguncev med seboj povezujejo kakor tudi negativna stališča. Begunska problematika torej javno mnenje dokaj opazno diferencira. Takšne povezave ocen so vidne glede na stališča o individualnem dajanju pomoči kakor tudi glede na ocene razpoloženja do beguncev, ki odsevajo v ustreznih povezavah teh mnenj in ocen s stališči do izhodišč begunske politike kakor tudi ukrepi begunske politike. Kažejo se smiselne povezave med izhodišči begunske politike in med posameznimi ukrepi begunske politike.¹⁵

Odnos do beguncev razkrivajo tudi statistično pomembne povezave teh vprašanj s širšimi vprašanji, ki zadevajo stališča do medetničnih odnosov. Strpna stališča o etničnem pluralizmu se izražajo v naklonjenih sodbah do beguncev in obratno. Pogledi, etnične distance in diskriminacije do drugih etničnosti so vidni tudi v nenaklonjenih stališčih do begunstva v Sloveniji in v nastajanju »begunskofobije«.¹⁶

¹⁴ SJM 92/3.

¹⁵ – SJM 92/3.

– Stališča o pozitivnem odnosu do beguncev in nadaljnji naklonjenosti do njih se povezujejo s strinjanji z ravnanji vlade, da je sprejela veliko število beguncev, in z ukrepi begunske politike, ki naj beguncem zagotovi znosno življenje, šolanje begunskih otrok, gojenje lastne kulture in vere, hkrati pa z nestrinjanji z repatriacijo beguncev in njihovim preseljevanjem v druge države. Ocene o naklonjenem razpoloženju okolja do beguncev se povezujejo s stališči o dopustitvi trajnega begunstva. Sovražna razpoloženja do beguncev pa se povezujejo z nestrinjanji o prizadevanjih Slovenije za mednarodno pomoč, namenjeno beguncem.

Za ponazoritev mora navesti povezave med stališči, ki zadevajo izhodišča begunske politike. Vidne so povezave med ogroževalno naravo vojne v BiH inčasnostjo nadzorovanja meje med Slovenijo in Hrvaško, pa povezave med stališči o večji obveznosti Slovenije do beguncev kot članice nekdanje Jugoslavije in stališči o dopustnosti trajnega bivanja beguncev v Sloveniji.

Povezave med izhodišči begunske politike in ukrepi begunske politike so vidne v povezavah med stališči o odprtosti ali nazdornosti južne meje ter stališči o (delnem) sprejemu novih beguncev ali zaprtosti meje za nove begunce. Stališča o dopustnosti trajnosti begunstva se povezujejo s stališči, da je treba beguncem dopustiti, da lahko gojijo svojo kulturo in vero in omogočiti šolanje begunskih otrok. Mnenje, da ima Slovenija kot članica nekdanje Jugoslavije večje obveznosti do beguncev, se povezuje s stališčem o sprejemanju beguncev, ki imajo v Sloveniji svoje sorodnike. Stališča o časnosti begunstva pa so seveda povezana s pogledi na vračanje beguncev v varna območja BiH in o odhodu beguncev v druge države.

Tudi povezave ocen o posameznih ukrepih begunske politike so razvidne. Ocena soglasja o pravilnosti ravnanja vlade, da je zaprla meje za nove begunce, se povezujejo s stališči o prizadevanjih za pridobivanje mednarodne pomoči, za odhod beguncev v druge države, pa tudi o prizadevanjih za znosno življenje beguncev, šolanje njihovih otrok in za ustvarjanje možnosti za gojenje njihove kulture.

¹⁶ – SJM 92/3.

– Ocene o naklonjenem razpoloženju ljudi v anketiranem okolju do beguncev so povezane s stališči, ki ocenjujejo odnose s pripadniki drugih narodov, ki živijo v Sloveniji (gre predvsem za imigrante z drugih področij nekdanje Jugoslavije), kot dobre in obratno, ocene o nenaklonjenem in sovražnem odnosu okolja do beguncev pa so povezane s stališči, ki negativno ocenjujejo odnose z imigranti oziroma s pripadniki drugih narodov v Sloveniji.

Stališča o dopustnosti trajnega bivanja dela beguncev so povezana s pozitivnimi ocenami odnosov s pripadniki drugih narodov v Sloveniji. Stališča o sprejemljivosti trajnosti begunstva so povezana s stališči o pripravljenosti razvijanja prijateljskih in tesnejših primarnih odnosov z Muslimani in obratno, stališča tistih anketirancev, ki se izražajo o začasnih naravi begunstva, hkrati poudarjeno izražajo stališča do etnične distance do Muslimanov. Opazno so tudi povezave stališč o nedopustnosti trajnega begunstva s stališči, da kaže najprej odpuščati tiste odvečne delavce, ki so tuji, potem pa šele domačine. Stališča, naklonjena trajni naravi begunstva, pa se povezujejo s stališči, da bi kazalo odpuščati odvečne delavce ne glede na narodno pripadnost.

Državljan in demokracija

Politične stranke in javno mnenje

Javnomnenjska raziskava *Procesi demokratizacije*¹ osvetljuje, da je v slovensko politično zavest prodrlo spoznanje, da je večstrankarski sistem način obstoja demokratičnega političnega sistema in da večstrankarski politični sistem pušča – v primerjavi z monistično partijskim sistemom – večji prostor demokratičnemu procesu odločanja in političnemu dialogu.

Ali soglašate s tem, da je za razvoj demokracije potreben večstrankarski sistem?

	soglašam	ne soglašam	ne vem
SJM 91 ₁	75,1	7,1	17,8
SJM 91 ₂	76,0	8,1	15,9
SJM 92 ₃	71,0	10,8	18,2

Premiki v oceni v obdobju zadnjih dveh let niso veliki, so pa vendarle zaznavni v smeri nekoliko manjšega soglašanja glede pomena večstrankarskega sistema za razvoj demokracije. Volilno strankarski model demokracije je – vsaj na načelni ravni – sprejet v politično zavest Slovencev. Toda: sprejetje volilno strankarskega modela demokracije še zdaleč ne potiska na obrobje »participativne oblike demokracije«. Kajti: zelo pozitiven ali pozitiven odnos do soupravljanja podjetij izkazuje več kot polovica vprašanih (52,6%), nevtralen odnos 20,0%, negativen ali zelo negativen odnos pa opazno manjši delež. V politični zavesti Slovencev, tako lahko zaključimo na temelju naše raziskave, sta si volilno strankarski model demokracije in participativna oblika demokracije v dopolnjujočem odnosu. Dalje: v političnem utripu Slovencev je zaznaven obstoj oblastniškega strankinega sloja in prav tako tudi nastajanje novodobnih političnih ekskluzivizmov in to kljub formalnemu obstoju večstrankarskega političnega sistema. Polovica vprašanih se sicer izjasnuje o tem, da politične stranke nudijo možnost sodelovanja v politični dejavnosti. Toda obstaja tudi zelo kritična slovenska javnost, ki sebe – kot državljana – presoja kot politično pasivnega izgubljenca in ki se zaveda, da nekatere plasti v vodstvih strank koprnijo po politično podaniškem odnosu državljana do strank in ki menijo, da se – za državljana – politična igra konča z volitvami. V zaznavi teh političnih struktur je nekako normalno, da se državljan v slovenski partitokratski družbi odpove svoji politični individualnosti in avtonomnosti v korist politični instituciji, to je politični stranki.

In kako državljeni Slovenije glede na rezultate naše raziskave reagirajo na takšno stanje?

* Dr. Boštjan Markič, redni profesor na Fakulteti za družbene vede.

¹ Raziskava Slovensko javno mnenje 1992/3 *Procesi demokratizacije*, raziskovalna skupina N. Toš (nosilec projekta), P. Klinar, B. Markič, Z. Roter, Fakulteta za družbene vede, Institut za družbene vede, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij; reprezentativni vzorec 2100 polnoletnih občanov, raziskava, opravljena novembra 1992.

Ljudje morajo nekemu zaupati. V kolikšni meri lahko vi zaupate političnim strankam?

	v celoti	precej	malo	nič	ne vem
SJM 91 ₁	2,5	9,6	54,5	22,4	10,9
SJM 91 ₂	1,5	9,8	52,8	25,5	10,4
SJM 92 ₃	0,9	6,8	43,7	33,5	15,0

Gornje vprašanje smo oblikovali tako, da nismo spraševali o zaupanju do konkretnih, poimensko navedenih političnih strank, ampak smo izpostavili – v tem vprašanju – politične stranke kot generični pojem. V obdobju zadnjih dveh let se še nekoliko zmanjšuje zaupanje do političnih strank kot političnih institucij sistema. Med institucijami, ki v pogledu zaupanja stoje višje kot politične stranke, pa izstopajo šole (izobraževalne ustanove), slovenska vojska, predsedstvo Republike Slovenije.

Odnos Slovencev do pojava političnih strank in večstrankarskega sistema torej očitno ni enoznačen in vsebuje nekatere – vsaj navidezno – protislovne ravni dojemanja. Večstrankarski sistem: da. Toda nobene »bianco menice« do političnih strank kot konkretnih institucij. Nobene evforične slepe vere v tovrstne institucije. Slovenska previdnost se potrjuje tudi na ravni pojava političnih strank in večstrankarskega političnega sistema. Slovenska previdnost je torej tisto, kar nam ponujata raziskava in njena interpretacija, ne pa nekakšna »zgubljenost« in »zmedenost« slovenskega javnega mnenja, ki glede ocene pojava političnih strank ne bi vedelo ne kod ne kam.

Slovenska politična zavest tudi ni posebej radodarna do strankarskih voditeljev, saj 41,4% vprašanih v raziskavi SJM 1992/3 (SJM 91/2: 32,1%, SJM 1991/2: 36,1%) ocenjuje, da stranke služijo le interesu njihovih voditeljev. Mnenje o politični instrumentalizaciji političnih liderjev v odnosu do političnih strank torej ni le obrobno zasidrano v političnem bilu Slovencev. Slovenci niso previdni samo do političnih strank kot politične elitne združbe potencialnih ali obstoječih oblastnikov, ampak so občutljivi tudi do strankinih ovnov – vodnikov in se sprašujejo, ali je politika dejansko primeren izziv za ohranjanje moralnega dostojanstva osebnosti.

Pojav strankarske identifikacije zelo pomembno vpliva na volilne rezultate. Slovenska družba ni družba, ki bi imela dolgoletno izročilo strankarskega življenja, saj je pri nas dolgo časa prevladovala partijsko komunistična hierarhična oblastna struktura. Ker se je pluralizem političnih strank na Slovenskem oblikoval šele pred dobrima dvema letoma, tudi ni bilo mogoče pričakovati visoke stopnje strankarske identifikacije med volivci. Zato ne preseneča podatek, da se v obravnavani javnomnenjski raziskavi Procesi demokratizacije več kot tretjina vprašanih (37,2%) izreka, da jim strankarska pripadnost pač ne pomeni vsega in da se volilno odločajo glede na dane razmere in okoliščine. Skoraj polovica vprašanih pa o tem še ni imela izoblikovanega trdnega mnenja. Le 23,7% vprašanih je razglašalo zvestobo »svoji« stranki in je tako izkazovalo že izbrano strankarsko identifikacijo. Anketirani so tudi napovedovali, da bodo na decembrskih slovenskih volitvah 1992 pozorni tako na imena strank in imena kandidatov (41,8%); tretjina je govorila o tem, da bodo njihovo volilno zanimanje in pozornost pritegovala predvsem imena samih kandidatov, ki bodo uvrščeni na strankarske liste. Ni dvoma, da tudi podoba o kandidatu (»imidž« kandidata) odigrava izstopajočo vlogo pri volilnem okusu državljana volivca v Sloveniji.

V okviru raziskav SJM smo v preteklosti že ocenjevali pojmovanje politike in odnos Slovencev do politike. Naše prejšnje raziskave so pokazale, da je politika že postala integralni del slovenske eksistenčne izkušnje, da v odnosu do politike rahlo prevladujejo negativne konotacije, a da vendar Slovenčevo mnenje o politiki ni črno-belo in ni pretirano obremenjeno s stereotipi. Teh naših ugotovitev tudi ne omajajo raziskovalni rezultati obravnavane raziskave *Procesi demokratizacije 1992/3*. Tako 62,7% vprašanih sodi, da so slovenski politiki delavni in marljivi, 32,9% pa jih je nasprotnega mnenja. 44,6% ocenjuje, da slovenski politiki izkoriščajo druge, 49,3% pa ni takšnega mnenja. Da se zavzemajo za dobrobit Slovenije se pri ocenjevanju slovenskih politikov izreka 80,2%, proti 14,8%. Nepoštenost slovenskim politikom očita 33,1% vprašanih, 58,8% anketirancev pa ni takšnega mnenja. Inteligentnost in razumnost pripisuje slovenskim politikom tri četrtine vprašanih, okoli 20% vprašanih pa jih nima za posebno bistre. 56,6% v raziskavi zajetih ocenjuje, da slovenski politiki zlorablajo politiko v svojo korist, 37,2% vprašanih pa takšnega mnenja ne deli.

Navedeni javnomnenjski vprašalnik ima tudi svoje mednarodno ozadje iz razlogov primerljivosti raziskave v širšem evropskem prostoru. Toda zdi se, da pri vprašalniku manjka modaliteta, ki je bistvena za tiste, ki se ukvarjajo s politiko, torej tudi za slovenske politike: preračunljivost. Osebk, ki se ukvarjajo s politiko, če hočejo v njej kaj doseči, morajo biti (politično) preračunljivi. Pri tem pojma (politična) preračunljivost ne jemljem a priori v slabšalnem smislu. Preračunljivost je temelj vsake politike. Mar nam ne kažejo tudi procesi oblikovanja slovenske vlade, da je preračunljivost razpoznavno znamenje učinkovite, ciljno usmerjene politike? Politično scenografijo v urejanju političnega prostora oblikujejo politično preračunljivi politiki in njihove stranke, pa naj gre za volitve in strankarsko sestavo parlamenta in njegovih delovnih teles ali pa za sestavo vlade. In Slovenija in slovenski politiki, če hočejo biti uspešni (ergo: na oblasti), ne morejo biti nič drugačni. Ker so danes v svetu vlade pretežno koalicijske, je preračunljivost politike in politikov še posebej na ceni. Pri tem se v okviru tega zapisa ne spuščam v to, da se politiki kljub preračunljivosti lahko »uračunajo« in da bo lahko tudi sedanja slovenska vlada samo koalicijsko umiranje na obroke.

Razlogi udeležbe na volitvah

Državljeni se iz različnih razlogov udeležujejo volitev. V naši raziskavi *Procesi demokratizacije* smo vprašanim v presojo ponudili več razlogov in jih povprašali, kaj je med več razlogi za njih glavni razlog volilne udeležbe.

Ali lahko poveste, kaj je glavni razlog, da hodite na volitve?

	SJM 68	SJM 91 ₂	SJM 92 ₃
Izpolnjevanje državljanske dolžnosti	47,7	46,4	44,8
Ni mi vseeno, kdo je poslanec	33,1	21,5	22,6
Že od nekdaj hodim na volitve, iz navade	3,2	3,1	3,3
S tem vplivam na politiko	5,8	6,3	4,8
Ni mi vseeno, katera stranka zmaga na volitvah	–	14,8	15,1
Če ne bi hodil na volitve, bi mi lahko škodovalo	6,9	1,7	1,3
Ne hodim na volitve	–	–	3,0
Ne vem	3,3	6,2	5,1

Primerjava odgovorov med raziskavo SJM 91/2 in SJM 92/3 kaže, da v odgovorih ni kakšnih bistvenih razlik, kar glede na majhno časovno razliko v postavljanju vprašanj sploh ne preseneča. Delež tistih, ki volitve dojemajo kot izpolnjevanje državljske dolžnosti, ostaja slej kot prej zelo visok. Tako se potrjuje teza o vzorcu tradicionalnega volilnega obnašanja Slovencev, o vrednotenju volitev, ki je zelo blizu pojmovanju volitev kot neke vrste patriotske dolžnosti. Trditev, da je slovenska družba kljub nekaterim vidnim spremembam v obdobju zadnjih desetletij še vedno tradicionalna, ima svojo razvidno potrditev tudi na ravni volilnega vedenja Slovencev. Tiste, ki izpovedujejo, da jim ni vseeno, kdo je poslanec oziroma da presojajo, da s tem vplivajo na politiko in da jim ni vseeno, katera stranka zmaga na volitvah, pa štejemo med državljane, ki volitve zaznavajo kot partijsko politično zadevo. Te osebe ne dajejo v ospredje državljskodolžnostne obarvanosti volitev.

Z vidika prihodnjih javnomnenjskih raziskav v okviru projekta Slovensko javno mnenje, nanašajočih se na volilne procese, pa bi kazalo ugotoviti tole: modalitete, ki se nanašajo na dojetanje volitev kot strankarsko politične zadeve, bi kazalo bolj prilagoditi strankarsko političnemu sistemu in tako izboljšati naravo tega vprašanja, ki premalo izraža strankarsko politične motive volilne udeležbe.

Tudi v raziskavi SJM 92/3 je delež tistih, ki sodijo, da bi jim neudeležba na volitvah utegnila škodovati, dejansko zanemarljivo majhen. Volilna udeležba na decembrskih volitvah v Sloveniji leta 1992 je bila tudi za parlamentarne volitve visoka. Del analitikov je napovedoval manjšo udeležbo, kot se je to potem dejansko zgodilo. Vsaj na ravni raziskovalne hipoteze je mogoče navesti, da je razlog za to pojav Jelinčičeve Slovenske nacionalne stranke, ki je v pogledu volilne (ne)udeležbe imela tudi vlogo nekakšnega volilno udeležbenega katalizatorja: del volivcev, nasičen z natezanjem političnih strank in njihovih predstavnikov v slovenski skupščini, očitno ne bi šel volit, če ga – tik pred volitvami – ne bi pritegnil nacionalni radikalizem Slovenske nacionalne stranke. Ko je drugi del tistega volilnega telesa, ki je tudi imel namen volitve abstinerati, tik pred volitvami zaznal naraščajoči uspešnostni trend Slovenske nacionalne stranke, se je iz bojazni pred (pre)velikim uspehom Slovenske nacionalne stranke tudi odločil namesto za volilno abstinenco za volilno udeležbo.

Demokracija odločanja

V zavesti državljanov je problem demokratičnosti odločanja povezan z omejevanjem političnih monopolov, če že ne z njihovo odpravo. Kako v tem pogledu vprašani presojajo stopnjo demokratičnosti odločanja v našem političnem sistemu?

	danes dosti bolje	danes bolje	enako	danes slabše	danes dosti slabše	ne ve
SJM 90 ₂	10,2	43,2	16,4	14,8	3,8	11,8
SJM 91 ₂	5,6	37,6	19,4	18,8	15,0	13,6
SJM 92 ₃	5,8	37,2	18,8	17,5	3,9	16,8

Očitno so prve pluralistične tekmovalne volitve leta 1990 v Sloveniji bile tisti premostitveni politični rez, ki je državljanse Slovenije usmerjal v oceno o večji demokratičnosti odločanja tudi na globalnih ravneh slovenske družbenopolitične organiziranosti. Primerjava podatkov glede ocen vprašanih o demokratičnosti odločanja v starem režimu in neposredno po prvih svobodnih, poštenih volitvah (»fair elections«) kaže, da so Slovenci zelo pozitivno ocenjevali nastale premike. Po začetni volilni evforiji, po prvih slovenskih demokratičnih volitvah, pa prihaja do nekakšnega, vsaj rahlega, ocenjevalnega treznjenja. V letih 1991 in 1992 javnomnenjski raziskavi razkrivata premike navzdol v oceni stopnje demokratičnosti odločanja. Čeprav ti premiki, kot kaže naša gornja tabela, sicer niso veliki, pa so trendi vendarle zanimivi. Odnos ljudi do institucij političnega sistema – in ravno prek institucij političnega sistema ocenjujemo demokratičnost odločanja – je postal zopet nekoliko bolj kritičen. In to ne glede na to, da so se pojavile pluralistično razvejane politične institucije, ki so se odmikale od političnega enoumja kot posode nedemokratičnosti odločanja.

Spoštovanje človekovih pravic in svoboščin

Vse raziskave v okviru raziskovalnega longitudinalnega projekta Slovensko javno mnenje razkrivajo visoko stopnjo občutljivosti državljanov Slovenije do spoštovanja človekovih pravic kot enega izmed nedvomnih temeljev za demokratično družbo. Tenkočutnosti Slovencev do spoštovanja človekovih pravic in svoboščin se ni čuditi, če imamo pred očmi obdobje prejšnjega enopartijskega sistema, ko je prihajalo do hudih posegov v človekovo in državljansko integriteto in ko se je vprašanje pravic izostrovalo kot institucionalno pravni, dejansko uresničitveni in moralni problem. Očitno pa je na zaznavo Slovencev o pomenu spoštovanja pravic in svoboščin vplivalo tudi mednarodno okolje, ki je človekovim pravicam in svoboščinam podeljevalo izjemen pomen. Tako se je varstvo pravic pravzaprav internacionaliziralo in ga ni bilo več mogoče stlačiti v politično domačijsko okolje ter podvreči molku ter zlorabam.

Kako presojate spoštovanje človekovih pravic in svoboščin?

	danes dosti bolje	danes bolje	enako	danes slabše	danes dosti slabše	ne ve
SJM 91 ₂	6,1	33,2	25,1	20,4	5,6	9,4
SJM 92 ₃	5,8	33,3	24,9	20,1	5,9	10,0

Zgornja tabela izkazuje, da se slovensko javno mnenje ni pustilo uspavati glede spoštovanja pravic in svoboščin in da do zaščite pravic ohranja kritično refleksijo tudi v večstrankarskem parlamentarnem sistemu. Osveščenost slovenskega javnega mnenja o pomenu človekovih pravic in svoboščin in o pomembnosti varstva teh pravic in svoboščin očitno ni popustila. Bojazen, da se človekove pravice in svoboščine zavoljo vzrokov, ki bi jih narekoval »državni razlog«, ne bi zlorabliale, ostaja slej ko prej v politični zaznavi Slovencev. Različne afere v zvezi s prisluško-

vanjem in podobnimi dolgoušnimi in tankoušnimi pozornostmi nekaterih slovenskih državnih obveščevalnih struktur v letu 1992 so bržčas še utrdile previdnost vprašanih glede pozitivnih ocen o spoštovanju pravic in svoboščin. Tudi ob tej raziskavi slovenskega javnega mnenja je mogoče ugotoviti, da se državljani Slovenije zavedajo, da je brez spoštovanja človekovih pravic skrajno vprašljiva tudi vsaka druga pridobitev v novem večstrankarskem parlamentarnem sistemu.

Zakonitost v očeh javnosti

Pojem zakonitosti je v političnem sistemu Jugoslavije in Slovenije po II. svetovni vojni prešel skozi različna razvojna obdobja. Danes je le še daljni, a za nekatere državljane Slovenije še ne povsem preboleli spomin tako imenovana »revolucionarna zakonitost«, ki jo je partijska avantgarda izvajala prek svojih institucionalno pravnih transmisijskih naprav. Tudi v kasnejšem samoupravnem delegatskem političnem sistemu se je režim neuspešno otepal s problemom zakonitosti in pravne države. Pri tem sta mu zlasti »pomagali« institucionalna hipertrofija in v zvezi s tem – kot posledica – funkcionalna nerazlikovanost političnih institucij. Vse to je bila potem tudi topla greda za neodgovornost in arbitrarnost, ki se je izmikala razumnemu institucionalno političnemu nadzoru. Slovenska ustava 1991 je slovesno inavgurirala načelo ustavnosti in zakonitosti v razmerah parlamentarne demokracije. Zakoni, podzakonski predpisi in drugi splošni akti morajo biti v skladu z ustavo. Republika Slovenija je s svojo ustavo iz 1991. razglašena za pravno državo.

Kako presojate zakonitost pri nas?

	danes dosti bolje	danes bolje	enako	danes slabše	danes dosti slabše	ne ve
SJM 91 ₂	1,3	14,0	36,1	22,1	6,0	20,6
SJM 92 ₃	0,8	14,3	35,6	20,1	5,4	23,7

Kritičnost Slovencev do zakonitosti in dejanskega obstoja pravne države se nadaljuje. Delež tistih vprašanih, ki so nezadovoljni s stanjem zakonitosti, ni nizek. Tako imenovano prehodno obdobje od komunističnega režima v postkomunistično obdobje v zaznavi vprašanih poteka (pre)dolgo in prilagajanje zakonodaje novim tržnim in monetarno gospodarskim razmeram ne poteka v skladu s pričakovanji državljanov. To tudi odseva v njihovem presojanju zakonitosti. Neurejena pravna normiranost, ki je tudi objektivna posledica drugačne vloge države in njene intervencije, drugačnih odnosov na črti prisila-svoboda, se zrcali tudi v javnomnenjskih opredelitvah Slovencev glede zakonitosti in pravne države. Glede na zamujanje slovenske zakonodaje pri normativnem oblikovanju novonastalih družbenih razmerij ter upoštevanje že izpričano pomanjkljivo pravno kulturo slovenske družbe je mogoče napovedovati kritično slovensko javnomnenjsko zavest glede zakonitosti tudi v prihodnje.

- Južnič, Stane: Politična kultura kot manifestativnost politike ali načina političnega delovanja, izšlo v zborniku Demokracija in politična kultura, uredila J. Stanič in D. Macura, izdala Enajsta univerza, Ljubljana 1992
- Rizman, Rudi: Človekove pravice kot element politične kulture, izšlo v zborniku Demokracija in politična kultura, uredila J. Stanič in D. Macura, izdala Enajsta univerza, Ljubljana 1992
- Touraine, Alain: Kaj danes pomeni demokracija, izšlo v zborniku Sodobni liberalizem, uredil R. Rizman, založba Krt, Ljubljana 1992
- Arendt, Hannah: Resnica in politika, izšlo v zborniku Sodobni liberalizem, uredil R. Rizman, založba Krt, Ljubljana 1992
- Grad, Franc: Novi volilni sistem z volilno zakonodajo, izdal Institut za javno upravo pri Pravni fakulteti v Ljubljani, Ljubljana 1992
- Pasquino, Gianfranco: Buone notizie per cittadini democratici, Il Mulino 3/92, Bologna
- Pasquino, Gianfranco: La madre di tutte le riforme, Il Mulino 5/92, Bologna
- Šiber, Ivan: Politična propaganda in politični marketing, Alinea, Zagreb 1992
- Nohlen, Dieter: Izborna pravo i stranački sustav, Školska knjiga, Zagreb 1992
- Markič, Boštjan: Politika in javno mnenje, Teorija in praksa 1-2/92
- Markič, Boštjan: Zaznave Slovencev o političnem sistemu, Teorija in praksa, 3-4/91
- Ustava Republike Slovenije 1991, Mladinska knjiga, Ljubljana 1992

DANICA FINK HAFNER*

»Policy« analiza – perspektivno in dinamično področje pedagoškega in raziskovalnega dela

Aktualnost policy usmeritve

Policy usmeritev je postala v zadnjih desetletjih v mnogočem skupni imenovalec prizadevanj za modernizacijo znotraj različnih družboslovnih znanstvenih disciplin. Po drugi strani policy usmeritev (p)ostaja eden nujnih pogojev oblikovanja uspešnih razvojnih politik sodobnih družb.

K njeni aktualnosti prispevajo globalne težnje spreminjanja družbenih odnosov v nacionalnih državah kot tudi na nadnacionalni ravni (npr. na evropski). S tem v zvezi različni avtorji govorijo o globalizaciji področja, ki mu pravimo javna uprava (Riggs, 1991:473), in o velikih političnih spremembah, ki implicirajo tudi spremembe pri upravljanju sodobnih družb. Zadnje je še posebej aktualno v post-socialističnih državah, kjer policy usmeritev postaja eden ključnih razvojnih dejavnikov. Gulick (1990:601) posebej opozarja na pomen razumno učinkujočih sredstev oblikovanja odločitev, ki jih zahteva demokratizirajoči se kontekst nekdanjih socialističnih držav.

Spoprijemanje posameznih družboslovnih disciplin z aktualnimi problemi upravljanja sodobnih družb je povzročilo sorodne težnje razvoja v pravu, ekonomiji, poslovnem menedžmentu in podobnih disciplinah ter oblikovanje posebnih interdisciplinarno oblikovanih področij, ki se ukvarjajo z istimi problemi. Najočitnejši primer tega pojava je razvoj t. i. javnega menedžmenta – integrativnega področja, ki črpa tako iz javne uprave, policy pristopa kot iz poslovnega menedžmenta in praktičnih izkušenj zasebnega podjetništva. Tudi politična znanost se je spoprijela s sistematičnim povezovanjem obeh pojmov politike – splošnega (politics) in posebnega v smislu konkretnih politik (policy) ter z zahtevo po povečevanju uporabnosti politološkega raziskovanja. Očitno lahko govorimo o procesu rekonstrukcije starih področij družboslovnega raziskovanja upravljavskih procesov v sodobnih družbah ter tudi o oblikovanju vedno več stičnih točk med politično znanostjo, pravom, upravnimi in organizacijskimi znanostmi. Zdi se, da lahko v nekaterih pogledih govorimo o težnji h konvergenci med omenjenimi družboslovnimi področji, do katere prihaja zaradi osredotočanja na iste probleme, ki terjajo nov pristop (Cleary, 1990:671, Lambert, 1990).

Danes mnogi avtorji ugotavljajo, da je problem upravljanja družbe nemogoče razdeliti na »politiko« in »administracijo« (npr. Gulick, 1990:602,603). V tem smislu Ventriiss (1991:11) govori o ponovnem odkritju zveze med menedžmentom, analizo in policy. Premik fokusa od eksekutive k responzivnosti na civilnodružbe-

* Dr. Danica Fink Hafner, docentka na Fakulteti za družbene vede.

ne potrebe in zahteve ter k prilagajanju upravljaljskih institucij in procesov družbenim spremembam postaja neizbežen. Vse bolj postaja aktualno tudi izobraževanje za uveljavljanje aktivne vloge državljanov (citizenship). Vse pogosteje se postavlja zahteva po izboljševanju strateškega razmišljanja in praktičnih znanj strokovnjakov in uradnikov v upravljaljskih institucijah (Weimer, 1992). Kakšni so bili dosežki odzivi družboslovja v izobraževalnem in raziskovalnem pogledu na omenjene izzive?

Nekatere ključne značilnosti dosedanjega razvoja policy analize v svetu

Kaj je sploh policy analiza? V obširni literaturi najdemo vrsto »gesel«, s katerimi avtorji poskušajo strnjeno opredeliti to raziskovalno in pedagoško dejavnost. Med njimi so najbolj znane opredelitve naslednje. Policy analiza je odgovor na vprašanje, »kaj vlada dela, zakaj in s kakšnim učinkom« (Dye, 1972:1–19). V vseh opredelitvah je posebej poudarjena praktična usmeritev – usmeritev v produkcijo aplikativnega znanja za politično odločanje. Poudarjen je torej razvoj sposobnosti družboslovnih in zlasti politične znanosti opisati, analizirati in razložiti javne politike (Dye, 1972:2) ter sposobnosti znanstvenega svetovanja politike (Windhoff-Heritier, 1987:115–137). Avtorji, ki enakovredno poudarjajo deskriptivno, eksplanatorno in aplikativno funkcijo policy analize, govorijo o njej kot o »umetnosti in obrti« ter poudarjajo njeno ustvarjalnost (Dye, 1972:17, 18). O obeh temeljnih pristopih policy analize, akademskem in aplikativnem (o policy analizi kot o znanosti »o« in »v« oziroma »za« policy proces), pa je sicer govoril že Laswell v svojem prvem besedilu o policy gibanju (Lerner, Lasswell, 1951). Novejša razmišljanja o policy analizi vztrajajo pri široki opredelitvi policy analize kot na znanju zasnovane kulture, ki se ukvarja s procesom in vsebino javnih politik (Dryzek, 1990:112).

Lasswellovo in Lernerjevo delo (1951) se v literaturi običajno navaja kot temeljitveno delo policy analize – samostojnega raziskovalnega in pedagoškega področja. Po drugi strani pa je res, da so se policy raziskave in ustanavljanje raziskovalnih institucij in izobraževalnih programov razcvetele šele v šestdesetih in sedemdesetih letih. Od takrat velja policy področje za eno najhitreje razvijajočih se področij (Nagel and Neef, 1977:390).

Dosedanji razvoj policy analize je potekal pod vplivom naslednjih ključnih dejavnikov, in sicer:

- materialno izraženega interesa države;
- visoke stopnje razvoja posameznih družboslovnih disciplin, ki so se zavedle potrebe po interdisciplinarnem obravnavanju družbenih problemov;¹
- izoblikovanja spoznanja znotraj politične znanosti, da političnih pojavov ni mogoče celostno analizirati brez upoštevanja njihove dinamične – procesualne sestavine ter oblikovanja zavesti o potrebnosti aplikativnega politološkega raziskovanja za reševanje konkretnih družbenih problemov;
- težnje po drobljenju klasične politike (politics) na posebne politike (policy);
- vse večje zapletenosti družbenih problemov, ki jih ni mogoče več uspešno reševati brez interdisciplinarnega znanstvenega svetovanja politike.

¹ O pomenu visoke stopnje razvitosti posameznih disciplin (zlasti sociologije, antropologije, ekonomije, politične znanosti, statistike, psihologije socialnega dela, socialne geografije in zgodovine) za razvoj policy usmeritve glej Lerner, Lasswell, 1951:5,6; Dunn, 1981:12–19; Windhoff-Heritier, 1987:11; Lambert, 1990.

Prav politično kontekstualne determinante so se v dosedanem razvoju tega področja izkazale kot ključne za razcvet tovrstnega raziskovanja in institucionalizacije policy področja v pedagoškem in raziskovalnem pogledu. Na izjemen pomen tega dejavnika opozarjajo policy analitiki iz različnih držav in tudi različnih obdobjih razvoja policy področja. Pri tem posebej izstopajo poudarki o pomenu državnega interesa, kot npr. interesa državne varnosti (Lerner, Lasswell, 1951:7), oblikovanja programov za reševanje ključnih družbenih in razvojnih problemov (Dunn, 1981:17,21,22), strokovnega pripravljanja družbenih reform (Windhoff-Heritier, 1987:11, 15,16), problemov ekspanzije javnega sektorja in javnega intervencionizma (Ferrera, 1992:469, 470), interesa za znanstveno svetovanje politike (Hogwood, 1991; Meehan, 1991:68–71) ipd.

Prav izkazani državni interes (zlasti v ZDA) je v zadnjih dveh desetletjih omogočil izjemno institucionalizacijo policy analize. Nastali so mnogi inštituti, šole, strokovne revije in asociacije, dodiplomski in podiplomski študijski programi ter veliko študijske literature. Tako lahko rečemo, da je policy analiza v svetu danes že uveljavljeno študijsko in raziskovalno področje (podrobneje Dunn, 1981; Fleishman, 1990:749–753). V sedemdesetih letih je postal pojem *policy analitik* uraden opis poklica, uveljavljenega v zvezni vladi, večini držav ter v mnogih samoupravah v Združenih državah Amerike (Dunn, 1981:23).

Poleg tega da se policy analiza razvija izjemno dinamično, je res tudi to, da je notranje izjemno raznovrstna in razvejana. Eden od razlogov za ta pojav je nedvomno težnja različnih posameznih družboslovnih disciplin, da bi prispevale policy pomembna znanja. Tako lahko govorimo o množici različnih podvrsti policy analize, ki so močno determinirane z osnovnim vsebinskim zornim kotom in metodologijo konkretne discipline, kot npr. ekonomske in politične znanosti, prava, javne uprave, sociologije, antropologije, psihologije itd. (Hedge in Mok, 1987). Novejša kritična razmišljanja o teh problemih razvoja policy analize poudarjajo pomen teoretizacije in vzpostavljanja ustreznih metodoloških standardov v policy raziskavah (npr. Gregg, 1975; Portis et al., 1988; Greenberg et al., 1977; Howkesworth, 1988; Rogers, 1989:13–28) ter uveljavljanja njene kritične vloge (Long, 1990; Meehan, 1992).

Razvoj policy analize v Sloveniji

Začetke zanimanja za policy analizo v okviru politične znanosti na Slovenskem zasledimo že v začetku osemdesetih let (Maček, 1983), vendar pa se je institucionalna opora za študij, policy analize in za samostojno policy raziskovanje pričela vzpostavljati šele v zadnjih nekaj letih. Morda je ta časovni zaostanek na nek način tudi srečna okoliščina za razvoj policy analize na Slovenskem. Po eni strani namreč lahko črpamo znanje iz profesionalno dodelanih učbenikov in raziskav iz tujine, po drugi strani pa se lahko zavestno izognemo stranpotem in enostranskostim dosedanjega razvoja policy analize v svetu. To še zlasti velja za množico tehnično izpopolnjenih raziskav, ki so izgubile povezavo s teoretičnimi osmislitvami policy pojavov ter z realnim družbenim kontekstom raziskovalnih problemov (Dryzek, 1990:133,134). Gre za raziskave, ki se osredotočajo predvsem na metode in tehnike obdelav podatkov in podcenjujejo globalna vsebinska vprašanja, povezana z raziskovanjem »o« in »v« policy procesu (Hedge, Mok, 1987).

Ob natančnejšem vpogledu v policy analitično literaturo se kmalu izkaže tudi potreba po delni prilagoditvi oziroma specifičnem razvoju policy analize v naci-

onalnem kontekstu. Gre za zakonitost, s katero so se srečali tudi Britanci, ko so pričeli razvijati to področje. Hogwood in Gunn (1984:V) sta tako jasno zapisala, da je njun učbenik nastal ravno iz potrebe po razvijanju policy analize za resnični svet – torej za konkreten družbeni kontekst. Mnoga policy analitična gradiva, pripravljena za ameriške študente, ki ponujajo generične resnice ameriškega političnega konteksta in ponazoritve z ameriški izkušnjami pri oblikovanju javnih politik, niso neposredno uporabna za britanske študente.² Podobno lahko ugotavljamo tudi pri prevzemanju tuje in razvijanju domače policy analitične literature na Slovenskem.

V našem primeru je očitno, da je poučevanje in raziskovalno delo na področju policy analize treba postaviti v kontekst demokratične preobrazbe. Razvoj policy analize je namreč smiseln v modernem političnem okolju. Tako se tudi praktična politična potreba po policy študijah praviloma izraža v modernem oziroma dinamično modernizirajočem se političnem kontekstu. Interes vlade za policy analizo namreč izrazito spodbujajo procesi nastajanja avtonomnih inštitucij, interesnih skupin, rastoče kompleksnosti socialnega in političnega okolja (Dunn, 1981:23,24). Ob odpiranju novih problemov oblikovanja politik v postmodernih in modernizirajočih se družbah se aktualizira tudi ideja o združevanju demokracije in racionalnosti pri reševanju družbenih problemov, značilna policy usmeritev v reševanje konkretnih družbenih problemov (»problem-solving«) tako ostaja v osrčju zanimanja policy analitikov, po drugi strani pa tudi »razlog obstoja in razvoja« tega področja raziskovalnega in pedagoškega dela (Lasswell, 1951; Dryzek, 1990).

Uvajanje policy študija na Fakulteti za družbene vede

Nekateri osrednji policy analitiki, kot je npr. Stuart Nagel (Nagel, Neef 1977:388), označujejo študij policy analize v okviru oddelkov za politične vede in na temeljnih politološko zasnovanih študijskih programih kot najpomembnejši program, ki v kombinaciji z interdisciplinarnimi elementi daje največ policy pomembnega znanja. Tovrstni študij namreč vsebuje pomembno teoretično znanje o političnih institucijah, strankah, interesnih skupinah, javnem mnenju, politični filozofiji, oblikovanju in implementaciji politik. Gre torej za znanje, ki je policy analitiku nujno potrebno. Dodiplomski študij policy analize (tako kot velja tudi za študij moderne javne uprave) pa mora biti tudi interdisciplinaren, spodbujati mora tudi razvoj občutljivosti za družbene probleme. Pri razvoju študija analiza politik in javna uprava³ na Fakulteti za družbene vede smo poleg navedenih upoštevali še mnoge sugestije in priporočila, ki nastajajo v svetu na podlagi empiričnih analiz in kritik že uveljavljenih študijskih programov.

Do zdaj so se v jedru tovrstnih študijev uveljavila zlasti naslednja vsebinska področja (glej npr. Cleary, 1990; Fleishman, 1990): politika, organizacija, javna uprava in javni menedžment, kadri (personnel), finance, policy, raziskovanje, ekonomija. Nekatera izmed znanj strokovnjaki štejejo med strateška znanja v študijskih programih policy analize. Tako npr. Bozeman (1979:1–24) poudarja zlasti organizacijsko teorijo, finančni menedžment (javne finance, proračun), personalni

² Podrobneje o tem v intervjuju s prof. Hogwoodom.

³ Pojem »policy analiza« smo zaradi želje po slovenjenju prevedli z »analiza politik«, kar do neke mere siromaši pomen »policy«. Iz istega razloga v prispevku raje uporabljamo kat tujko (policy). O problemu prevoda angleške besede »policy« v druge jezike (zlasti slovanske) Grdešič, 1987.

menedžment, personalni menedžment v javni upravi. Velike teoretične, informacijske, tehnološke in menedžerske spremembe v osemdesetih letih so izzvale razvoj pedagoških programov za izobraževanje javnih menedžerjev (public managers) za 21. stoletje (Bergerson, 1991:XI). Bergerson (1991:XI-XIII) zato govori o naslednjih ključnih področjih javne uprave: administrativna teorija, praktični pouk, računalništvo, raziskovalne metode, mednarodna administracija oziroma komparativna javna uprava, finančni menedžment, policy evalvacija, informacijski menedžment, sodobne policy tematike. Podobno Ventriss (1991:10) navaja tri standardna področja študijskega programa – menedžment javnega sektorja, uporabo kvantitativnih in kvalitativnih tehnik analize ter razumevanje javnih politik in organizacijska okolja. Strokovnjaki vse bolj poudarjajo tudi pomen komparativnega vidika – npr. komparativnih politik (Dierkes et al., 1987), komparativne javne uprave (Riggs, 1991) ter upoštevanja interakcij med vladnimi in nevladnimi dejavniki na lokalni, nacionalni in nadvladni ravni (Ventriss, 1991:9,10).

Smer analiza politik in javna uprava na Fakulteti za družbene vede se razvija na podlagi politične znanosti, poleg tega pa vključuje tudi osnove vseh ključnih znanj, ki v strokovnih krogih veljajo kot potrebna za delo v sodobni javni upravi ter za pripravljane analiz »o« in »v« policy procesih. Študijski program na dodiplomski ravni tako vsebuje naslednje predmete:

- sklop politoloških predmetov (obča politologija, politični sistem, zgodovina političnih idej, mednarodni odnosi, politične stranke in interesne skupine, primerjalni politični sistemi, sodobna država);
- interdisciplinarni sklop (predmeti teorija organizacij, temelji ekonomije, obča sociologija, obča komunikologija, socialna in politična psihologija, novejša politična zgodovina, sociologija prava);
- uprava (javna uprava, upravno pravo in upravni postopek, sodobni upravni sistemi, upravno osebje, menedžment v javni upravi, izbirni: lokalna uprava);
- osnovne policy usmerjenih predmetov (analiza politik, zakonodajni proces, izbirni: policy skupnosti);
- specifične predmete o konkretnih politikah (ekonomska, javne finance in proračunska politika, politika človekovih pravic, socialna politika, izbirni: različne politike in upravljanje različnih področij javnega življenja, posebni vidiki uprave, prava, mednarodnih odnosov);
- metodološki in informacijski sklop (metodologija družboslovnega raziskovanja, statistika, informatika, informacijski sistemi v javni upravi).

Študij policy analize je študij, ki (kot so pokazale izkušnje v tujini) terja večstopenjsko strukturo. Nagel in Neef (1977:387) izrecno govorita o potrebi po razvoju trislopnega programa študija policy analize, ki bi vključeval že dodiplomske študente ter se nadaljeval na višjih ravneh (magistrski, doktorski študij). Dodiplomsko izobraževanje na tem področju naj bi študentom dalo temeljna teoretična, metodološka in informacijska znanja ter jim razvillo sposobnosti temeljnega razumevanja družbenih in političnih procesov ter sposobnosti analitičnega in družbeno respozivnega dojetanja družbenih problemov. Podiplomski študij naj bi opravljal vlogo specializacije in seznanjanja z najnovejšimi trendi na tem področju v svetu.

V okviru študija analiza politik in javna uprava že poteka študij druge generacije podiplomskega študija javne uprave (znan je pod imenom »Šmidovnikov študij«). Pripravljamo tudi podiplomski študij z večjim poudarkom na policy analizi, kjer bodo sodelovali tudi strokovnjaki iz tujine. S tem študij analiza politik in javna uprava pridobiva celostno strukturo.

Zlasti v zadnjem desetletju je na Slovenskem opaziti zanimanje različnih družboslovnih disciplin za različne politike. Tako je npr. nastala vrsta študij v okviru sociologije (npr. socialna politika, znanstvena politika, družinska politika, politika zaposlovanja itd.). Politološke raziskave so pričele izkazovati policy usmeritev pred nekaj leti, ko so se raziskovalci usmerili na empirično analiziranje policy procesov, vzorcev oblikovanja politik, parlamenta v procesu oblikovanja politik (npr. Fink Hafner, Zajc).

Trenutno lahko rečemo, da je za novo področje relativno veliko zanimanje raziskovalcev, vendar pa je (tudi materialno izraženo) zanimanje uporabnikov (političnih institucij in drugih policy dejavnikov) še relativno zelo majhno. Vsekakor je to področje raziskovanja v Sloveniji vzpostavljeno, njegov množičnejši razcvet pa je pretežno – tako kot v drugih državah – v rokah konkretnih uporabnikov in države oziroma njihovih potreb po tovrstnih raziskavah in znanstvenem svetovanju politike.

Odprti problemi razvoja policy analize na Slovenskem

Med odprtimi razvojnimi problemi naj navedemo le nekatere še manjkajoče vire in probleme uvajanja novosti v študij.

Med ključnimi pomanjkljivimi viri moramo vsekakor omeniti dejstvo, da v Sloveniji v upravljavskih znanostih primanjkuje že oblikovanih strokovnjakov z ustreznimi akademskimi naslovi – zlasti t. i. srednje generacije. To še prav posebej velja za specifične predmete v okviru javne uprave ter za področja, ki se tudi v svetu šele uveljavljajo (npr. menedžment v javni upravi kot sistematična intersektorska kooperacija ipd.). Zastavljena kadrovska politika (usposabljanje mladih strokovnjakov na področju javne uprave in policy analize v ZDA in Veliki Britaniji) bo verjetno v prihodnjih letih vsaj deloma zapolnila kadrovsko vrzel.

Naslednji problem virov je financiranje samostojnih raziskovalnih projektov policy analize. S tem so seveda povezane tudi težave pri oblikovanju potreb po strokovnem znanju v policy procesu ter potreb po policy raziskovanju. Doslej lahko govorimo o nekaterih uspehih le pri raziskovanju modernizacije slovenskega parlamenta. O potencialnem razvoju teh potreb v slovenski politiki nam govorijo tudi rezultati empiričnega raziskovanja delovnih teles slovenske skupščine v času 1991/92, ki kažejo, da se v nekaterih delih slovenskega političnega prostora pričnajo razvijati skromni zametki ekspertno zainteresiranih policy področij. Očitno je, da je treba novo kulturo oblikovanja politik (responzivnost vlade do interesnih skupin, naročanje policy raziskav v vlogi znanstvenega svetovanja politike) šele oblikovati.

O novostih v načinu študija naj k vsebinskim ugotovitvam dodamo še naslednjo. V literaturi o študijskih programih policy študijev v ZDA in v evropskih državah velikokrat najdemo mnenje, da so praktične izkušnje kot del študija zelo zaželen element študijskega programa (npr. Nagel in Neef, 1977:388,389). To zahtevo je mogoče resnično uresničevati. Ponekod se odločajo za vpis ljudi, ki imajo za seboj že določen študij in izkušnje. Tako v študij javnega menedžmenta in policy analize vpisujejo ljudi z različno fakultetno predizobrazbo in s praktičnimi vodstvenimi izkušnjami (npr. študij javnega menedžmenta na univerzi Strathclyde, Glasgow). Drugi možni preizkušeni načini so še: organiziranje stažiranja (interns-

hip) v državni upravi, vključevanje študentov v svetovalne projekte v sodelovanju s profesorji, vabljenje praktikov, da predavajo in se pogovarjajo s študenti. Glede na obstoječe razmere v Sloveniji se zaenkrat zdi (za začetek) še najbolj realno razmišljanje o sodelovanju praktikov iz javne uprave v izobraževalnem procesu. To zaenkrat uresničujemo v določeni meri s podiplomskim študijem javne uprave na naši fakulteti. V zvezi s tem ostaja še potreba po ustvarjanju omrežja praktikov, ki so profesionalno visoko usposobljeni in pripravljeni sodelovati v študijskem procesu. Hkrati je treba ustvarjati tudi kulturo sodelovanja med prakso in univerzo.

Naslednje razvojno vprašanje, ki ga kaže posebej omeniti, je vzpostavljanje interdisciplinarnih in internacionalnih raziskovalnih ter izobraževalnih projektov. Začetno delo pri vzpostavljanju mednarodnega omrežja sodelovanja je že obrodilo prve sadove in v kratkem pričakujemo tudi domačo in tujo finančno podporo za večje raziskovalne in izobraževalne projekte (zlasti za projekte podiplomskega študija) in policy raziskovanja.

Zaradi vsega navedenega in kljub omenjenim razvojnim problemom lahko tudi v Sloveniji govorimo o policy analizi kot o perspektivnem in dinamičnem izobraževalnem in raziskovalnem delu – v korist razvoja političnih ved kot akademske in aplikativne znanosti in v korist učinkovitejšega oblikovanja in izvajanja politik na Slovenskem.

VIRI:

- Bergerson, Peter J. (1991), *Teaching Public Policy. Theory, Research, and Practice*, Greenwood Press, New York – London
- Bozeman, Barry (1979), *Public Management and Policy Analysis*, St. Martin's Press, New York
- Cleary, Beverly A. (1990), What Do Public Administration Masters Programs Look Like? Do They Do What Is Needed?, *Public Administration Review*, Vol. 50, No. 6, pp. 663–673
- Dierkes, Meinolf, Weiler Hans N., Berthoin Antal Ariane, eds. (1987), *Comparative Policy Research. Learning from Experience*, Gower, England and USA
- Dryzek, John S. (1990), *Discursive Democracy. Politics, Policy, and Political Science*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney
- Dunn, William N. (1981), *Public Policy Analysis*, Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, N. J.
- Dye, Thomas R. (1972), *Understanding Public Policy*, Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, N. J.
- Fererra, Maurizio (1992), Italian Political Science and Public Policies, *European Journal of Political Research*, Vol. 21, No. 4, pp. 469–481
- Fink Hafner, D. (1991), Glasovalno obnašanje poslancev v slovenski skupščini, *Teorija in praksa*, št. 7, pp. 1288–1302
- Fink Hafner, D. (1992a), Oblikovanje političnih aren v pogojih transformiranja političnega sistema, *Politička misao*, Zagreb, Vol. 29, No. 3–5, pp. 81–105
- Fink Hafner, D. (1992b), Policy skupnosti in nekateri problemi vladanja v prehodnem obdobju, raziskovalno poročilo, projekt Transformacija slovenske skupščine v sodoben parlament (nosilec: mag. Drago Zajc), Center za politološke raziskave, RI FDV, Ljubljana, julij 1992
- Fleishman, Joel L. (1990), Policy Analysis and Public Administration, *American Behavioral Scientist*, Vol. 33, No. 6, pp. 733–754
- Grdešić, Ivan (1987), Policy analiza, *Politička misao*, Zagreb, Vol. 24, No. 3, pp. 3–18
- Greenberg, George D., Miller Jeffrey A., Mohr Lawrence B., Vladeck Bruce C. (1977), Developing Public Policy Theory: perspectives from Empirical Research, *American Political Science Review*, Vol. 71, pp. 1532–1543
- Gregg, Phillip M., ed. (1975), Current problems of Policy Theory, *Policy Studies Journal*, Vol. 3, No. 3, Spring, pp. 222–312
- Gulick, Luther H. (1990), Reflections on Public Administration, Past and Present, *Public Administration Review*, Vol. 50, No. 6, pp. 599–603
- Hawkesworth, M. E. (1988), *Theoretical Issues in Policy Analysis*, State University of New York Press, Albany
- Hedge, David M., Mok Jin W. (1987), The Nature of Policy Studies: A Content Analysis of Policy Journal Articles, *Policy Studies Journal*, Vol. 16, No. 1, pp. 49–62
- Hogwood, Brian (1991), Policy analiza štirideset let po Lasswellovi iniciativi za razvoj policy znanosti, intervju pripravila Danica Fink Hafner (ponujeno v tisk Teoriji in praksi)
- Hogwood, Brian W., Gunn Lewis A. (1984), *Policy Analysis for the Real World*, Oxford University Press, New York

- Hoggett, Paul (1991), *A New Management in the Public Sector?*, Policy and Politics, Vol. 19, No. 4, pp. 243–256
- Lambert, Richard D. (1990), *Blurring the Disciplinary Boundaries*, American Behavioral Scientist, Vol. 33, No. 6, pp. 712–732
- Lasswell, D. Harold (1951), *The Policy Orientation*, v: Lerner Daniel, Lasswell Harold D., eds., *The Policy Sciences*, Stanford University Press, Stanford
- Long, Norton e. (1990), *Conceptual Notes on the Public Interest for Public Administration and Policy Analysis*, Administration and Society, Vol. 22, No. 2, pp. 170–181.
- Maček, Matjaž (1983), »Policy« znanosti, Teorija in praksa, Vol. 20, št. 12, pp. 1694–1699
- May, Peter J. (1989), *Policy Analysis: Past, Present and Future*, Public Administration Review, Vol. 49, No. 2, pp. 210–211
- Maynard-Moody, Steven (1989), *Beyond Implementation: Developing an Institutional Theory of Administrative Policy Making*, Public Administration Review, Vol. 49, No. 2, March/April, pp. 137–143
- Mayntz, Renate (1983), *The Conditions of Effective Public Policy: A New Challenge for Policy Analysis*, Policy and Politics, Vol. 11, No. 2, pp. 123–143
- Meehan, Eugene J. (1991), *Policy Studies in a University Context: Between the Rock and the Hard Place*, Politeia, Vol. 10, No. 2, pp. 56–77
- Meehan, Eugene J. (1992), *The University and the Community: Social Science and Public Authority*, Manuscripto, Campinas, Vol. 15, No. 1, pp. 7–35
- Nagel, Stuart, Neef Marian (1977), *What Is and What Should Be in University Policy Studies?*, Public Administration Review, Vol. 37, pp. 383–390
- Nilsson, Kjell (1992), *Utilization Patterns and Strategies in Three Policy Sectors*, Science Studies, Vol. 5, No. 1, pp. 29–46
- Portis, Edward Bryan, Levy Michael B. (1988), *Political Theory and Policy Science*, Greenwood Press, New York – Westport, Connecticut – London
- Rhodes, R. A. W. (1991), *Theory and Methods in British Public Administration: The View from Political Science*, Political Studies, Vol. 39, pp. 533–554
- Riggs, David H. (1991), *Public Administration: A Comparativist Framework*, Public Administration Review, Vol. 51, No. 6, pp. 473–477
- Rise, Eric M. (1992), *Public Administration in Post-Socialist Eastern Europe*, Public Administration Review, vol. 52, No. 2, pp. 116–124
- Rogers, James M. (1989), *Social Science Disciplines and Policy Research: The Case of Political Science*, Policy Studies Review, Autumn, Vol. 9, No. 1, pp. 13–28
- Sturm, Roland (1986), *Policy-Forschung*, Politische Vierteljahrschrift, 27 Jg. Sonderheft 17, pp. 231–250
- Valles, Josep M., Newton Kenneth, eds. (1991), *Political Science in Western Europe, 1960–1990*, European Journal of Political Research, special issue, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, Boston, London
- Ventriss, Curtis (1991), *Contemporary Issues in American Public Administration Education: The Search for an Educational Focus*, Public Administration Review, Vol. 51, No. 1, pp. 4–14
- Wagner, Peter (1988), *The Politics of a Discipline: Policy Orientations in West German Political Science*, Policy Studies Journal, Vol. 16, No. 3, Spring, pp. 455–477
- Waldo, Dwight (1988), *The End of Public Administration?*, Public Administration Review, Sept./Oct., Vol. 48, No. 5, pp. 929–932
- Webb, Adrian (1981), *Co-ordination: A Problem in Public Sector Management*, Policy and Politics, Vol. 19, No. 4, pp. 329–341
- Weimer, David L. (1992), *Political Science, Practitioner Skill, and Public Management*, Public Administration Review, Vol. 52, No. 3, pp. 240–245
- Weiss, Carol H., ed. (1992), *Organizations for Policy Analysis. Helping Government Think*, SAGE, Newbury Park, London, New Delhi
- Wildawski, Aaron (1985), *The Once and Future School of Public Policy*, The Public Interest, No. 79, Spring, pp. 25–41
- Wilson, H. T. (1985), *Political Management. Redefining the Public Sphere*, Walter de Gruyter, Berlin, New York
- Windhoff-Heritier, Adrienne (1987), *Policy-Analyse*, Campus Verlag, Frankfurt/M., New York

Prihodnost neformalnih dejavnosti v postsocializmu

Zmedeno obdobje, v katerem so se znašle mnoge »postsocialistične« družbe, opozarja na zanimiva vprašanja o razmerju med formalnim legalno normiranim delovanjem in obsežnim spektrom neformalnega delovanja na vseh področjih in vseh ravneh družbe. Skoraj vsak dan doživljamo izbruhe manjših ali večjih » afer«, ki so dejansko posledica nejasnega razmerja med formalno in neformalno sfero. Takšno stanje v »prehodnem obdobju« seveda ni presenetljivo, zato so toliko bolj zanimive razprave, ki poizkušajo pojasnjevati včasih precej zapletena razmerja med (ne)legalnostjo in (ne)legitimnostjo določenega ravnanja. Neformalno prostorsko delovanje, kot označujemo npr. nelegalno stanovanjsko zidavo oz. preprosto »črne gradnje«, so zelo nazoren in v splošni javnosti najbolj prisoten problem te vrste, manj znanih in manj ekscenčnih pa je še zelo veliko. Vendar se v tem besedilu ne bom ukvarjal s konkretnimi primeri, pač pa bom poizkušal pokazati, kako se teh vprašanj raziskovalno lotevajo drugod, predvsem v zdaj pri nas tako zglednih (zahodnih) modernih družbah, in zakaj je ta problematika pomembna za stabilizacijo družb v času, ko je zelo aktualno vse označevati s predpono »post« (Beck, 1992).

Kompleksnost pristopov

Mnogi raziskovalci ugotavljajo, da kljub empirični evidentnosti neformalne sfere konkretno empirično raziskovanje precej zaostaja v pojasnjevanju tega kompleksnega področja (Ferman/Henry/Hoyman, 1987; Boer, 1990). Eden pomembnejših razlogov je, da ni posebne teorije (Roberts, 1985), ki bi umeščala raznovrstno fenomenologijo v *konsistentno pojasnjevalno matriko*. To si lahko razlagamo z nekakšnim »institucionalnim optimizmom«, tj. s splošno sprejetim predvidevanjem, da so neformalne dejavnosti zgolj začasni odkloni od glavnega formalno institucionalnega toka dogajanja (Henry, 1988) in zato ne zaslužijo velike pozornosti. Ko pa je počasi prodrlo spoznanje, da se sočasno z razvojem formalno institucionalne sfere »razvija« in širi tudi neformalna, se je zanimanje za to področje povečalo (Pahl, 1984), čeprav je še vedno čutiti določeno zmedenost oz. preseñčenje. Seveda pa obstaja cela vrsta konkretnih razlogov, ki dvigujejo zanimanje za težko ujemljivo neformalno delovanje: širitev črnega trga, nesposobnost registrirati in obdavčiti vse ekonomske aktivnosti, izredno povečanje mest v državah v razvoju, kar spremlja razcvet nereguliranih spremljajočih dejavnosti (vključno z deviantnimi oz. kriminalnimi aktivnostmi), kriza zaposlovanja in ne nazadnje vedno večji vpliv novih, tj. postmodernih družbenih paradigem. (Ferman et al. 1987, Henry 1988, Redelif in Mingione 1985, Harding/Jencks 1989, idr.)

Indikator začetnega stanja pri raziskovanju tega področja so torej odprta konceptualna in terminološka vprašanja, s katerimi se običajno začenejo razprave o neformalnih dejavnostih. Nestandardiziranost označitev je po eni strani znak dife-

* Mag. Drago Kos, raziskovalec na FDV.

renciranosti pristopov, po drugi pa seveda tudi znamenje diferenciranosti same tematike. Poglejmo si nekatere najpogostejše pristope, ki jih najdemo v literaturi.

Že bežen vpogled v način obravnavanja pokaže, da še vedo prevladuje pristop, ki se loteva neformalnih dejavnosti kot nekakšne eksotike oz. kot nekakšne rezidualne kategorije, ki presenetljivo ohranja svojo eksistenco v senci prevladujočih formalnoinstitucionalnih sistemov. Zdi se torej, da kljub povečanju zanimanja še vedno ni bil storjen odločilen korak (Boer, 1990) k priznanju neformalnih dejavnosti kot konstitutivnega elementa (tudi) modernih družb/sistemov. Kljub temu je mogoče identificirati naslednje načine obravnavanja neformalne prakse.

1. Najenostavneje lahko pristope diferenciramo glede na *širino zajemanja*. S tem postopkom pridemo do treh smiselnih sklopov:

a) Najširši pristop zajema vse neformalne aktivnosti, tj. vse dogajanje v družbi, ki ni formalizirano oz. institucionalizirano. Ti pristopi se ukvarjajo s filozofsko-sociološkimi analizami nastajanja družbenih institucij, ki uokvirjajo, tj. formalizirajo določena ravnanja. Sem uvrščam npr. Habermasovo dihotomijo sistem – svet-življenja (Habermas, 1987/91).

b) Drugi pristop omejuje zorni kot na opazovanje različnih vrst dela. Osnovna dilema pri tem je seveda opredelitev pojma dela, kar je dokaj zapleteno vprašanje, predvsem odvisno od konteksta. Večina (npr.: Gershuny, 1983, Pahl, 1984, Harding & Jencks, 1989, Svetlik et al. 1988, idr.) si tu pomaga z negativno dedukcijo. Najprej je treba določiti formalizirane oblike dela (npr. zaposlitveni sistem), s čimer avtomatično določimo tudi neformalne oblike dela.

c) Tretji, najožji in hkrati tudi najpogostejši pristop se omejuje predvsem na neformalno ekonomijo, tj. tiste gospodarske (produksijske) aktivnosti, ki potekajo zunaj formalnega ekonomskega sistema. Tudi takšna opredelitev je dejansko negativna in zaradi tega pomanjkljiva, ker je odvisna od bolj ali manj široke opredelitve formalne ekonomije (npr.: Ferman/Henry/Hoyman, 1987, Henry, 1988/1987, Glas, et al. 1988 idr.).

2. Dokaj enostavno je razločevanje neformalnih dejavnosti glede na *disciplinarni pristop*. Identificiramo lahko več sorodnih disciplin, ki vsaka daje nekoliko drugačen poudarek raziskovanju neformalnih dejavnosti.

a) Zelo so razširjeni ekonomski pristopi, ki pa so tudi najbolj specialistični. Ekonomiste zanimajo le »proizvodne neformalne dejavnosti«, tj. tiste dejavnosti, ki proizvajajo novo (dodano) vrednost (npr.: Weiss, 1987, Henry, 1988, Lever, 1988, Gershuny, 1983, Glas, 1988 idr.).

b) Pravne opredelitve so zelo jasne in nedvosmiselne. Legalizem je osnovno in edino merilo razlikovanja med formalnimi in neformalnimi dejavnostmi. Problemi so pri tistih dejavnostih, ki formalnopravno sploh (še) niso urejene. S temi se pravo kot stroka ne ukvarja oz. prepušča to vprašanje sorodnim oz. mejnim znanostim, npr. sociologiji prava, zgodovini prava (npr.: Fitzpatrick, 1984, Selva & Bohm, 1987, Pečar, 1989/1990, Pusič, 1990 idr.).

c) Antropološko/etnološki pristopi so zanimivi predvsem zaradi velikokrat velike natančnosti pri opisovanju različnih neformalnih aktivnosti, pomanjkljivost pa je predvsem v tem, da običajno ni vzpostavljen odnos do formalne sfere (npr.: Lomnitz, 1990, Dore, 1984, Davis 1985 idr.).

c) Zgodovinski pristopi opozarjajo na razvojni vidik, tj. na dinamiko spreminjanja razmerja med neformalno in formalno sfero. Na ta način lahko zelo nazorno ponazorimo najprej prehod konkretnih dejavnosti iz neformalne v formalno sfero, v novejšem času pa tudi obratno, tj. »vračanje« določenih dejavnosti iz

formalne v neformalno sfero (npr.: Pahl, 1984, Smelser, 1959, Thompson, 1964, Kumar, 1979, idr.)

d) Geografski pristopi se večinoma ne spuščajo v vzročno analizo niti se ne ukvarjajo z genezo pojavljanja neformalnih dejavnosti. Predvsem jih zanima porazdelitev tovrstnih dejavnosti glede na značilnosti (geografskega) prostora, npr. razlike v pojavljanju neformalnih dejavnosti glede na velikost in razvitost mest (npr.: Sanders, 1987, Bromley, 1978, idr.).

e) Sociološke obravnave spadajo nedvomno med najbolj celovite. Lahko bi rekli, da vključujejo tudi (vse) druge vidike in da so torej v določeni meri interdisciplinarne, čeprav bi bilo bolje govoriti o multidisciplinarnosti (Ferman, 1987). Velikokrat se navezujejo na ekonomske, jih dopolnjujejo, s tem da relativizirajo opredelitev produkcijskih dejavnosti, upoštevajo pravne in zgodovinske razsežnosti, prav tako pa tudi vključujejo etnološko/antropološke in geografske razsežnosti pojavljanja neformalnih dejavnosti. Sociologi veliko pozornosti namenjajo samorganizaciji, samopomoči, ohranjanju tradicionalnih dejavnosti, povezanih z lokalno tradicijo, pozitivnim in negativnim učinkom širjenja birokratske organizacije, relativiziranju pollegalnih oz. črnih dejavnosti itd. Zaradi tega bi lahko rekli, da je sociologija dejansko krovna disciplina za tovrstno raziskovanje (npr.: Pahl, 1984/1985/1990, Boer, 1990, Mingione, 1985/1990, Harding & Jenkins, 1989, Lae, 1990, Svetlik, 1988, Kos, 1987/1988 idr.).

3. Prav zaradi zahtevane interdisciplinarnosti pri obravnavanju neformalnih dejavnosti je smiselna tudi razprava o »*substancialni*«, tj. *vsebinski razdelitvi pristopov*.

a) Znano je, da se z neformalnimi dejavnostmi predvsem v obliki domačega gospodinjanskega dela ukvarjajo t. i. *ženske študije*. Prav tovrstne razprave so precej prispevale k dvigu zanimanja za neformalno sfero (npr.: Lever, 1988, Veiss, 1987, Harris, 1983, Morris, 1988, Hoyman, 1987, Oakley, 1974/1980 idr.).

b) Obstaja ogromno analiz, ki se ukvarjajo z razširjenostjo »*nedržavnega sektorja*«, tj. pojavljanje dejavnosti, ki nadomeščajo državno distribucijo socialnih storitev, pomoči. Tovrstne analize so se zlasti razširile v osemdesetih letih, ko je nastopila t. i. »*križa države blaginje*« (npr.: Glazer, 1983, Pasquinelli, 1986, Sampson, 1987, Henry, 1988, Carnea, 1989, Jones, 1989 idr.).

c) Podobne motive imajo analize, ki se ukvarjajo z organizacijo in razširjenostjo *volunterskih dejavnosti* oz. organizacij. Sem lahko prištejemo še obsežno literaturo o procesih deinstitutionalizacije, ki se nanaša na nadomeščanje ali pa dopolnjevanje formalnoinstitucionalne organiziranosti storitvenih (predvsem zdravstveno/socialnih) dejavnosti (npr.: Bulmer, 1987, Penning in Chapell, 1990 idr.).

č) *Davčne utaje* oz. strategije izogibanja plačil raznih davkov, razširjene tudi v ekonomsko in pravno urejenih državah, so pogosto predmet analiz, ki se posredno ali neposredno dotikajo razširjenosti neformalnih dejavnosti. Prav interes države, da bi zajela tudi čim več »*nevidnega*« dohodka, je zelo spodbudil analiziranje tovrstnih dejavnosti (npr.: Carson, 1984, Cassel/Cichy, 1987, Glas et al., 1988, Weiss, 1987, Galasi/Sik, 1988, Smith, 1987, Henry 1987 idr.).

Raznovrstnost pristopov torej sama po sebi razkriva veliko konceptualno kompleksnost, ki jo srečujemo pri obravnavanju neformalnih pojavov v družbi (Boer, 1990). Nejasnosti so posledica različnih vzrokov. Boer poudarja tri splošne dejavnike: 1) *heterogenost neformalnih* dejavnosti (od gospodinjških opravil do kriminalnih dejanj); 2) *različna raven* vsebinske obravnave (zelo razširjene »*case studies*« in malo teoretsko zasnovanih obravnav; in 3) premajhna pozornost je posvečena *zgodovinskemu razvoju* ravnotežja med formalnim in neformalnim. Redki so npr.

pristopi, ki bi na podlagi zgodovinskega, tj. kronološkega vpogleda, relativizirali razvoj formalnoinstitucionalne sfere. Lahko se torej strinjamo z ugotovitvijo raziskovalcev (Roberts, Finnegan in Gallie (1985)), da osnovne okoliščine, ki spodbujajo zanimanje za neformalno ekonomijo, še vedno ostajajo raziskovalni izziv za družboslovce.

Te ugotovitve na prvi pogled niso preveč izvirne, vendar pa zadenejo bistvene praznine raziskovanja neformalnih pojavov. Zaradi tega je spoznavno koristno in celo nujno zavzeti določeno stališče do tovrstne terminološke kompleksnosti. Zastavi se nam torej vprašanje, kakšna je razlika med pojmi, kot so neformalne dejavnosti, neformalno delo, neformalna ekonomija ipd.

Na teoretični ravni je odgovor relativno enostaven. Gre predvsem za različno stopnjo splošnosti. Neformalno delovanje je najsplošnejši pojem, ki vključuje najširši spekter dejavnosti, od prostočasnih do najbolj intenzivnih delovnih in od povsem enkratnih spontanij do neformalno institucionaliziranih dejavnosti z dolgo tradicijo. Neformalno delo je že precej ožji pojem, vendar pa še vedno precej širok. Odvisen je predvsem od tega, kako široko definiramo pojem dela.¹ Neformalna ekonomija je seveda še vedno relativno razločljiv pojem, čeprav med ekonomisti ni soglasja² o najbolj ustrezni definiciji.

Na praktični (empirični) raziskovalni ravni pa se pojavijo mnogi problemi, zaradi katerih je velikokrat težko potegniti jasno črto med različnimi oblikami delovanja in zaradi česar se razpravljavci največkrat zadovoljijo z disciplinarnim razlikovanjem. Največkrat se torej srečujemo z različnimi sociološkimi, ekonomskimi, pravnimi ipd. opredelitvami neformalnega delovanja.

Sociologi se seveda ne moremo izogniti relativiziranju pojma dela in s tem tudi pojma neformalnega dela. Kot ugotavljajo nekateri (Svetlik, 1988:7), o delu s strogo znanstvenega vidika tako niti ne moremo razpravljati, dokler mu ne določimo njegove oblike oziroma dokler ga ne postavimo v konkretne družbene razmere.³ Razmejitev med formalnim in neformalnim delom je torej bistveno odvisna od družbenih razmer oz. od stopnje institucionalizacije družbenega delovanja. Kar je v nekem družbenem kontekstu neformalizirano, je v drugem lahko povsem natančno institucionalno določeno, tj. formalizirano.⁴ Poanta sociološkega pristopa bi bila lahko torej dejansko prav v tem, da je *razločevanje med neformalnimi in formalnimi dejavnostmi, med neformalnim in formalnim delom ali celo med neformalno in formalno ekonomijo dejansko arbitrarno*, tj. odvisno od zornega kota tistega, ki arbitrira. Takšno razmišljanje pa nas ne sme zapeljati v sklep, da obstaja subjekt, ki je sposoben določiti mejo med formalno in neformalno sfero.

V modernih družbah je dejansko formalno sistemska sfera tista, ki določa pogoje razmejitve. *Administrativni in ekonomski sistem določata svoje meje* in s tem tudi meje neformalnega sistema. Ta lastnost sistemske sfere vzpostavlja nekakšen »sistemski kolonializem« (Habermas, 1987/91), tj. vsrkavanje neformalnih dejavnosti v sistem. Značilnost modernizma je torej legalna in načeloma tudi

¹ Razprave o tem so bile vedno zelo živahne (glej npr. Durkheim (1970), Pahl (1984), Rus (1984), Svetlik (1988), zbornik *Boj proti delu* (1985) ipd.), v najnovejšem času pa so nekoliko zamrle, čeprav »novi časi« še bolj zamegljujejo razločevanje med različnimi vrstami dela. Nekateri npr. govorijo o »destandardizaciji dela« (Beck, 1992).

² M. Glas (1988) našteva veliko različnih ekonomskih definicij neformalne ekonomije. Številne tovrstne razprave so objavljene v zborniku *The Informal Economy* (1987).

³ Iz takšne relativistične pozicije izhajajo tudi številni drugi raziskovalci (npr.: Pahl, 1984, Harding in Jenkins, 1989, Henry, 1988 idr.).

⁴ Kontekstualno odvisnost razmejevanja med formalnim in neformalnim zlasti poudarjajo Harding in Jenkins (1989) pa tudi Ferman, Henry, Hoyman (1987).

legitimna prevlada formalno racionalnega, tj. proceduralno določenega delovanja, ki se izloči iz kompleksnega neformalnega delovanja. Aktualnost sedanjega »post-modernega« časa pa je prav v nastajanju fleksibilnejših oz. poroznejših mej med formalno in neformalno sfero. Ta »nova stvarnost« veliko prispeva k dvigu zanimanja za raziskovanje neformalnega delovanja.

Neformalne dejavnosti v (post)socializmu

Poseben problem pa je, kako dihotomijo formalno/neformalno obravnavati v t. i. »postsocialističnih« družbah. Glede na to da se v teh okoljih šele vzpostavlja moderna formalnoinstitucionalna struktura, je nadvse aktualno vprašanje, ali je mogoča nekakšna korigirana modernizacija, tj. takšen razvoj, ki bi anticipiral že spoznane probleme modernizacije in se jim poizkušal izogniti.

To je nedvomno visok cilj, še posebej ker je zdaj že zelo očitno, da se postsocialistične družbe ne bodo mogle izogniti (tudi že spoznanim) pastem, v katere so zašle »razvite« moderne družbe. To nevarnost v prvi vrsti potrjuje neustvarjalno prevzemanje obstoječih modernizacijskih modelov, tj. prav tistih vzorcev, ki v razvitih modernih sistemih že povzročajo težko premagljive blokade (Offe, 1987).⁵

V (post)socialističnih okoljih je nedvomno še veliko možnosti za formalno sistemsko razširitev »kapacitet koordinacije«. Pravzaprav gre tu šele za vzpostavljanje formalnih regulativnih mehanizmov, zaradi česar se zdi nerealistično govorjenje o blokadah kot posledicah preobremenjenosti »regulacijskih kapacitet« (Offe, 1987).

Glede na nižjo stopnjo kompleksnosti je torej na prvi pogled logičen odgovor, da v teh sistemih to vprašanje sploh še ni aktualno.

Ustreznejša je interpretacija »razvite« neformalne sfere v (post)socialističnih sistemih s pomočjo Luhmannovega koncepta avtopoetičnosti (1991). Preveč togi, tj. vase zaprti sistemi, z neprehodnimi oz. težko prehodnimi mejami se odprejo na neki parasistemski ravni. Tako nastane konjunkturen prostor za »razcvet« neformalnih dejavnosti. Na presenečenje zunanjih opazovalcev je bila v vseh socialističnih sistemih paralelna neformalna praksa zelo intenzivna in je zajela mnoga področja – od izobraževanja, zdravstva, kulture do preskrbe z osnovnimi življenjskimi potrebščinami, tako da zadreg s ponazoritvami res ni. Lahko bi celo rekli, da je neformalna podvojitve socialističnih sistemov na zdravorazumski ravni sprejemljivosti (življenjskega sveta) postala že kar del »normalnega« sistema.⁶

Eden ključnih nesporazumov »upravljalcev socialističnih družb« je torej bil spregledanje dejstva, da zaradi delnega razvoja (modernizacije) stare institucije niso le »ostanki« predhodnih formacij, temveč nujni pogoj delovanja sistema. Velikokrat se je pripetilo, da so prav te »nezaželene« institucije omogočale obstoj in preživetje sistema. Drugače povedano, če ne bi bilo teh »ostankov«, proti katerim so se »subjektivne sile« v socialističnih sistemih včasih bolj včasih manj

⁵ V tem kontekstu je zanimiva tudi Offova najnovejša teza, da postsocialistični sistemi ne bodo mogli vzpostaviti že doseženih demokratizacijskih standardov na Zahodu, ker proces modernizacije v začetni fazi zahteva »določeno stopnjo« nedemokratičnosti (Offe, 1991).

⁶ Sampson kot eden boljših poznavalcev neformalnega sektorja v realnem socializmu ugotavlja: da je neformalni sektor ne samo obstajal, temveč dejansko uspeval v razpokah birokratske organizacije; da je bil po mnenju nekaterih pravo bistvo birokratskih socialističnih sistemov; da je bil nekakšen blažilec škripajočega socialističnega sistema, kjer je bilo mogoče izražati avtentične interese; da so bili neformalni kanali in neformalna socialna mreža absolutno vitalni za vsakdanje življenje v teh družbah (Sampson 1985/86).

zagrizeno borile, bi bilo delovanje teh sistemov v veliki meri paralizirano. Opraviti imamo torej s specifično »socialno shizofrenijo« (Sampson, 1986). »Ostanki« predhodne družbe so bili nekaj, proti čemur se je bilo »treba boriti«, hkrati pa prav ti elementi omogočajo »normalno« delovanje družbe. Nekonsistentnost je bila torej strukturno pogojena in kot taka tudi bistvena značilnost t. i. »socialističnega predhodnega« obdobja.⁷

V nasprotju z dokaj razširjenim prepričanjem je torej tudi v najbolj »totalitarne« socializmu obstajal precejšen prostor, ki so ga zapolnile neformalne strukture. To je bil dejansko nujni strukturni pogoj delovanja teh sistemov oz. kot pravi Sampson, je »sekundarna ekonomija strukturalna posledica socializma« (Sampson, 1987:122). Lahko bi pristali celo na metaforo, ki jo Sampson pripisuje madžarskim avtorjem, da je »realni socializem dejansko sekundarna (neformalna) ekonomija«.

Postsocialistični sistemi so torej podedovali razvite neformalne dejavnosti na skoraj vseh področjih. Zaradi tega je eno bistvenih razvojnih vprašanj dejansko prav formalizacija, tj. vključevanje zelo razvitih neformalnih dejavnosti v formalno urejene institucije sistema. S tega vidika problem postsocializma ni zgolj odpiranje prostora za spontanost, samoiniciativnost ipd., pač pa je na videz presenetljivo treba precej prizadevanj usmeriti v institucionalizacijo oz. formalizacijo dosedanjih »praznih prostorov«. Zaradi tega zasluži ta pojav bistveno večjo pozornost, kot so mu jo namenjali »graditelji« socializma in kot mu ga namenjajo postsocialistični reformatorji.

Raziskovanje teh pojavov v nekdanjih socialističnih družbah je bilo dejansko v obratnem sorazmerju z njihovo pogostostjo oz. z njihovo dejansko družbeno vlogo. Razlogi so znani in segajo od teze, da gre zgolj za ostanke preteklosti, ki bodo z razvojem izginili, do tega, da je te zunajsistemske pojave treba preprečevati, ne pa raziskovati.

Poleg ideoloških vzrokov je bil eden glavnih razlogov relativnega »ignoriranja« neformalne prakse pomanjkanje zanesljivih, tj. preverljivih podatkov (Sampson, 1987:123). Še bolj kot v zahodnih modernih družbah se je bilo treba zanesti le na posredno sklepanje in zgolj ocenjevati približni delež neformalnega v posameznih družbenih sektorjih. Eden od kazalnikov nerazvitosti tovrstnih »vzhodnih« študij je nedvomno tudi premalo diferenciran pristop, ki je zanemarjal precejšnje razlike med posameznimi socialističnimi družbami. Od »Breginja pa do Vladivostoka« so bile razmere precej različne, še posebej na področju neformalnega, kjer so se razumljivo kazale razlike v kulturi, ekonomski razvitosti in še mnoge druge posebnosti, ki se v relativno homogenem socialističnem formalnoinstitucionalnem sistemu niso mogle in smele pokazati.

Zaradi mnogih vzrokov torej ne poznamo dovolj neformalne življenjske prakse v socializmu, ki je dejansko mnogim omogočila nekoliko lažje preživetje tega obdobja in zaradi česar nekateri avtorji ugotavljajo, da je imela neformalna praksa v socializmu dejansko »system-maintaining« značilnosti (Sampson, 1985:86).

Podobno kot drugje je bilo tudi v socialističnih sistemih največ govora o ekonomskih neformalnih dejavnostih. Kot ugotavlja (Sampson, 1987), je najpogosteje

⁷ »Neformalne dejavnosti so zapolnjevale prazen prostor hiperbirokratskih družb (Sampson, 1986/87:46), iz česar je sčasoma nastala medsebojna soodvisnost med formalnim in neformalnim sektorjem (prav tam, 61). Nelagodje pa je povzročalo dejstvo, da neformalni sektor hkrati tudi ogroža formalni sistem (prav tam, 63). Podobno nekateri govorijo o neformalnih dejavnostih kot odgovoru na »birokratske disfunkcije« oz. da »neformalnost« ni zgolj ostanek tradicionalizma, pač pa tudi bistveni notranji element »formalnosti«, ki nadomešča pomanjkljivosti formalnega sistema (Lomnitz: 1988, 42/43).

uporabljan pojem za opisovanje raznovrstnih neformalnih pridobitniških dejavnosti »sekundarna ekonomija«, ki enostavno razločuje neformalno ekonomsko prakso od »primarne« formalne ekonomije. Uporabljal se je tudi pojem »neplanirana ekonomija« (Lomnitz, 1988), ki je v planskih socialističnih sistemih avtomatično pomenil neformalno ekonomsko prakso, kar seveda ne velja za neplanske tržne sisteme. Drugi posegajo po bolj literarnih oznakah, ki pa vsebujejo več kot zgolj metaforično sporočilo. Med take npr. spada pojem »nevidna ekonomija« (Galasi in Sik, 1988), ki poudarja, da je tovrstno zelo razširjeno prakso dejansko težko videti, registrirati in seveda tudi obdelovati (analizirati, raziskovati). Pogoste pa so tudi splošne oznake kot neformalni sektor (Portes/Borocz, 1988) in neformalno delo, ki pa se seveda ne nanašata zgolj na ekonomske, tj. pridobitniške dejavnosti, pač pa obsegata širši spekter aktivnosti.⁸

Večina raziskav neformalne ekonomije je nastala v zadnjih petnajstih letih, tj. v zadnjih letih življenja socialističnih sistemov. Sampson (1987) govori o bibliografiji, ki (l. 1987) presega 150 naslovov, kar nedvomno potrjuje relativno skromnost tovrstnega raziskovalnega dela. Glavni avtorji so zahodni ekonomisti (Simes, 1975, Katsenelinboingen, 1985 in predvsem Grossman, 1987/1988), med vzhodnimi pa so se hkrati z liberalizacijo madžarske ekonomije pojavili tudi raziskovalci tega »sektorja« (Glas, 1988:85). Zaradi tega obstajajo relativno najbolj natančni podatki o obsegu madžarske neformalne ekonomije.⁹ Pri zbiranju gradiva si deloma lahko pomagamo z etnološkimi oz. antropološkimi študijami, ki se ukvarjajo zlasti z značilnostmi sekundarne ekonomije v južnih, tj. neruskih predelih nekdanje SZ (npr. Gruzija), vendar so raziskovalci večinoma omejeni na deskriptivne študije in časopisna poročila o korupciji, tj. ilegalni neformalni ekonomiji.¹⁰

Vsebinsko avtorji delijo sekundarne ekonomije v nekdanjih socialističnih družbah na: a) kmetijsko gospodinjstvo produkcijo; b) sivo ekonomijo v socialističnih tovarnah; c) »podzemne«, tj. ilegalne delavnice; d) zasebni in ilegalni servisni sektor (Sampson, 1987:128–131).

Kljub temu da avtorji upoštevajo tudi strukturalne in kulturne razlike med posameznimi sistemi, se je le težko znebiti vtisa, da je na konkretni empirični ravni nemogoče ustrezno opisati nepregledno variabilnost neformalne ekonomije. Izjem je (bilo) namreč toliko, a zelo prepričljivo ponazarjajo tezo, da se je neformalna praksa pojavila povsod tam, kjer je nastala institucionalna praznina, oz. povsod tam, kjer formalni sistem ni zadovoljivo oz. sploh ni deloval. To pa praktično pomeni, da se je v socialističnih družbah neformalna praksa širila povsod, kjer tega ni učinkovito preprečeval represivni regulacijski aparat.

Kljub pomanjkanju natančnih empirično dokumentiranih raziskav bi tvegal ugotovitev, da je prav jugoslovanska varianta socializma v največji meri dopuščala neformalno prakso. Poleg samoupravljanja kot najbolj znane posebnosti socializma na tem prostoru so bile indikativne obsežne neformalne niše, v katerih je družbena praksa potekala po nekakšnih eklektičnih mešanica predmodernega, modernega in samoupravnosocialističnega. Ta praksa se je nedvomno zelo razli-

⁸ Kot je že bilo poudarjeno, je vprašanje terminologije v neposredni zvezi s teoretsko konceptualizacijo problema, zaradi česar na videz sorodna poimenovanja lahko prikrivajo precejšnje razlike. (Primerjaj npr. zbornika *Neformalno delo* (Svetlik et al. 1988) in *Siva ekonomija v svetu in Jugoslaviji* (Glas et al. 1988).

⁹ Galasi in Sik (1988, 163) navajata različne ocene, ki se gibljejo okrog 15% narodnega dohodka, ustvarjenega v neformalnem sektorju.

¹⁰ Sampson celo pravi, da so bili najboljši viri o sekundarni ekonomiji na Vzhodu Aktualni povzetki sovjetskega tiska in raziskave Radia Svoboda v Muenchnu (Sampson, 1987:123). Dober primer takšne študije, ki pa ima ambicioznejše poteze, je Mreža neformalne menjave v formalnih sistemih: teoretični model (Lomnitz, 1988).

kovala od formalno institucionalno predpisanih vzorcev delovanja. Eklektični pragmatizem je bil v relativno nerazviti družbi dejansko nujen in to povezuje jugoslovansko neformalno socialistično prakso z drugimi relativno najmanj razvitiimi socialističnimi sistemi – Romunijo, Bolgarijo, Albanijo, Poljsko, jugom SZ.¹¹ »Razvoj« neformalne prakse je »omogočala« relativno permissivna narava formalnega sistema. Po tem merilu se Jugoslavija znajde na prvem mestu sistemov, ki so dopuščali razvoj neformalne prakse.¹²

Tudi naše izkušnje potrjuje veliko razhajanje med obsežnostjo neformalne prakse in intenzivnostjo raziskav te problematike. Obstaja sicer nekaj avtorjev (npr.: Vujović, 1985, Kerovec, 1984, Kos/Gantar, 1987, Svetlik et al., 1988, Glas et al., 1988, Saveljić, 1988), vendar nikakor ne bi mogli reči, da so bile neformalne dejavnosti raziskane in analizirane ustrezno glede na pomen, ki so ga imele in ga še imajo v tem okolju. Lahko bi celo rekli, da je razlika med vednostjo in dejansko prakso neformalnega pri nas še večja, ker je pač obseg tega pojava bistveno večji kot v drugih podobnih družbah. Prav ta posebnost je eden od dejavnikov, ki bo nedvomno vplival tudi na aktualni postsocialistični razplet.

Na podlagi dosedanjega vedenja o neformalnem delovanju v postsocialističnih družbah je torej težko predvideti nadaljnji »razvoj« na tem področju. Glede na trenutno zmedo bi bilo verjetno prezahtevno in preoptimistično pričakovati sinergetske učinke komplementarnega dopolnjevanja formalnega sistema in neformalne prakse, čeprav bi bila ta varianta najbolj v skladu z aktualno postmoderno razvojno paradigmo. Verjetnejše se zdi, da se bo med formalno in neformalno sfero v postsocializmu napetost toliko stopnjevala, da bodo ogroženi tudi dosedajni pozitivni »system maintaining« učinki neformalnega delovanja. Dejanski razplet bo odvisen predvsem od sposobnosti »ustvarjalne« implementacije že znanih formalnih institucionalnih rešitev iz bolj razvitih okolij. To pa seveda predpostavlja zelo intenzivno raziskovanje mnogih konkretnih pojavnih oblik naše postsocialistične neformalne prakse in ne zgolj koncentracije na formalne institucije. Odprto pa ostaja vprašanje, ali je za kaj takšnega »ideološko« ozračje že dovolj sproščeno.

¹¹ Sampson pripisuje dejstvo, da je bila npr. neformalna ekonomija bolj razvita v teh relativno manj razvitih socialističnih državah, kulturno-zgodovinskim dejavnikom (Sampson, 1988:144).

¹² Sampson našteva pet sistemskih dejavnikov, ki so posredno spodbujali razvoj neformalne ekonomije: 1) relativno obsežen zasebni sektor; 2) nizka učinkovitost formalne ekonomije; 3) relativno močni tuji vplivi (turizem, emigranti, promet s tujo valuto ipd.); 4) nizka učinkovitost sistemskega (državnega).

LITERATURA:

1. BECK, Ulrich (1992): *Risk Society – Towards a New Modernity*, Sage, London
2. BOER, Leen (1990): (In)formalization: the forces beyond, v: *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 14, no. 3, Kent: Edward Arnold
3. BOJ proti delu (1985), Krt, Ljubljana
4. BROMLEY, Ray (1987): *Organization, Regulation and Exploitation in the So-Called »Urban Informal Sector«*; v: *World Development*, vol 6. št. 9/10, Pergamon Press
5. BULMER, M. (1987): *The Social Basis of Community Care*, London: George Allen und Unwin
6. CARSON, Carol (1984): *The Underground Economy*; v: *Survey of Current Business*, 64, 21–37
7. CERNEA, Michael (1989): *Roles of Nongovernmental Organizations, Local Communities and Citizens*; v: *Regional Developmental Dialogue*, vol 10, št. 2
8. DAVIS J. (1985): *rules not Laws: Outliner of an Ethnographic Approach to Economics*, v: *New Approaches to Economic Life*, ed. Roberts Finnegan, and Gallie, Manchester University Press
9. DORE, Ronald (1984): *Good Will and the Spirit of Market*; v: *The British Journal of Sociology*, vol. 34, št. 4, 459–482

10. FERMAN, L. HENRY, S., HOYMAN, M. (1987): Issues and Prospects for the Study of Informal Economies: Concepts, Research Strategies and Policy; v: *Annals, AAPSS*, Newbury Park, California
11. FITZPATRICK, Peter (1984): Lay and Societies, v: *Osgoode Hall Law Journal*, 22, 115-138
12. GALASI, P. SIK, E. (1988): Invisible Incomes in Hungary, v: *Social Justice*, vol 15, no 3-4, San Francisco
13. GERSHUNY, Johnatan (1983): Social Innovation and the Division of Labour, Oxford: Oxford University Press
14. GLAS, M. et al. (1988): Siva ekonomija v svetu in v Jugoslaviji, Ljubljana: Delavska enotnost
15. GLAZER, Nathan (1983): Towards a self-service society?, v: *The Public Interest*, no. 70, New York: National Affairs, Inc.
16. HABERMAS, Juergen (1987/91): The Theory of Communicative Action (I & II), Cambridge/Oxford: Polity Press in Beacon Press
17. HARDING, P., JENKINS, R. (1989): The Myth of the Hidden Economy, Philadelphia: Open University Press
18. HARRIS, C. C. (1983): *The Family and Industrial Society*; London: George und Unwin
19. HENRY, Stuart (1987): The Political Economy of the Informal Economies; v: *The Annals*, 493, AAPSS, Sage, London
20. HENRY, Stuart (1988): Can the Hidden Economy Be Revolutionary?, v: *Social Justice*, vol 15, 3-4, San Francisco
21. HOYMAN, Mihcele (1987): Female Participation in the Informal Economy; v: *The Annals*, 493, Sage, London
22. JONES, Allan (1987): The housing experience in Barbados, v: *Cities*, vol. 4, 1, Butterworth
23. KATSENELINBOIGEN, Aron (1985): Coloured Markets in the Soviet Union, *Soviet Studies*, 29:62-85
24. KEROVEC, Nada (1985): Neformalni rad u našoj ekonomiji, v: *Sociologija sela*, vol. 22, 83-86, Zagreb
25. KOS/GANTAR (1987): Problemi socialne in prostorske strukture Krajevne skupnosti Rakova Jelša, FSPN, Ljubljana
26. KOS, Drago (1988): Neformalne dejavnosti in prostorski razvoj, v: *Neformalno delo*, ed.: Ivan Svetlik, Ljubljana: Delavska enotnost
27. KUMAR, Krishan (1979): The Social Culture of Work, v: *New Universities Quarterly*, vol. 34
28. LAE, Jean-Francois (1990): Le travail au noir, vestibule de l'emploi, v: *Sociologie du travail*, no. 1, Gauthier-Villars
29. LEVER, Alison (1988): Womens Employment in the Informal Sector: San Santiago, Spain
30. LOMNITZ, A. Larissa (1990): Informal Exchange Networks in Formal Systems: A Theoretical Model, v: *American Anthropologist*, no. 1, New York
31. LUHMANN, Niklas (1991a): Avtopoezis socialnih sistemov, v: *ČKZ*, 140-141, Ljubljana
32. MINGIONE, Enzo (1990) The History and Recent Sources of Irregular Forms of Employment, v: *Underground Economy and Irregular Forms of Employment*, Luxembourg: Commission of the European Communities
33. MORRIS, David (1988): A Globe of Villages: Self Reliant Community Development; v: *Communities*; 75
34. OAKLEY, Ann (1974): The Sociology of Housework, Martin Robertson, London
35. OAKLEY, Ann (1980): Women Confined, Shoken, New York
36. OFFE, Claus (1987): The Utopia of the Zero-Option: Modernity and Modernizations as Normative Political Criteria, v: *Praxis International*, vol. 7, št. 1
37. PAHL, R. E. (1984): Divisions of Labour, Oxford: Basil Blackwell
38. PAHL, R. E. (1990): Report on travail au noir - The Role of Contracts and Types of Activity v: *Underground Economy and Irregular Forms of Employment*, Luxembourg: Commission of the European Communities
39. PASQUINELLI, Carla (1986): Power without the state, v: *Telos*, no. 68, New York
40. PEČAR, Janez (1990): Nedržavno posredovanje pri konfliktnih kot nadzorovanje, v: *Revija za kriminalistiko in krimonlogijo*, št. 41, Ljubljana
41. PEČAR, Janez (1989): Neformalno nadzorovanje v lokalni skupnosti in soseski, v: *Antropos*, vol. 20, št. 1-2, Ljubljana
42. PORTES, A. BOROCZ, J. (1988): The Informal Sector under Capitalism and State Socialism: A Preliminary Comparison, v: *Social Justice*, vol 15, no 3-4, San Francisco
43. PUSIĆ, Eugen (1989): Društvena regulacija, Zagreb: Globus
44. REDCLIF, N., MINGIONE, E. (1985): Beyond Employment: Household, Gender and Subsistence, Oxford: Basil Blackwell
45. ROBERTS, FINNEGAN, GALLIE (1985): New approaches to Economic Life, Manchester University Press
46. SAMPSON, Steven (1988): »May You Live Only by Your Salary!«: The unplanned Economy in Eastern Europe, v: *Social Justice*, vol 15, no 3-4, San Francisco
47. SANDERS, Rickie (1987): Towards a geograpy of informal activity, v: *Socio-Economic Planning Sciences*, vo. 21, no. 4, Oxford: Pergamon Journals Inc.
48. SAVELJIĆ, Branislava (1988): Beogradska favela: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd
49. SELVA, L. H., BOHM, R. M. (1987): A Critical Examination of the Informalism Experiment in the Administration of Justice, v: *Crime and Social Justice*, no. 29, San Francisco
50. SIMES, Dimitri K. (1975): The Soviet Parallel Market, *Survey* 21 (3): 42-52
51. SMELSER, Neil (1959): *Social Change in the Industrial Revolution*, Routledge and Kegan Paul, London
52. SMITH, J. D. (1987): Measuring the informal economy, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 493: 83-99

52. SVETLIK, Ivan et al. (1988): *Neformalno delo*, Ljubljana, Delavska enotnost
53. THE INFORMAL ECONOMY (1987), the *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 493, Sage, London
54. THOMPSON, E. P. (1964): *The Making of the English Working Class*, Victor Gollancz, London
55. WEISS, L. (1987): Explaining the underground economy: state and social structure, v: *British Journal of Sociology*, vol. 37, 216–34

TANJA RENER*

Dekonstrukcija standardne teorije ali o novi podobi sociologije družine

Standardna sociološka teorija družine (Cheal, 1991) je v sociologiji družine prisotna od dvajsetih do sedemdesetih let tega stoletja predvsem kot pozitivistična in funkcionistična razčlenitev družinske sociologije, ki je ob koncu šestdesetih let kazala številne znake utrujenosti in intelektualne nevznemirjenosti (Milič, 1988).

Dekonstrukcija standardne sociološke teorije družine se (je) dogaja(la) preko dveh velikih transgresij, ki sta v sociologijo družine prvič močno zarezali v sedemdesetih letih, to pa sta sociološka obravnava zgodovine družine in feministične teorije družine. Oba »vdora« v sociologijo družine sta prinesla nove ravni analize in metodološke inovacije, vendar tudi povzročila težave in zaplete, ki jim še ni videti konca. Na tem mestu jih bomo zgolj nekaj nakazali.

Bistvena značilnost »nove socialne zgodovine družine« je ponovno uveljavljanje zgodovinske razsežnosti v sociološko raziskovanje, je, če naj rečemo z vidika disciplin, novo srečanje in dialog med zgodovino in sociologijo, kakor temu pravi A. Milič (1988).

Motivi za ponovno odkrivanje zgodovinskosti družbenih »dejev« so bržkone sila različni. V svoji uvodni študiji v knjigi *Radjanje moderne porodice* (1988) jih je dobro opredelila omenjena avtorica. Eden od motivov za obnovljeni sociološki interes je gotovo tudi za sociologijo družine osrednje, a ne prav pogosto obravnavano vprašanje razmerja med družino in globalno družbo. Drug pomemben motiv je najbrž tudi inherenten sami disciplini oziroma njenemu razvoju v preteklih desetletjih in ga je iskati v obdobju »vladavine« funkcionalizma predvsem v petdesetih in šestdesetih letih. Poprejšnje, izjemno plodno obdobje empiričnega raziskovanja družine je prineslo množico spoznanj o družini v različnih geografskih in sociokulturnih okoljih, uporabljene metodologije, čeprav korektne, so bile večinoma neprimerljive, zaradi česar se je sčasoma oblikovala potreba po širšem in bolj koherentnem konceptualnem okviru raziskovanja.

T. Hareven (1971, str. 399–413) pojasnjuje uspeh in izjemno številčnost študij družine, ki so nastale znotraj funkcionalizma prav v tem kontekstu, namreč kot odziv na ekstremno fragmentiranost interesov in raziskav. Funkcionalisti so ponovno vzpostavili zvezo med družino in družbo, predlagali sociokulturno teorijo osebnosti ter tako vzpostavili mostove med različnimi disciplinami in specialističnimi pristopi, s čimer so se dale pojasnjevati poprejšnje dispartatne in fragmentirane empirične raziskave.

* Dr. Tanja Rener, FDV

Ponovno proučevanje razmerij med družino in družbo je sprožilo vprašanje odnosa ali neodnosa do zgodovine oziroma postavilo se je vprašanje, ali so izdelani koncepti in teorije družine tudi zgodovinsko veljavni.

Po drugi strani so zgodovinarji odkrivali pomen zgodovine družine za socialno zgodovino sploh, posebej pa za analizo razmerij med materialno zgodovino kultur in zgodovino kolektivnih mentalitet. Ali, kakor je zapisala H. Rosenbaum, sociologinja, ki se ukvarja s teorijo in metodologijo zgodovinskega raziskovanja družine, »... povečan interes zgodovinarjev za raziskovanje družine, ki smo mu priča v zadnjih letih, temelji na spoznanju, da je bila družina v predmodernih družbah osnovna socialna enota oziroma skupnost, v kateri so se odvijale produkcija, potrošnja, reprodukcija itd., zaradi česar bi bila historična analiza družbe brez analize družine nujno površna in pomanjkljiva« (Rosenbaum, v Saraceno, 1988, str. 19).

Zato se je poleg velikih tematik, ki jih je tradicionalno raziskovala zgodovinska veda, torej poleg zgodovine »javnosti« v ospredje prerinila tudi zgodovina »zasebnosti«, mala zgodovina vsakdanjega življenja, za katero se je izkazalo, da v mogočem pojasnjuje ali vsaj osvetljuje velika zgodovinska dogajanja.

Eno prvih in še danes močno referenčnih del s tega področja (Aries, 1960, 1991) je izšlo v začetku šestdesetih let; od tedaj dalje je šlo raziskovanje predvsem v dveh smereh kot raziskovanje razmerja med družinskimi strukturami in globalnimi družbenimi organizacijami (»angleška šola«) in kot raziskovanje tega, kaj je pomenilo biti mati, oče, mož, žena, otrok, starec in znotraj kakšnih družinskih ter družbenih razmer so ti »biološki pogoji« postali socialno definirani in kulturno normirani, kako so torej postali socialne vloge (»francoska šola«).

Ob taki vsebinski usmeritvi se je brž zastavilo vprašanje zgodovinskih virov in njihove uporabe. Pri tem ne gre zgolj za vprašanje, že samo dovolj težavno, kako priti do zgodovinskih virov o stvareh, ki jih »uradna« zgodovina večinoma ne šteje za zelo pomembne in zato ne ohranja z veliko skrbjo, temveč tudi za tveganje, za precejšnje vire, ki so sploh dostopni: literarna dela preteklosti, pravni dokumenti, podatki iz popisov prebivalstva, podatki iz krstnih knjig itd. Na ta problem se navezuje še eden, namreč nadreprezentiranost določenih socialnih slojev in skupin, tistih, ki jih je zgodovina sploh obravnavala, ki so za seboj puščali sled in veliko podreprezentiranost najštevilnejšega dela prebivalstva, ki jih ni obravnavala niti pravna jurisdikcija, ki niso pisali pisem in dnevnikov, ki niso bili upodobljeni v likovnih in literarnih stvaritvah in ne omenjani v oporokah.

Poleg vprašanja virov oziroma njihove dostopnosti, kar terja interdisciplinaren ali bolje multidisciplinaren pristop, se zastavlja še vprašnje »govorice virov«, kakor problem označuje Rosenbaum. Z »govorico virov« oziroma z zgodovinsko korektnim interpretiranjem te govornice je povezan problem govornice raziskovalcev tako zgodovinarjev in še toliko bolj sociologov. Kakšen je pravzaprav sociološki kategorialni aparat, je sploh primeren za »branje« zgodovinskih virov? Naj zadrego ponazorimo z uporabo izraza »družina«; ko je govor o oddaljenih, predmodernih epohah, se je uporaba tega izraza pokazala kot docela neprimerna in tudi nekorektna, saj izraz označuje tiste značilnosti, ki se prilegajo družinski izkušnji modernega in sodobnega časa.

Vprašanje »subjektivnosti« in »objektivnosti« zgodovinskih virov ostaja slej ko prej nerešen problem socialne zgodovine družine, izognili se mu niso niti najbolj izkušeni raziskovalci, kakor sta P. Laslett ter skupina sodelavcev, ki se združujejo v Cambridge Group for the History of Population and Social Structure, ki so v svojem raziskovanju uporabljali le »objektivne« vire, kakor so popisi prebival-

stva, in kritično zavrnilo Ariesovo metodo kvalitativne obdelave virov kot nezanesljivo in ideološko. Toda uporaba »objektivnih« virov je pokazala, da numerični podatki povedo prav malo o strukturi družine, o sorodstvenih odnosih, vrednotah in funkcijah sorodstva, o družinskih ciklih ipd. Pokazalo se je, da izraza družina in gospodinjstvo, ki sta bila ključna pojma raziskovanj, temelječih na »objektivnih« virih, ne sovpadata, da njuna pomena ne variirata le skozi čas, ampak se razlikujeta tudi v enakih časovnih obdobjih, kar vse odpira možnosti za »subjektivno« interpretacijo, ki naj bi se ji uporaba objektivnih podatkov ravno izognila.

Diskusije in kritike, ki jih je sprožilo Laslettovo delo, niso oporekale toliko temeljnim ugotovitvam, marveč izboru in načinu uporabe zgodovinskih virov, Laslettovemu zavračanju vseh drugih virov, razen popisov prebivalstva, pretirani pozornosti in ekskluzivni obravnavi kohabitacij, hotenemu zanemarjanju kulturoloških modelov in povsem togemu razumevanju ideologije kot mišljenjske forme, ki da kazi objektivno podobo preteklosti (Berkner, 1975, str. 721–738).

V ozadju teh kritik je bistven očitak »šoli iz Cambridgea«, namreč da je njihova teorija statična, neevolutivna in reduktibilna, ko na tako ekskluzivističen način obravnava skupno življenje/korezidenco kot poglavitni pojasnjevalni mehanizem družinskega življenja.

Tudi če je navedena kritika utemeljena, obenem ne gre pozabiti, da bi je bili lahko deležni tudi sociologija in antropologija v njenem raziskovanju razvoja družinske skupnosti/institucije. Ali, kakor pravi nekoliko ironično antropologinja Vanessa Maher:

»Med antropologi in predvsem med starimi mamami pogosto najdemo trdovratno in nezavedno verovanje, da so institucije, oglodane od vseh tegob in nevesečnosti sedanosti, izdatno cvetele v neki imaginarni, vaški, ruralni preteklosti, ki smo ji bili naredili ime tradicionalna. Antropologi so se močno potrudili, da so temu predsodku naredili akademsko spoštljivost, pri čemer so tradicionalnost povezovali s pojmi in koncepti, kakor so socialna integracija, ekvilibrij, socialna harmonija. Po teh bistveno ahistoričnih razumevanjih naj bi bili konflikti, socialna anomija, dezintegracija in podobno posledice modernizacije« (Maher, v Saraceno, 1988, str. 33).

Bržčas bi podobna kritika veljala tudi za nekatera sociološka razumevanja »tradicionalne družbe«. Problema se je zavedal tudi Laslett, saj je zapisal:

»... institucije starega sveta smo napačno razumeli kot sredstva, ki naj zagotavljajo stabilnost v okolju, ki je bilo samo še preveč nestabilno in negotovo. Vsemu, kar je bilo staro in preizkušeno, smo pridajali spoštljiv odnos, potrebno vzvišenost cerkvi in njeni neskončni ter neosebni antikviteti, družini pripisovali spontano čustvenost, ki naj daje smisel življenju, zato je družina lahko trajala in je predvsem morala trajati; vse to skupaj naj bi našim prednikom pomagalo pomiriti se s smrtnostjo in nesrečami, s katerimi so se nenehno srečevali. Toda to naj zgodovinarja ne zavede v iluzorno prepričanje, da sta bili stabilnost in trajnost edina realnost minulega sveta« (Laslett, 1965, str. 157).

Smer raziskovanja preteklosti družine v »francoski zgodovinski šoli« je drugačna. Ta se ukvarja predvsem z analizo socialnih vlog, z njihovim zgodovinskim nastajanjem in spreminjanjem, z vstopom novih »socialnih figur« na družinsko in družbeno sceno, z razvojem samozavedanja človeštva skozi čas, z načini, kako se posameznik doživlja in kako doživlja druge, s tem da se skozi samodoživljanje tudi socialno konstituira itd. Različna časovna obdobja so različno razumevala individualne in kolektivne življenjske poti. Raziskave tega tipa so se najpogosteje usmerjale v analizo otroštva in mladosti, ker naj bi bili prav ti fazi najbolj odvisni

od socialnih in zgodovinskih sprememb. Ti pristopi vnašajo v raziskovanje preteklosti družine nove metode in interpretativne kategorije in obenem odkrivajo vsebine, ki so se doslej zdele če že ne samoumevne, pa vsaj raziskovalno manj zanimive. Tako so se – kot rečeno – razvile socialna zgodovina otroštva, socialna zgodovina mladosti in ne nazadnje socialna zgodovina žensk. Vsem je skupno to, da ne iščejo le različnih podob enake izkušnje (npr. otroštvo v antiki, srednjem veku...), temveč težijo za tem, da bi pojasnile, kako so se socialne vloge in koncepti sploh pojavili in umestili v določenem socialnem okolju.

Po več ko dvajsetih letih tovrstnega raziskovanja je mogoče reči, da je prišlo do pomembnih odkritij v vsebinskem in metodološkem pogledu, vendar niso vsi rezultati enako zanesljivi in veljavni. C. Saraceno, izvrstna poznavalka »nove« raziskovalne usmeritve, ki je do temeljev pretresla do tedaj domala aksiomatične predpostavke sociološke interpretacije modernizacije družine, sodi, da je do najbolj bogatih in dokumentiranih odkritij prišlo prav v zgodovini otroštva in zgodovini žensk, ženska in otrok pa sta ravno tisti socialni podobi, ki najbolj opredeljuje ta sodobno družino. In vendar prihaja do značilne situacije, ko je v pregledih opravljenega dela v socialni zgodovini družine prezrto predvsem področje raziskovanja žensk kot področje, ki da je preveč ideologizirano, da bi ga uvrščali v resno znanstveno produkcijo (Saraceno, 1976, str. 36).

Povsem podobno počno nekateri sistematiki novejših prispevkov k sociologiji družine s feminističnimi teorijami družine. Slednje so za akademizirano sociologijo tako zelo »out of order« (Cheal, 1991, str. 11–14), da v številnih pregledih teoretsko metodoloških dogajanj v sociologiji družine osemdesetih let niso omenjane niti kot obrobni pristop (prim. Holman in Burr, v Cheal, 1991, str. 12).

Feministične teorije družine kakor tudi teorije družine »z ženskega zornega kota« seveda niso zgolj sociološke, kakor tudi feminizem ni zgolj »iz enega kosa«, kakor opozarja B. Thorne, urednica doslej najbolj sistematičnega dela s tega področja, ki nosi naslov Rethinking the Family (Thorne, 1982, str. 2).

Feministično premišljanje družine se zgošča okoli petih osrednjih tematskih sklopov:

1. feministična teorija družine je spodbijala prevladujočo ideologijo »monolitne družine«, ki v moderni nuklearni družini s tradicionalno delitvijo spolnih vlog vidi edini naravni in legitimni model;

2. feministična teorija družine je družino historizirala tako, da je zgodovinski analizi podvrгла spolno delitev dela, heteroseksualnost, materinstvo ipd. in tako analitično dekomponirala »družino« v njene temeljne strukturne elemente, to pa sta spol (gender in sex) in starost. S tem da je družino analizirala z »ženskega zornega kota« ali bolje z zornega kota spolne pripadnosti (gender analysis), je feministična teorija pomembno prispevala k družinski teoriji;

3. feministična teorija je družino »individualizirala«: ker je družina strukturirana okoli spola in starosti, so družinske izkušnje posameznikov bistveno različne, čeprav se razlike prekrivajo z ideološkimi glorifikacijami ljubezni in materinstva ter podobami družine kot domačega paradiža;

4. feministična teorija je problematizirala socialne meje družinskega sveta, pokazala na učinke modernega privatiziranja družinskega življenja, zlasti za ženske in otroke, ki so tako odrezani od »zunanjih« podpor in komunikacij. Po drugi strani so analize pokazale, da sta izoliranost in »privatiziranost« sodobne družine v določeni meri iluzija, ker obstajajo močne korelacije med znotrajdružinskim življenjem in ekonomsko ter državno organizacijo družb.

5. Dihotomiji zasebno-javno, družina-družbna sta v osrčju feministične analize

individualizma in njegove kritike, analize, ki se je pričela v 19. stoletju in je izjemno prisotna prav v osemdesetih letih tega stoletja. Osnovno ambivalenco je mogoče označiti kot konfliktno razmerje med individualizmom in enakostjo na eni ter skupnostjo in svobodo na drugi strani (Thorne, 1982, str. 2–3).

Težav, ki jih ima »feministično premišljanje o družini«, je ogromno in so prav temeljne narave, začenši z jezikom oziroma govorico. Feministična teorija družine se kritično sooča s celo vrsto prevladujočih teoretskih diskurzov, uporabljajoč aparat orientacij, do katerih je kritična ali jih sploh zavrača (npr. vloga, funkcija, reprodukcija, produkcija, struktura, diskurz, paradigma itd.). Konfrontacije tečejo torej skoraj izključno v »vsebinskem« pogledu; vprašanje jezika in govorice, s čimer je povezan ves sklop teoretsko metodoloških vprašanj, ostaja slej ko prej velik problem novih feminističnih premišljanj o družini. In vendar, kljub vsem težavam je »ženski pogled« v sociologiji družine tako prisoten in močan, da mu C. Saraceno pripisuje pomen pravega epistemološkega reza v sociologiji družine osemdesetih let (Saraceno, 1988).

Poleg teh obstaja v sodobni družboslovni analizi družine še vrsta avtorjev, »prostih strelcev«, ki jih ni mogoče – ali vsaj z velikansko težavo – uvrščati v to ali ono šolo, ta ali oni pristop in niti ne v kak specifičen disciplinarni okvir. To so avtorji, ki se suvereno gibljejo na nejasnih mejah med sociologijo, socialno zgodovino, socialno psihologijo (psihoanalizo), socialno antropologijo in (politično) filozofijo, ter ustvarjajo dela, pogosto pisana v izredno privlačnem jeziku, neobremenjena s scientistično rigoroznostjo izražanja in so rezultat morda ne najbolj natančnega, prav gotovo pa širokega družboslovnega znanja, v katerem so pogosto vidne sledi dveh velikih teorij dvajsetega stoletja, frankfurtske kritične in psihoanalitske metateorije.

Ugledni družboslovni teoretik Anthony Giddens je pred nekaj leti zapisal:

»Do nedavna se je mnogim še zdelo, da pomenijo teoretske študije družine precej nesmiseln napor. Danes so te študije eno najbolj provokativnih in zapeljivih branj« (Giddens v Cheal, 1991, str. 1). Po njegovem mnenju so razlogi nove privlačnosti sociologije družine prav v vnosih, ki sta jih prispevali socialna zgodovina družine in feministična teorija.

LITERATURA

- P. Aries, *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*, Paris, Plon, 1960; slov. prevod: *Otrok in družinsko življenje v starem režimu*, Ljubljana, SH, 1991
- L. Berkner, *The Use and Misuse of Census Data for the Historical Analysis of Family Structure*, *Journal of Interdisciplinary History*, vol. V, n. 4, 1975
- D. Cheal, *Family and the State of Theory*, London, Harvester, 1991
- T. Hareven, *Transitions*, New York, Academic Press, 1978
- P. Laslett, *The World We have Lost*, London, Methuen & Co. 1965
- A. Milić, *Radjanje moderne porodice*, Beograd, Societas, 1988
- C. Saraceno, *Sociologia della famiglia*, Il Mulino, Bologna,
- C. Saraceno, *Anatomia della famiglia*, Bari, De Donato, 1976
- B. Thorne (ed), *Rethinking the Family*.

O (prihodnjem) usposabljanju družboslovnega pedagoškega kadra

Šola kot pomembna kulturna ustanova mora v današnjem času opravljati svoje temeljne naloge v zelo spremenjenih družbenih razmerah. Katere so te njene temeljne naloge? Kako jih uresničevati? Kakšno vlogo imajo v takšni šoli družboslovna vedenja kot (tudi) eden od pomembnih razvijalcev demokratične politične kulture? Kako (še posebej v prihodnje) usposablјati družboslovni pedagoški kader, da bo le-ta lahko kar najbolje uresničeval temeljne naloge šole? Kako (še posebej v prihodnje) usposablјati družboslovni pedagoški kader glede na perspektive (svetovnega) družbenega razvoja? Prav o teh vprašanih je (moj) namen spregovoriti v tem prispevku.

Temeljne naloge naše današnje šole

Šola je zelo pomembna kulturna ustanova. »Šola je že sama po sebi kulturna ustanova in med njenimi nalogami je v ospredju razvijanje regionalne kulture. Za slovensko šolo naj bi bilo značilno predvsem dvoje: navezuje naj na korenine – na naše ozemlje in kulturo, obenem pa naj nas vzgaja v svetovljane. Če značilnosti povežemo z našimi možgani, ugotovimo, da se morata enakomerno razvijati obe možganski polovici: če bi se samo leva, bi to pomenilo ozkost; vendar pa tudi desna, ki širi obzorje. Za naš mali narod je to še posebej pomembno – varovati moramo svoje državne meje, ob tem pa skrbeti, da jih preveč ne zapremo.«¹

O naši šoli, njenem poslanstvu smo vedno razmišljali. Še intenzivneje pa smo prisiljeni razmišljati v današnjem času, ki je čas, ko je v naš družbeni prostor vstopila nova pluralistična realiteta. Toda povsem upravičeno se poudarja, da pluralna šola ni plod pluralne politike, temveč pluralne kulture in civilizacije.²

Pluralna šola je (naj bi bila) nova, drugačna šola. Bila naj bi šola, v kateri ni več prostora za veljavnost ene same resnice, za prevladovanje enega samega mišljenjskega ter vedenjskega vzorca. »Prelom s šolo ene resnice, šolo enega vedenjskega in mišljenjskega vzorca terja od pedagoške znanosti danes vrsta civilizacijskih sprememb, predvsem pa negacija tako kavzalnega kot teleološkega pogleda na svet. Človek ni ne stroj ne sredstvo, skratka ni bitje, ki naj bi svoje bivanje izpolnilo v neki prihodnosti in zanjo žrtvovalo svojo sedanost. Znotraj kulturnega in civilizacijskega pluralizma je mogoče čisto v drugih relacijah zagledati generacijske odnose in konflikte; vrednota pri tem pa je, da otrok ni ne lastnina države, ne lastnina civilne družbe, ne lastnina staršev.«³

Če je to tako, si moramo nujno zastaviti vprašanje, ki naj se glasi: katere so

* Dr. Alojzija Židan, docentka na Fakulteti za družbene vede.

¹ Lučka Lešnik, Manager v šoli, Umetnost ravnateljstva (intervju), Prosvetni delavec, 23. dec. 1991, št. 20, str. 21.

² Tako, denimo, zlasti sodi dr. Zdenko Medveš v svojem prispevku Pedagoška etika in koncept vzgoje (2. del), Sodobna pedagogika, Ljubljana, let. 1991, št. 5–6.

³ Dr. Zdenko Medveš, Pedagoška etika in koncept vzgoje (2. del), Sodobna pedagogika, Ljubljana, let. 1991, št. 5–6, str. 221.

torej temeljne naloge naše današnje šole? Šole, ki naj bi bila bistveno drugačna od šole, s katero smo imeli opraviti v preteklosti.⁴ Sploh je smotrno izreči, da o šoli, njenem družboslovnem pomenu, še vedno (tudi v našem družbenem prostoru) obstoje zelo različni pogledi. Takšni, ki sodijo, da je šola vedno nosilka napredka. Pa tudi takšni, ki sodijo, da je šola vedno nosilka konservativnosti. Ne da bi se spuščali v natančno kritično ocenjevanje tako zelo prisotnih ekstremnih pogledov na vlogo šole, je vendarle nujno opozoriti, da pomeni danes vztrajanje pri tradicionalni koncepciji šole zaostajanje v družbenem razvoju. Sociologi, ki jih zanima problematika s področja sociologije vzgoje in izobraževanja,⁵ povsem upravičeno opozarjajo, da »so sedanji cilji izobraževanja rezultat materialistične paradigme naše civilizacije. Opredeljeni so z industrijsko družbo, to je z zahtevami materialne proizvodnje. V prihodnje pa jih mora opredeljevati področje duhovne proizvodnje. Namreč, problem izobraževanja ni temeljni problem materialne sfere ter njenih zahtev, temveč človekovih zahtev.«⁶

Nedvomno bomo šolo, pa najsi ji pripisuje pretirano konservativno ali pa napredno vlogo, potrebovali v našem družbenem prostoru tudi v prihodnje. Nedvomno bomo tudi morali usposablјati pedagoški kader za poučevanje v njej. »Ne glede na različne, pa tudi ekstremne ocene o šoli, brez nje moderna družba danes ne more obstajati. Kot institucija je preprosto sestavni del mehanizma družbene reprodukcije.«⁷

In katere temeljne naloge mora (bo tudi morala opravljati v prihodnje) naša pluralna šola?

Preden naštejemo te temeljne naloge, še povejmo, da tisti, ki razmišljajo o temeljnih nalogah sleherne prihodnje šole, te naloge opredeljujejo takole:

Prihodnja šola bo morala dajati znanje o predmetu ter o metodah; prihodnja šola bo morala socializirati za prihodnost ali vsaj delno socializirati za prihodnost glede na še druge obstoječe pomembne socializacijske dejavnike.

Prihodnja šola bo tudi morala oblikovati delovne navade.⁸

Sodobna pluralna šola mora opravljati tele (med seboj prepletajoče se) naloge:

1. izobraževalne;
2. vzgojne;
3. in bogatiti učenčeve osebne identitete.

Izpolnjevanje izobraževalne naloge je (mora biti) najpomembnejša naloga sodobne pluralne šole. To pa seveda ne pomeni, da se le-ta lahko povsem odpove svojemu vzgojnemu poslanstvu. Čeprav gre razumevati le-tega v bistveno spremenjenem pomenu, kot pa je bil doslej. Toda o tem bo govor nekoliko pozneje. Pomembno vprašanje, s katerim se srečuje in se bo še bolj srečevala naša pluralistična šola, je: katera (in koliko) znanja dati učencu za vstop v vse zapletenejše družbeno življenje. Sociologi, še posebej tisti, ki jih zanima problematika s področja sociologije vzgoje in izobraževanja, to vprašanje, kot smo že

⁴ Kakšna naj bi bila ta nova, drugačna šola, »klima« v njej, vloga učitelja, ravnatelja v njej, glej v: Janez Svetina, Znamenja časov in šola. Šola, učitelj, ravnatelj v sedanjih prelomnih časih. Didakta, Radovljica, 1992.

⁵ Opozorimo, da se za znanstveno disciplino – sociologijo vzgoje in izobraževanja – zaradi njene mejne narave uporabljajo zelo različna imena. Tako je govor o sociologiji izobraževanja, o sociologiji vzgoje in izobraževanja in tudi o pedagoški sociologiji.

⁶ Dr. Ivan Cifrić, Ogledi iz sociologije obrazovanja, Školske novine, Zagreb, 1990, str. 193, 194.

⁷ Ibidem, str. 35.

⁸ Glej še o tem v: Ballauff, Th., Funktionen der Schule, Köln–Wien, 1984.

navedli, koncipirajo kot: kakšna bo vloga izobraževanja v prihodnje? Kakšna je sploh prihodnost izobraževanja?

Natančneje razčlenimo izobraževalne naloge sodobne pluralne šole, naloge, ki naj bi imele pred vzgojo prednost. Ko (če) to storimo, moramo pravzaprav konkretizirati vprašanje, ki smo si ga zastavili kot: katera (in koliko) znanja dati učencu za vstop v vse zapletenejše družbeno življenje?⁹

Pri razčlenitvi količinskega dejavnika (koliko) ne bomo analizirali. Konkretizacija vprašanja vodi k poudarjanju, naj bi to bilo: »razvijanje osnovnih izraznih, komunikacijskih modelov (jeziki) ter razvijanje sposobnosti za kvantitativno obdelavo fenomenov stvarnosti (matematizacija); razvijanje osnovnih spretnosti in posredovanje pozitivnega znanja (v nekem smislu »dogmatska« plast izobraževanja) ter uposabljanje za oblikovanje novih idej za igro sintez, kar že predpostavlja mišljenjski pluralizem, ki ga moramo razumeti kot povsem novo načelo in metodo učnega dela od začetka elementarnega šolanja. Pomen tega načela moram zelo dvigniti v očeh bralca zato, ker je v nasprotju z izobraževalno doktrino dosedanje »znanstveno« zasnovane šole, ki je tudi relacija (sinteze, recimo kar zakone) otroku posredovala v izdelani obliki in od njega terjala, da jih v enaki obliki tudi reproducira. V postmoderni je le dejstvo tisto, ki ni ideološko sumljivo.«¹⁰

Naša sodobna pluralna šola, kot smo že zapisali, se tudi ne more (ne bo mogla) odreči svojemu vzgojnemu poslanstvu. Opravljanje njenega vzgojnega poslanstva pa gre razumeti kot navajanje učenčeve osebnostne identitete za, denimo temu kar sobivajoče življenje. To, kar je pri razmišljanju o tovrstni tematiki pomembno, je: vzgoje ne gre več razumeti kot opravilo, predvsem namenjeno poboljšanju osebnostne identitete. Vzgojo gre razumeti kot opravilo, ki naj usposablja učenca za življenje, potekajoče v raznovrstnosti, pestrosti. Za življenje, v katerem se bo učenec znal strpno spopadati z različnostjo. Pedagogi opozarjajo, naj bi bil temelj novega vzgojnega koncepta tako imenovano interkulturno učenje. Pluralna vzgoja v javni šoli naj bi tudi temeljila na kongruenci, na pripravi učenca na možnost sobivanja različnega, na spoštovanju učenčeve relativnosti. Na učenčevem spoznanju, da je sleherni resnica izrazito relativna.

Torej, učitelj mora tudi v šoli, ki deluje v pluralizmu, vzgajati. Vzgajati že »s svojim nastopom, vedenjem, ravnanji, gojtvijo svojega vzgojnega stila (sloga)! Skratka, učiteljeva osebnost ne bo ostala brez odmeva tudi na (za) razvoj osebnosti učencev.«¹¹

Učitelj mora ob strokovni krepitvi učenčevo osebnost tudi vzgojno razvijati v smeri (samo)izražanja njene individualnosti. Ponuditi ji mora širino različnih pogledov na svet ter življenje. Učenčevo osebnost mora vzgajati za življenje v demokratični, humani, pravni družbi. Razvijati ji mora demokratično politično ter pravno kulturo. »Kulturo, ki ji bo potrebna za življenje v vse bolj postajajoči kompleksni ter zapleteni družbi, v kateri je (bo) prav gotovo tudi zelo zapletena sama dinamika političnega vedenja. Poleg že navedenega je (bo) tudi zelo pomembno učiteljevo navajanje učenčeve osebnosti na iskren dialog, na njeno odgovorno odločanje iz prepričanja. Na to, da si bo učenčeva osebnost prizadevala za uresničevanje splošnih, življenjskih vrednot, ki jih lahko opredelimo kot: spo-

⁹ Poudarimo, da si to vprašanje tudi zastavlja Lyotard, J. F. In to v publikaciji: *Das Postmoderne Wissen, Ein Bericht*, Graz, Wien, 1986.

¹⁰ Dr. Zdenko Medveš, *Pedagoška etika in koncept vzgoje (2. del)*, *Sodobna pedagogika*, Ljubljana, let. 1991, št. 5–6, str. 223, 224.

¹¹ Dr. Alojzija Židan, *Šola v političnem pluralizmu*, *Anthropos*, Ljubljana, let. 1991, št. 1–3, str. 169.

štovanje človekovih pravic in svoboščin, svobode, humanizma, naroda, kvalitete (političnega) življenja itd. . . .¹²

Sklenimo razmisleke o uresničevanju vzgojne funkcije naše sodobne, pluralne šole z opozorilom. Res je, da je takšna vloga učitelja, vzgojitelja v šoli zelo zapletena. To je prav gotovo. Prav gotovo pa je (bo) tudi to, da učitelj – vzgojitelj ne more (ne bo mogel) opravljati vloge »dokončnega« in tudi edinega vzgojitelja. Učenčev življenje je namreč vključeno v multimedijško informacijsko mrežo. Ta pa bo postala še širša in bolj zapletena. Zato sociologi, še posebej tisti, ki se ukvarjajo s proučevanjem problematike s področja sociologije vzgoje in izobraževanja, ne opozarjajo zaman, da »vodi hitrost informacij k učenčevi dezorientaciji, posebej v srednjih šolah«.¹³

Dejali smo že, da mora biti naša sodobna pluralna šola tudi bogatiteljica učenčeve osebnosti. Res je, da bo to lahko dosegala tem bolj, čim bolj bo učenčeva osebnost strokovno bogatila. Seveda bo strokovna bogatitev učenčeve osebnosti v prihodnje vse bolj zapletena. Vse bolj zapletena zaradi hitrega znanstvenega razvoja. Izredno hitrega kumuliranja informacij. »K večji vsebinski (strokovni) zapletenosti učiteljeve naloge prispevajo (bodo prispevale) že najnovejše paradigme v znanosti. Le-te postavljajo (bodo v prihodnje še bolj postavljale) potrebo po interdisciplinarnem, celostnem osvetljevanju problemov učencu.«¹⁴

Res pa tudi je, da bo bogatitev učenčeve osebnosti vse bolj mogoča, čim bolj se bo tudi resnično vzgojno plemenitila.

Sklenimo: prav potekajoči odnosi med učiteljem in učencem morajo vsebovati prvine, ki tema temeljnima dejavnikoma pedagoškega procesa omogočajo razvijanje njunih demokratičnih političnih kulturnih ravnanj. Njuno razvijanje takšnih ravnanj je namreč danes v naši šoli, ki deluje v obdobju zelo velikih vrednotnih premikov, nujno potrebno. Še posebej je danes takšna ravnanja treba razvijati pri družboslovnih predmetnih področjih.

O (prihodnjem) usposabljanju družboslovnega pedagoškega kadra

(Tudi) v naši današnji šoli, ki mora opravljati, kot smo nakazali, svoje temeljne naloge v zelo spremenjenih družbenih razmerah, imajo družboslovna vedenja pomembno vlogo. So pomembni oblikovalec učenčeve osebnostne identitete. Tudi so lahko razvijalec učenčeve demokratične politične kulture. Seveda se zastavlja vprašanje, kateri družboslovni pedagoški kader res lahko kakovostno opravlja to zahtevno poklicno delo. Torej poučuje družboslovna vedenja.

Poudariti je treba, da je bilo doslej na fakulteti pri razvoju znanstvenih disciplin (na tako imenovani izbirni skupini pedagoških predmetov),¹⁵ ki usposabljuje študenta za njegovo opravljanje bodočega pedagoškega dela, storjeno zelo veliko. Tako na raziskovalnem kot pedagoškem področju.

Fakulteta je tudi vzpostavila vezi z mnogimi šolami v slovenskem družbenem prostoru. Zelo veliko truda je vložila v permanentno izobraževanje učiteljev družboslovja. Vse omenjeno je treba intenzivno in kakovostno razvijati še naprej.

Družbena praksa že postavlja (bo v prihodnje še bolj postavljala) zahtevo po

¹² Ibidem, str. 169, 170.

¹³ Ivan Cifrič, Ogleidi iz sociologije obrazovanja, Školske novine, Zagreb, 1990, str. 193.

¹⁴ Dr. Alojzija Židan, Šola v političnem pluralizmu, Anthropos, Ljubljana, let. 1991, št. 1–3, str. 169.

¹⁵ Le-te sestavljajo tale predmetna področja: Pedagogika, Didaktika, Andragogika, Didaktika družboslovja, Organizacija interesnih dejavnosti.

izredno kakovostno usposobljenem pedagoškem kadru, ki bo znal osnovnošolcem kot srednješolcem celovito prikazovati pomen družboslovnih vedenj. Kot že postavlja družbena praksa (trg) zahtevo po vse bolj usposobljenem kadrovskem ponudku (po učiteljih družboslovja), tudi dokazuje njihovo možno napredovanje v različne nazive (v strokovni naziv mentorja, svetovalca, svetnika).

Učitelje družboslovja je (bo) tako na diplomski kot podiplomski ravni na fakulteti še nadalje treba usposabljanje za to, da bodo postali resnični akcijski raziskovalci. Raziskovalci, ki znajo objektivno kritično izražati dosežke svojega pedagoškega dela. Raziskovalci, ki so razmišljujoči praktiki, nenehno usmerjeni k didaktičnemu inovativnemu prenosu družboslovnih vedenj (družboslovne stroke).

Še nadalje je treba ohranjati tako imenovani »vzporedni model« usposabljanja družboslovnega pedagoškega kadra na naši fakulteti. Konkretnije izraženo to pomeni, da si lahko pridobiva študent potrebna znanja iz izbirne skupine pedagoških predmetov ob svojem vzporednem srečevanju s strokovnimi predmeti ter s pedagoško prakso. Ne pa, tako kot sodijo nekateri zagovorniki tako imenovane »zaporednega modela« usposabljanja pedagoškega kadra, da si lahko pridobi posameznik v zelo kratkem času (npr. po diplomi) še paket pedagoških znanj. Posredovanje družboslovnih vedenj, ki so zelo hitro spreminjajoča se, njihova ustvarjalna didaktizacija, postavljata zahtevo po zelo dobro usposobljenem kadru. Tega pa ni mogoče kakovostno usposobiti v (pre)kratkem časovnem obdobju. Le z njegovo kakovostno usposobitvijo bomo lahko sledili svetovnemu šolskemu razvoju.

Še bolj kot doslej je (bo) treba akcijsko raziskovanje učiteljev družboslovja tudi razvijati pri (v) njihovem permanentnem izobraževanju. Mnoge države drugje po svetu posvečajo permanentnemu izobraževanju učiteljev (družboslovja) nadvse pomembno vlogo. Pri permanentnem izobraževanju učiteljev družboslovja bo smotrno organizirati še več tako imenovanih delavniških načinov dela (pedagoških delavnic), kjer si bodo lahko učitelji večkrat (na leto) izmenjavali svoje pedagoške izkušnje, jih kritično vrednotili, dograjevali. Ponekod v svetu (npr. v Avstriji) je akcijsko raziskovanje učiteljev že zelo razvito. Zaradi svojih številnih prednosti, ki jih ponuja učitelju za njegov osebni razvoj, ga bomo morali bolj kot doslej intenzivno razvijati v našem družbenem prostoru.

Sklep

Pri obravnavi tematike smo si glede na njeno namembnost zastavili vrsto vprašanj. Zadržali smo se pri temeljnih nalogah naše današnje šole. Ta mora izpolnjevati svoje temeljne naloge (izobraževalno, vzgojno in biti sploh bogatiteljica učenčeve osebnostne identitete) v novi, pluralistični življenjski realiteti. Tovrstna življenjska realiteta postavlja šoli zelo odgovorne naloge. Kako uspešna bo le-ta pri njihovem izpolnjevanju, bo pokazala sama družbena praksa. Uspešnost izpolnjevanja zahtevnih nalog šole je (bo v prihodnje) tudi odvisna od usposobljenosti družboslovnega pedagoškega kadra. Zato je (bo) njemu še nadalje treba posvečati kar največjo pozornost.

UPORABLJENI VIRI:

- BALLAUFF, Theodor: Funktionen der Schule, Köln-Wien, 1984
- CIFRIĆ, Ivan: Oglеди iz sociologije obrazovanja, Školske novine, Zagreb, 1990
- LEŠNIK, Lučka: Manager v šoli, Umetnost ravnateljstva (intervju), Prosvetni delavec, Ljubljana, 23. dec. 1991, št. 20
- LYOTARD, J. F.: Das Postmoderne Wissen, Ein Bericht, Graz, Wien, 1986
- MEDVEŠ, Zdenko: Pedagoška etika in koncept vzgoje (2. del), Sodobna pedagogika, Ljubljana, let. 1991, št. 5-6
- NOHL, Herman: Die pedagogische Bewegung in Deutschland und ihre Theorie, Frankfurt/M., 1963
- SVETINA, Janez: Znamenja časov in šola, Šola, učitelj, ravnatelj v sedanjih prelomnih časih, Didakta, Radovljica, 1992
- ŽIDAN, Alojzija: Šola v političnem pluralizmu, Anthropos, Ljubljana, let. 1991, št. 1-3
- ŽIDAN, Alojzija: Prispevki za kvalitetnejše družboslovje, Zavod RS za šolstvo in šport, Ljubljana, 1992
- ŽIDAN, Alojzija: Demokratična politična kultura srednješolcev (raziskovalno poročilo), FDV, Center za politološke raziskave, Ljubljana, 1992

DŽEMAL SOKOLOVIĆ*

Dvanajst ur demokracije

Ljudstvo in država – primer Bosne in Hercegovine

Če Bosna in Hercegovina ni »niti srbska, niti hrvaška, niti muslimanska« (kar je vsekakor zasluga t. i. avnojske Jugoslavije, ki je onemogočala srbske in tudi hrvaške pretenzije¹ in zaradi česar je BiH obstajala kot integralna in enakopravna politična celota), ali je potem bilo opredeljevanje BiH kot »tako srbske kot hrvaške in kot muslimanske« ustrezno in zadostno za njen obstoj? Ali pa bi bilo za obstoj bosansko-hercegoveškega kulturnega, konfesionalnega in nacionalnega amalgama potrebno, da ne bo »niti srbska, niti hrvaška, niti muslimanska«, temveč samo državljanska, torej civilna kot edino možna političnopravna državna oblika? Kaj se namreč ob takšnem določanju BiH dogaja Židom in vsem drugim nacionalnim manjšinam, do katerih je Bosna imela vedno izrazito politično občutljivost? In nazadnje, ali ne postaja BiH s scenarijem avtorjev zemljevidov razdelitve Bosne in akterjev političnega čiščenja² prav tedaj tudi muslimanska in hrvaška in predvsem srbska?

Vprašanje, na katero je zato treba odgovoriti, se glasi: ali ni za obstoj Bosne z vsemi vidiki tega pojma bilo nujno njeno konstituiranje kot demokratične, torej države državljanov, in zakaj je bila ta priložnost zamujena?

Dva avantgardizma, zajeta v pojmu države

V politični zgodovini in v politični filozofiji, torej v politični praksi in teoriji, je jasno razvidno temeljno protislovje politične tvorbe, ki jo imenujemo država: po eni strani je ta nekaj dobrega in potrebnega v organizaciji človeške skupnosti in nekaj, kar jo dela racionalno v družbenem življenju, medtem ko je po drugi strani država samo leviatan, odtujena od splošnega dobra in interesa največjega števila njenih državljanov.

Iz tega temeljnega aristotelsko-hobbovsko-marksovskega protislovja države kot dobre ali slabe politične ureditve skupnosti izhajata tudi dva antagonizma, značilna za samo naravo države. Prvi pomeni nasprotje med *socialnim* in *totalitarnim* značajem države, drugi pa sloni na možnem nasprotju med *etničnim* (*nacionalnim*) in *ljudskim* (*demokratičnim*) ali *civilnim* (*državljskim*) značajem države.

* Dr. Džemal Sokolović, profesor Fakultete za politične vede v Sarajevu.

¹ Primerjaj Stane Južnič: Bosna šaptom pade (1463), Teorija in praksa, let. XXIX, št. 7–8, 1992, str. 767.

² Glej zelo resen in tehten članek o beguncih iz Bosne dr. Petra Klinarja, Mednarodni migracijski trendi in begunci iz Bosne in Hercegovine, Teorija in praksa, let. XXIX, št. 7–8, 1992, str. 773.

1. Ob vprašanju *značaja* oblasti v neki politični skupnosti, torej ob vprašanju, ali je država urejena za dobro večine ali celo vseh njenih državljanov, ali je urejena na način, ki ne prinaša dobrega in sreče večini, vedno obstaja tudi vprašanje, kdo ima oblast. Vprašanje suverenosti ni sodobno vprašanje, ampak je staro toliko kot država. Od tega, kdo ima vrhovno oblast, je odvisen tudi značaj te oblasti. To vprašanje pa ne zanima le tistih, ki vladajo, temveč tudi one, ki niso na oblasti. Tako Aristotel, ko deli vse državne ureditve po njihovem značaju na dobre ali slabe v Politiki, deli državne oblike po tem, kdo ima oblast, na tiste, v katerih vlada en človek, nekaj ali večina državljanov. Po Aristotelu obstaja šest temeljnih oblik politične skupnosti. Basileia, aristokrateia in politeia so po svojem značaju dobre oblike države, ker v njih eden, nekaj ali večina (ali vsi) vladajo za obče dobro, medtem ko so tiranija, oligarhija in demokracija slabe oblike države, ker v njih eden, nekaj ljudi ali večina vladajo samo v svojem interesu. Zato je vprašanje, *kdo* ima oblast, tako pomembno, ker vključuje tudi vprašanje, *kakšna* je oblast.

Na *socialni* značaj lahko računa samo tista država, v kateri tisti, ki vlada, to dela za dobro celotne skupnosti, torej ne glede na to, ali je basileus, aristokracija ali vsi državljani. Prav tako pa država, v kateri vlada večina, ni že samo zaradi tega *socialna*, ker tudi večina ne vlada vedno v *interesu celotne skupnosti*. Sicer pa so diktature večine nad manjšino lahko ne le bolj okrutne od tistih, kjer manjšina vlada večini, temveč se lahko pokažejo za neracionalne tudi s stališča večine.

Z izkušnjo iz svojega lastnega časa označujeta Aristotel in Platon demokracijo kot najboljšo med slabimi državnimi oblikami.

Dobro je namreč to, da ima oblast večina, ni pa dobro, da večina ni sposobna vladati v prid vseh. Demokracija je tista državna oblika, v kateri se antagonizem med socialnim in totalitarnim značajem kaže v najostrejši obliki. Prav zato so se verjetno demokracije pogosto zaključevale kot tiranije, in to ne samo v antičnih časih. Niti Bog niti stari Grki niso imeli veliko zaupanja v večino. Ko bi Bog verjel ljudem, ne bi tudi on pošiljal svojih sporočil samo prek izbrancev.

2. Etnična država ali država državljanov – Vprašanje suverenosti postaja posebno pomembno zaradi antagonizma, ki izhaja iz etnične in državljske razsežnosti značaja države. Tako je pojem suverenosti slojevit in se kot tak pojavlja kot suverenost *ethnosa*. Kot suverenost državljana (ali ljudstva, naroda, demosa, populusa) in nazadnje kot suverenost *države*. Od medsebojnega odnosa antagonizmov med temi sloji in od stopnje prevlade enega od njih je odvisen tudi značaj države.

a) *Etnična (ali nacionalna) suverenost* je predpolitičnopravnega in preddržavnega značaja. Narod v etničnem pomenu besede je samo izvor svobodne volje, s katero odloča o ustanovitvi države kot političnopravne skupnosti, zasnovane na skupnem dobru ali interesu in zakonu. Zato ima država svoj *raisonne d'etre* ne le v legalnem, temveč tudi v legitimnem. Toda v vsakem primeru narod kot etnična skupina (ali nacija) z vzpostavljanjem države izgubi svojo suverenost in jo prenaša na *demos* (torej spet narod, kar je ena od lingvističnih težav v prevajanju pojmov, nastalih v antiki) ali državljsane, ljudstvo, populus.

b) Z ustanovitvijo države postane suvereno ljudstvo, a zdaj kot *demos* ali populus. Kot pripadnik etnične ali nacionalne skupine sem Srb, Hrvat ali Slovenec, a kot pripadnik demosa ali političnopravne skupine kot države sem državljan. Tudi točen izraz za ljudsko suverenost je *suverenost državljana*. Razlika med državljanom in Srbom, Hrvatom in Slovencem je *bistvena*, ker je moja pripadnost demosu, to je političnopravni skupnosti, odvisna od *moje volje*, medtem ko etnična

ali nacionalna pripadnost ni opredeljena samo s svobodno voljo posameznika. Kot državljan, celo kot pripadnik demosa, torej neke kolektivitete, postanem *individuum*. Suverenost državljanov temelji na popolnoma neodvisnem posamezniku, ki se s svobodno voljo odloči, da živi v skupnosti z drugimi.

Suvereno ljudstvo ali državljani se odločijo, da prenesejo del svoje suverenosti na državo, ki jo upravljajo prav toliko in do te mere, kolikor so sami suvereni.

c) V državi, v kateri so državljani suvereni in v kateri je *samo del ljudske suverenosti prenesen na državo*, so vsi državljani suvereni sami po sebi ne glede na etnično (nacionalno), konfesionalno, rasno pripadnost ali ideološko usmerjenost. Samo kot taka, kot demokratična, je država lahko odprta tudi do ljudi zunaj lastne skupnosti in sposobna, da jih sprejme medse. Prav utemeljitelji državljanske suverenosti, državljani polisov, so bili ponosni na svojo sposobnost adopcije ljudi iz zunanjega sveta in na njihovo polnopravno priznavanje za člane svojih polisov. Tako sta dva od trojice velikih grških dramatikov, Ajshil in Sofokles, napisala tragediji z enakim in zelo aktualnim naslovom Pribežniki (*The Refugees*), v katerih poudarjata odprtost atenskega polisa do tujcev. Če vemo, kakšno vlogo je imela grška tragedija v oblikovanju političnega značaja Aten, potem ima ta drama poseben pomen.

Seveda se država lahko odtuji od ljudstva in vzpostavi svojo suverenost, a to že pomeni antagonizem med njenim socialnim in totalitarnim značajem. Kot država državljanov vedno nosi v sebi latentni spopad med njenim demokratičnim značajem in etničnim (nacionalnim) izvorom. In to celo tam, kjer država ljudske ali državljanske suverenosti ni prevladujoče etnična ali nacionalna po svojem izvoru ali sploh ni izšla iz etnične, rasne ali konfesionalne suverenosti, kot je to primer v ZDA ali v Bosni. Prav to, kar bi morla biti in kar je dolgo tudi bila prednost v oblikovanju državljanskega značaja suverenosti države – nacionalna, konfesionalna, kulturna, pa tudi rasna pluralnost, postane v danih okoliščinah vir manifestnega antagonizma.

Antagonizmi bosanske države

Bosna (pa tudi Hercegovina), kar je treba posebej poudariti glede na izvor avtorja teh vrstic, ni postala kulturno, konfesionalno, etnično pluralna s prihodom Židov v ta del turškega carstva niti s prihodom Turkov, temveč je bila takšna že prej. Zato Stane Južnič upravičeno opozarja na pomen bogomilstva v vzpostavljanju in kasnejšem ohranjanju bosanskega kulturnega okolja.³ Bogomili (amadeus, tisti, ki je od Boga ljubljen) in prek njih tudi Bosna so odigrali svojo politično vlogo v oblikovanju moderne Evrope, ko so delali prve korake v premagovanju verskih in etničnih pregraj med ljudmi. Prav po njihovi zaslugi je imela Bosna prednosti in možnosti, da se ustanovi kot demokratična ali državljanska država prej kot katera koli druga država v Evropi. Namesto tega je doživela tragedijo, iz katere bi lahko potegnili civilizirana Evropa največ naukov. Zakaj?

1. Novodobna ideja o suverenosti ljudstva kot ideja nasprotja absolutni oblasti se je rodila prav iz boja za absolutno oblast med že tako absolutnimi oblastmi posvetnih evropskih vladarjev in božje papeške države. Tako se je od ideje svetega Avgušтина o manjvrednosti posvetne države prišlo do realnega stanja, v katerem je posvetna oblast vse bolj ogrožala absolutno moč cerkve. Reakcija na to in izhod iz

³ *Ibidem*, str. 769.

stanja, v katerem bi absolutna oblast lahko postala profana, se kaže prav z metafizične duhovne strani. Jezuiti Molina, Bellarmin, Suarez, Mariana, Vasquez prihajajo do ideje o državi kot posledici ljudske volje. V začetku 17. stoletja pa J. Althusius v svoji knjigi *Politika* nagovarja ljudstvo z njegovim veličastvom.

Tako je iz nasprotovanja absolutni oblasti, zasnovani na absolutni ideji etnične nacionalne države evropskih vladarjev, prišlo v Evropi do veličastne ideje o veličanstvu ljudstva, o suverenosti državljanov, ki jim ni potrebna niti nacija niti cerkev, da bi bili v državi srečni. Razjedena od verskih in etničnih vojn, je Evropa z obema rokama sprejela idejo o ljudski suverenosti, toda potrebna so bila še štiri stoletja, da bi jo tudi uresničila. Morda je prav Bosna »božje zapeljevanje«, ki se je postavilo pred evropsko civilizacijo.

Če je ideja o suverenosti ljudstva dobila svojo duhovno podporo z reformatorskim protestantizmom, politično pa s francosko revolucijo, potem je empirični prispevek prišel iz Bosne. Bosanski heretiki niso nasprotovali absolutni oblasti papeške cerkve s stališča lastne absolutne ideje o Bogu, temveč s stališča univerzalnosti vere v Boga in nepotrebnosti posrednika med človekom in Bogom, zaradi česar so tudi bolj enostavno od katoličanov in od pravoslavnih prehajali v islam. Po drugi strani pa zaradi lastnih etničnih stališč (skromnosti in preziranja uživanja v razkošju in bogastvu) heretiki v Bosni niso čutili potrebe, da nasprotujejo lastnim vladarjem, ker so bili prav oni naklonjeni bogomilstvu. Zato za seboj niso puščali stavb, ki bi simbolizirale njihovo moč. Bogomili so bili tisti »amalgamski material«, ki je zdržal še tudi potem, ko so sami po prihodu Turkov izginili, in je iz Bosne naredil prvi prototip ideje ljudske suverenosti. Če je ideja ljudske suverenosti, ideja države, ločene od cerkve, in ideja države, ločene od nacije, potem je bila Bosna po naravni ali zgodovinski nujnosti ali morda po božjem razodetju prva država, v kateri se pravica do državljanstva ni pridobila niti s pristopanjem v to ali ono vero niti s pripadanjem tej ali oni etnični skupini. Srednjeveški Dubrovnik je bil aristokratska republika, medtem ko je bila srednjeveška Bosna prva republikanska kraljevina, prva demokratična državljanska monarhija. Civilni značaj družbe v srednjeveški Bosni ni bil politični, temveč bolj kulturni rezultat, nujnost akulturacijskih procesov. Davno pred letom 1789 in pred jezuitskimi idejami o ljudski suverenosti se je v Bosni lahko bilo državljan države, ne da bi se zato moralo biti bodisi katoličan, bodisi pataren, bodisi pravoslavac, pa tudi ne Hrvat, ne Srb in ne Bošnjak. Biti nekaj od tega je bilo sicer zelo pomembno, a za državljanske pravice to ni imelo nobenih posledic.

2. Če je Bosna že imela takšne zgodovinske prednosti in predpostavke za vzpostavljanje civilne družbe in demokratične države, kako je potem mogoče, da doživlja tragedijo prav na etničnih in verskih šivih, za katere smo rekli, da so bili zelo trdno povezani? Ni razloga, da opustimo prejšnje teze, če skupaj s Hanom Arend ponovimo besede Davida Rusa, ki pravi: »Normalni ljudje ne vedo, da je vse možno.«

Vsi pogoji za izbruh enega in drugega antagonizma, ki delujeta znotraj pojma države – tistega med socialnim in totalitarnim momentom v njegovi naravi kot tudi tistega med etničnim in državljskim – so bili v primeru BiH ustvarjeni že pred formalnim prihodom nacionalnih strank na politično prizorišče.

2.1 V zadnjih dveh desetletjih je t. i. realsocialistični režim deloval bolj uničujoče na kulturno in politično sestavljenost BiH, kot pa je ta isti režim prispeval k razpadu Jugoslavije. V vseh nekdanjih jugoslovanskih republikah so etatizmi težili k vzpostavljanju nacionalnih držav in k obnovi nacionalne suverenosti in so pri tem kolikor toliko ohranjali socialno povezanost med ljudstvom in državo. Bosanski

etatizem pa se je v tem obdobju izčrpaval ob vzpostavljanju državne suverenosti in popolnem izključevanju državljanov iz političnega življenja.

Politični totalitarizem se je moral zelo hitro potrditi tudi na ekonomski ravni. Neproduktivna davčna politika je pripeljala do podvojitve davčnih obveznosti do vzpostavljanja monopolnega položaja posameznih gospodarskih panog ali velikih sistemov pod kontrolo države, do velikega povečanja brezposelnosti, velikih afer in zlorab. V deželi, kjer so nekoč celo kralji živeli skromno, je bilo še tistih nekaj kilometrov lastne obale spremenjenih v letovišče za oligarhe.

2.2 Prav delovanje tega antagonizma države v BiH, drastična polarizacija države v totalitarni smeri – tako na politični kot na ekonomski ravni – je prispevala k nastanku nacionalnih delitev in k etničnemu konfliktu. Logično bi bilo pričakovati socialni spopad zaradi težkega socialnoekonomskega položaja velikega dela prebivalstva. Namesto tega pa je prišlo do iskanja krivcev za težave med pripadniki drugih nacionalnih skupin. Tako se je namesto socialnega upora proti totalitarni državi zgodil etnični spopad glede nacionalnih držav.⁴

Sicer pa so t. i. komunisti dolgo vladali po strogo spoštovanem nacionalnem ključu na vseh ravneh in ne glede na vse druge, še zlasti strokovne lastnosti državljanov. Zato je pojav nacionalnih strank, vrnitev na raven etnične suverenosti in vzpostavljanje tronacionalne suverenosti države kot tudi razpad te koalicije logično do skrajnih konsekvenc izpeljano načelo nacionalnega ključa. Edino, za kar jih res ni mogoče narediti odgovorne, je vojna. Za začetek vojne ne morejo biti odgovorni, krivi so tisti, ki so vojno začeli.⁵ Na volitvah 1990. leta so novonastale nacionalne stranke Hrvatov, Muslimanov in Srbov, ustanovljene le nekaj mesecev pred volitvami, premagale vse, vsaj malo državljanske, t. j. transnacionalno usmerjene stranke, vključno z ono najstarejšo, ki je bila na oblasti 45 let. Nikjer v nekdanjem socialističnem svetu t. i. komunisti niso doživeli takega poraza kot v BiH. Okoli 5% dobljenih glasov ne govori le o tem, kaj so ljudje o njih mislili, temveč tudi o tem, koliko so odgovorni za vse, kar se je tedaj zgodilo. To je bil odgovor politično razvrednotenih ljudi na totalitarizem psevdokomunističnega etatizma. Volitve so bile prva možnost izražanja svobodne volje ljudi. Krepitev državne suverenosti in tlačenje državljanov, posebno v zadnjih dvajsetih letih, je prav terjala neki kolektivni ventil, kajti ni bilo moči in močnih osebnosti, prek katerih bi ta socialna potencia prišla do suverenosti. Če že ni mogla postati socialno ali državljansko (civilno), je postala etnično suverena. Ko so izgubljali na socialnem področju kot državljanji, so dobivali na nacionalnem. Slabi kot državljanji so postajali močni kot nacije.

Volitve so bile edini demokratični trenutek v zadnjih dvajsetih letih, trenutek, ki je trajal vsega 12 ur. V nedeljo, 18. novembra 1990, od sedmih zjutraj do sedmih zvečer so se bosanski ljudje *demokratično*, to je po lastni svobodni volji – in vendar, ali tudi po zdravi pameti? – odločili, da odstopajo od lastne vrhovne in nedeljive oblasti, od ljudske suverenosti ali suverenosti državljanov, vseeno, torej od lastne suverenosti in da to prenesejo, bolje rečeno, znižajo na začetno zgodovinsko raven

⁴ Morda bi ruski futurolog Igor Bestušev-Lada danes raje porabil izraz »bosnizacija« namesto »jugoslavizacija« za svoj peti, najtežji in katastrofalni scenarij, pred katerim stojijo države nekdanje Sovjetske zveze. Glej Zdravko Mlinar, Grozeča posttotalitarna praznina, Teorija in praksa, let. XXIX, št. 1–2, 1992, str. 180.

⁵ Razen v primeru, da je Clausovitzeva definicija vojne točna, s čimer pa se ne strinjamo. Kajti, če bi politične rešitve izhajale samo iz strahu pred vojno, ki je v politiki anticipiran, kot se nam zdi, da trdi Boštjan M. Zupančič, potem bi morali priti tudi do naslednje logične stopnje, da je do politične rešitve, dogovora, kompromisa še lažje priti s samo vojno, ne pa z njeno anticipacijo, kot izvorom strahu. Glej intervju dr. Boštjana M. Zupančiča, Rane od histerije dolgo se pamte, Borba, št. 341–2, z dne 5–6. decembra 1992, str. X.

etnične suverenosti, na raven suverenosti dominantnih etničnih skupin v BiH. V kakšni meri je bila v tem trenutku etnična ali nacionalna suverenost latentno in potencialno nacionalistična ali celo nacistična ali fašistična in je že tedaj izključevala suverenost katere koli druge etnične ali nacionalne skupine, bi bilo težko reči. Danes to ni več težko, vendar pa to ni predmet naše razprave.

Ko so glasovali za nacionalne stranke, so ljudje v BiH ne le sami ukinili svojo poldnevno vrhovno oblast, svojo ljudsko in državljansko suverenost, torej demokracijo, temveč so ukinili tudi sami sebe kot ljudi BiH. Državljeni BiH so obstajali kot ljudstvo, kot demos v teh dvanajstih urah. Potem pa so, ko so bila zaprta volilna mesta in razglašeni rezultati volitev, po svoji volji in po svoji pameti (!) odločili, da obstajajo samo še kot Muslimani, Srbi ali Hrvati. Z glasovanjem za nacionalne stranke in s tem, ko so jim predali oblast, so se odločili, da odpravijo demokracijo in da se umaknejo s političnega prizorišča. Če bi sledili Althausovi terminologiji, bi lahko rekli: ljudje so abdicirali!

To se ni zgodilo prvič v zgodovini. Primer Bosne zelo spominja na leto 1933. Le da je tedaj rajhstag, torej parlament kot simbol in utelešenje moderne demokracije oziroma da so njegovi socialnodemokratski in komunistični poslanci, ki bi v medsebojni koaliciji imeli večino, odločili, da se ne sporazumejo in so tako predali oblast nacionalsocialistom.

Razlika med nemškim odstopanjem od demokracije in odstopanjem bosanskih ljudi od lastne suverenosti je bila vendar izrazita. Nemčija je bila enonacionalna in prenašanje suverenosti z državljanov na nacionalno suverenost ni imelo enakih tragičnih posledic kot v primeru vzpostavljanja tronacionalne suverenosti, suverenosti treh etničnih skupin, ki živijo na istem ozemlju, bolj ali manj pomešane med seboj in povezane v vsaki regiji, v vsakem mestu, v vsaki ulici, skoraj v vsaki zakonski postelji. Tragedija treh narodov je bila neizbežna in se je začela v tistem trenutku, ko so prebivalci BiH postali nosilci vrhovne oblasti, toda zdaj samo kot pripadniki svojih nacionalnih skupin.

Politične posledice so bile še globlje in bolj daljnosežne. Z vzpostavljanjem etnične suverenosti v tako zapletenih konkretnih pogojih nista bila ukinjena samo ljudstvo kot demos in možnost vzpostavljanja suverenosti državljanov, t. j. demokracije, temveč je bila s tem istim dejanjem na volitvah demokratično ukinjena tudi država BiH. Ljudje so na volitvah, ko so glasovali za nacionalne stranke v tako enotni opredelitvi, glasovali ne le o tem, da svojo državljansko suverenost spustijo na zgodovinsko nižjo etnično raven, temveč tudi na predpolitično in preddržavno raven. Ko so razglasili nacionalne stranke kot predstavnike lastnih narodov (ethnosa) in kot nosilce njihove svobodne volje za nosilce suverenosti, so anulirali BiH kot državo, kot politično obliko, za katero so se nekoč prej ti isti narodi opredelili, da v njej skupno živijo. Vprašanje je seveda, tako etično kot zgodovinsko, ali je mogoča vrnitev iz enkrat že vzpostavljene ljudske (demos) suverenosti na etnično suverenost. Toda če je svoboda načelo demokracije, se pod tem razume tudi svoboda, da se odpoveš svobodi, torej pravica do neumnosti, pa tudi pravica, da se demokratično glasuje za nacionalne stranke. Bosna je torej ostala brez državljanov, a zelo hitro se bo pokazalo, da so tudi državljani ostali brez Bosne kot države. Tragedija bo, če se uresničijo hudičevi načrti, po katerih bi ostali tudi brez integralne Bosne, to je Bosne kot take.

V tem času so bili tudi ljudje, nacionalno neobremenjeni in teoretično dalekovidni, ki so opozarjali, kaj se bo zgodilo, in so zahtevali, da se odstopi od koncepta političnega organiziranja na nacionalni podlagi. Na vsa opozorila, da trinacional-

na država ne bo mogla delovati in da pride lahko do vojne, so tisti, ki jim je bilo do oblasti, ostali gluhi.

Zelo hitro potem, ko je trinacionalna koalicija prevzela oblast, se je pokazalo, da enotnost trinacionalne suverenosti ne glede na svetost tega števila, ne more delovati kot državna suverenost. Boj za tretjino državne oblasti se je zelo hitro pokazal kot odvečen, ker tretjina državne oblasti ni potrjevala nacionalne suverenosti, temveč jo je postavljala pod vprašaj. Tam, kjer so tri etnične skupine na istem ozemlju in v istem času nosilke etnične ali nacionalne suverenosti, je nujen njihov medsebojni spopad najprej na politični ravni okrog delitve oblasti v državi. Zato tej državi nikoli ni niti uspelo začeti delovati kot nosilec suverenosti na vsem njenem ozemlju. Nato pa se začne tudi spopad za prostor,⁶ za ozemlja, na katerih bo končno začela delovati etnična suverenost. Država, konstituirana iz treh nacionalnih strank, ki predstavljajo tri nacionalne suverenosti, praktično ni mogla vladati. Vsaka nacionalna suverenost se je trudila, odkrito ali zakulisno, da praraste v nacionalno državno suverenost. To se je kmalu tudi pokazalo z oblikovanjem subdržavnih regij, do kakršnega je prišlo, še preden so poslanci srbske nacionalne stranke zapustili parlament.

Nesporazumi in spopadi med tremi nacionalnimi strankami, koalicijskimi partnerji na oblasti so se začeli že v prvem trenutku. Zelo manifestno takoj v začetku med Srbi z ene ter Muslimani in Hrvati z druge strani, toda latentno, kasneje pa tudi odkrito tudi med Hrvati in Muslimani.

Etnična usoda narodov BiH živo spominja na neko modro sporočilo iz basni o treh volih – Sivonji, Šaronji in Rudonji in o volku, ki jih je uspel spreti med seboj in tako vse tri zaklati. Basen je bilo mnoga leta mogoče prebrati v berilu za 2. razred osnovne šole v BiH, preden je šolstvo doživelo reformo. Tisti, ki so redno hodili v šolo in so se v vsakem razredu nekaj naučili, so lahko tudi sedaj uporabili to basen: Sivonja je bil tisti, ki je kot pravi vol vse hotel doseči s silo. Šaronja oni, za katerega se nikoli ni vedelo, kaj hoče, Rudonja pa tisti, ki je vedno vlekel in se pokoril zase in za druge. Treba bi bilo samo še uganiti, kdo je bil volk.

Kolektivni beg od svobode in nacionalna paranoja

Odstopanje ljudstva od demokracije na demokratičen način ali odstopanje od svobode po svobodni volji se lahko razume kot neumnost ljudstva, vendar pa je to vedno tudi neka vrsta kolektivnega mazohizma, bega od svobode (E. Fromm) ali prilagajanje posameznika zunanji avtoriteti zaradi nesposobnosti, da se sprejme odgovornost za ponujeno svobodo.

Potreba po nacionalnih strankah, izražena na volitvah, je potrdila obstajanje kolektivnega interesa v obliki *nacionalnega*, ki se je mogel artikulirati, pa če kdo to prizna ali ne, samo v obliki *nacionalne države*. Smisel obstoja političnih strank je, naravno, boj za oblast v državi. Tisti, ki misli, da obstajanje nacionalne stranke

⁶ V vseh nacionalnih evforijah igrajo spopadi okrog jezika pomembno vlogo. Tako je bilo to v začetku tudi v BiH. Toda, kadar trije narodi govorijo isti jezik, potem bo ta spopad hitro prerasel v spopad za ozemlje, ta pa se običajno ne konča z besedami, niti pisanimi niti ustnimi. Integrativna ali homogenizirajoča vloga pri Slovencih pripada jeziku, ne ozemlju, tako da jezik vedno ostaja možen predmet nesporazuma, tudi s tistimi, s katerimi deloma živijo na istem ozemlju. Ni treba niti slutiti, kaj bi se lahko zgodilo, če bi poleg Slovencev govoril slovensko še kakšen drug narod. Tam, kjer je homogenizirajoči dejavnik ozemlje, se nesporazumi v jeziku hitro spremenijo v boj za meje. Primerjaj Hanno Hardt, *Begunci in kulturološke študije, Teorija in praksa*, let. XXIX, št. 7–8, 1992, str. 784 in intervju Boštjana M. Zupančiča v Borbi.

teoretično in izkustveno ne pomeni nujno tudi definiranja nacionalnega interesa kot nacionalne države, bi moral to tudi dokazati. Tako so torej z oblikovanjem nacionalnih strank Hrvatov, Srbov in Muslimanov v BiH določeni tudi njihovi nacionalni interesi:

a) nacionalni politični interes Hrvatov, organiziranih v nacionalni stranki, je *hrvaška država*,

b) nacionalni politični interes Srbov, organiziranih v nacionalni stranki, je *srbska država*,

c) edino nekoliko bolj zapleteno je vprašanje, kaj je nacionalni politični interes Muslimanov, organiziranih v nacionalni stranki, ker je odgovor – *muslimanska država*, dvosmiseln, ker se pridevnik, ki se nanaša na nacionalno in konfesionalno pripadnost, piše z malo črko in tako asociira na – *islamska država*.

Že sam obstoj nacionalnih strank v BiH tako pred volitvami kot po njih, je ustvaril v kolektivni zavesti prebivalstva tako stanje – predvsem strahu, potem pa tudi nezaupanja, kakršnega v odnosih med pripadniki posameznih etničnih skupin v BiH nikoli ni bilo.⁷ Lahko bi trdili, da je bil glavni razlog za množično opredeljevanje za nacionalne stranke tako stanje zavesti, katere temeljni značilnosti sta strah in nezaupanje v druge, celo na ravni družine in najbolj intimnih prijateljstev. Privrženost lastni stranki je bila pogojena predvsem s strahom, da bodo oni drugi glasovali za svoje. Prav zato trdim, da je obstajala možnost tudi politične rešitve usode Bosne in da bi vojno lahko preprečili. Teza, da je bila vojna v Bosni neizbežna, lahko ustreza samo tistim, ki so zanjo tudi odgovorni.

Prav tako sociopsihološko stanje strahu je delovalo tudi po volitvah in to še bolj intenzivno. Pripeljalo je do dokončne artikulacije nacionalnih interesov v obliki nacionalnih držav. Srbi so se bali Muslimanov, Muslimani Srbov, a Hrvati tako Srbov kot Muslimanov. Tako smo prišli do stanja, v katerem se je vsak bal tudi lastne sence.

Strah pred muslimansko ali islamsko državo. Ker so Hrvatje in Srbi že imeli svoji nacionalni državi, ki se v Bosni čisto neupravičeno imenujeta »rezervni domovini« in ki ne moreta biti nič drugega kot nacionalni politični cilj za tiste, ki so organizirani v nacionalnih strankah, ker se sicer postavlja vprašanje smisla teh strank, je temeljno vprašanje, kako logično in teoretično izpeljati nacionalni cilj Muslimanov iz dejstva, da obstaja tudi njihova nacionalna stranka.

Ker je nacionalni politični cilj pripeljan do končne posledice pri Srbih in pri Hrvatih, organiziranih v svojih strankah, zunaj BiH, cilj Muslimanov pa je vsebovan samo v BiH, potem je mogoče logično sklepati, da se prvi in drugi nagibajo k separatističnim rešitvam, tako znotraj BiH kot ohlapne države tvorbe kot z odkrito priključitvijo k Srbiji ali Hrvaški, medtem ko so tretji bolj naklonjeni unitarni rešitvi znotraj integralne BiH. Zaradi takšne usmerjenosti muslimanskega dela vladajoče koalicije, so se Srbi in Hrvatje popolnoma logično začeli bati Bosne kot muslimanske nacionalne države, še celo konfesionalne (islamske) države. Neodvisno od tega, koliko so objektivno bili cilji nacionalne stranke Muslimanov ustanovitev nacionalne ali celo konfesionalne države, je bil strah pred tako državo objektivni. Strah Hrvatov in še posebej Srbov je realnost, ki je ni mogoče zanemariti. Dejstvo, da so Muslimani najbolj številna etnična skupina v BiH, navaja na sklep, da je bil strah pred nacionalnim političnim interesom Muslimanov, utelešenim v njihovi nacionalni stranki, glavni izvor političnih nesporazumov.

Prizadevanja voditeljev muslimanskega dela vladajoče koalicije, da bi poudar-

⁷ Aleksa Dilas, Ubijamo jer nismo imali snage da volimo, Borba, št. 341–2, z dne 5–6. decembra 1992, str. IV.

jali svojo civilno in sekularno usmeritev in da prepričajo svoje partnerje, da ne želijo niti nacionalne in niti islamske države, niso bila uspešna. Dilema, ki se je potem vedno odpirala, je izhajala iz dejstva, da obstaja nacionalna stranka Muslimanov.

Kar zadeva evropsko in svetovno politično javnost, ni mogoče jemati strahu pred muslimansko, nacionalno in konfesionalno državo na evropskih tleh kot bistven dejavnik njihovega relativno indolentnega odnosa do krize v Bosni. Vendar pa je jasno vidno, da zatrjevanju muslimanskih voditeljev o državljanskih in sekularnih političnih namenih ne verjamejo. Tudi če bi bilo res, da se Evropa vsaj malo boji morebitne islamske države na svojih tleh, so razlogi za ta strah mnogo bolj načelni. V Evropi bi težko sprejeli dejstvo, da se prekine zasedanje najvišjega zakonodajnega organa zato, da bi se v prostorih tega organa opravila podnevna verska molitev, saj je Evropa svojo lastno cerkev ločila od države pred 200 leti in torej ločila verske obrede od državnih poslov. Jasno je, da ne gre za strah pred islamom kot vero, temveč za mnogo globlje razloge. Zato menimo, da sta artikuliranje političnega interesa Muslimanov in ohranjanje integritete BiH kot nacionalnega interesa z oblikovanjem nacionalne stranke najbolj odgovorni prav za ogrožanje interesa Muslimanov. Ker je politični interes Muslimanov celovita Bosna, ta njihov interes ne more biti definiran kot nacionalen, temveč samo kot civilen in demokratičen. Prav oblikovanje nacionalne stranke Muslimanov je spodbudilo in opogumilo separatistične težnje v Bosni.

Napake političnega analfabetizma pozneje ni bilo mogoče popraviti z deklarativnim zavzemanjem za civilno in sekularno BiH. Strah in nezaupanje sta že dosegla svoje. Plaz se je sprožil.

Vendar bi se rešitev mogla najti ali bi bilo treba to vsaj poizkušati. Če bi Muslimani odstopili od svoje nacionalne stranke, to je, da bi jo razpustili; če bi razpisali nove volitve in zahtevali, da Bosno sprejmejo pod protektorat OZN pred začetkom genocidne tragedije, kot so predlagali nekateri politični dejavniki cele štiri mesece pred 4. aprilom 1992, bi to lahko prispevalo h krepitvi zaupanja, k odpravljanju strahu in odstopanju od nacionalnih opcij in bi dajalo možnosti za državljansko reševanje politične prihodnosti BiH.

Politični strah Muslimanov pred skupno državo s Srbi

Trmasto vztrajanje nacionalnih voditeljev Muslimanov pri političnem cilju kot na nacionalnem se lahko opravičuje samo s prav takšnim vztrajanjem pri političnem interesu Srbov kot nacionalnem, torej pri cilju nacionalne države na širši jugoslovanski ravni. Pravzaprav politični interesi Srbov in Muslimanov niso nujno antagonistični in izključujoči, če bi hoteli živeti v eni državi, kajti Srbi živijo avtohtono povsod tam, kjer avtohtono živijo tudi Muslimani. Neskladnost skupnega ozemlja je resničen razlog za spopade političnih interesov samo med Srbi in Hrvati, zaradi česar je vojna v Bosni samo posledica nepomirljivosti teh dveh nacionalnih interesov.

To, da se etnični spopad v BiH izraža predvsem med Muslimani in Srbi, to je genocid nad Muslimani, je posledica tega, da so bili politični interesi teh dveh narodov definirani tudi kot nacionalni. Življenje v skupni državi ni nemogoče, a življenje dveh narodov v eni nacionalni državi ni mogoče. Problem je torej v tem, da bi *nacionalna država* morala biti *država dveh (ali več narodov)*. Rešitev bi se lahko našla samo, če bi vsi Srbi in vsi Muslimani postali *binacionalni* (tako Srbi kot

Muslimani), kar je seveda samo duhovit izraz, ki ga je pred časom, pa čisto resno, predlagal neki nekdanji komunistični ideolog v BiH kot rešitev za nacionalno dilemo ljudi, rojenih v mešanih zakonih. Problema seveda ni bilo mogoče rešiti, saj bi to bilo težje, kot pa biti biseksualen!

Srbi se niso bali take skupne države z Muslimani. Oni so jo predlagali z zelo vabljivim argumentom, da bi čez nekaj desetletij glede na nataliteto Muslimanov obstajala možnost, da bi bili ti prva, najbolj številčna nacija.

Obstajata dva različna razloga, zaradi katerih je bila ta država nesprejemljiva za Muslimane. Nacionalnopolitično organizirani Muslimani niso sprejeli tega predloga zato, ker bi to bila *srbaska* nacionalna država, pa tudi zato, ker bi bila binacionalna država nemogoča, medtem ko so ostali civilno usmerjeni Muslimani (med katere spada tudi avtor tega besedila) odklonili tak predlog, ker bi to bila *nacionalna država sama po sebi*. Iz strahu kot dominantne značilnosti sociopsihološkega stanja, v kakršnem se je znašla BiH, sta se razvili ne le poznejša agresivnost monstroznih razsežnosti, temveč tudi možni neposredni razlogi, zaradi katerih je do spopada sploh prišlo. Zaradi lastnega strahu enih in drugih in zaradi stopnje agresivnosti, ki raste s strahom, ni bilo mogoče videti enakega strahu pri drugih in predvidevati agresivnosti, ki ga spremlja. Srbi so mislili, da se Muslimani ne bodo branili in da bo vojna končana v tednu dni. Neki visoki funkcionar v muslimanski stranki pa mi je rekel, da Srbi samo blefirajo, kar je indikativno, in da vojne niti ne bo. Strah, ki se je okrepil z začetkom krvavih spopadov, je potiskal samo še globlje v krvoprelitje. Strah je danes temeljna ovira, da bi se ta spopad končno zaustavil.

Vendar se danes v Bosni najbolj bojijo tisti, ki so bili na državljskih stališčih in so nasprotovali nacionalnim opcijam. Zato so v glavnem tiho. In tudi če spregovorijo, je to iz strahu. Iz strahu pa je bolje molčati kot govoriti. Lahko rečete nekaj, česar ne mislite, ali pa zamolčite tisto, kar mislite. Če že spregovorite, pa se še vedno bojite, potem vsaj povejte kar se da očitno tisto, česar ne mislite, da bi se na prvi pogled videlo, da tega ne mislite in da tako govorite zato, ker morate. Toda če ste, potem ko ste že spregovorili, začutili, da vas je že manj strah, povejte vse, kar imate povedati.

To je prvič po 5. aprilu 1992, ko sem spregovoril na »vsenarodnem parlamentu«, da javno povem, kar mislim. Naj bralci sami presodijo, ali me je še strah.

ALEŠ DEBELJAK*

Protislovja brezdomstva v sodobni Ameriki

I'm ten years burning down the road
nowhere to run ain't got nowhere to go
Bruce Springsteen: *Born in USA*

Samo dve ulici južneje od mojega nekdanjega stanovanja v etnično mešani »bohemski« četrti East Village v New York Cityju leži Tompkins Square park.

* Mag. Aleš Debeljak, asistent na Fakulteti za družbene vede.

Obsežni trg s svojimi zelenicami, klopmi, drevjem in košarkaškimi igrišči je postal za kratek čas medijsko privlačen v šestdesetih letih, ko je dobil svoje mesto v uporniški mitologiji »jagod in krvi«: takrat je ponudil enega prvih zavetij radikalnim študentom, ki so svoje kritično nezadovoljstvo z ustaljenimi družbenimi normami kazali na način neutrudne svobodne ljubezni, t. i. *love-in*. Danes se parka drži nekoliko manj privlačna, a zato nič manj zgovorna slava.

Množice brezdomcev so ga poleti 1988 namreč spremenile v mesto iz šotorov, ki je štel v najboljših dneh kar tristo začasnih bivališč. Prišli so s cest, iz nagnetenih zavetišč, iz vsemogočih lukenj in špelunk, iz hodnikov podzemske železnice, izpod kartonskih škatel v preddverjih, iz napol porušениh in zapuščenih hiš, da bi našli ne le boljše bivališče, marveč tudi *solidarnost s sebi enakimi*. Se pravi, solidarnost s tistimi, ki so jim vsi obrnili hrbet.

Kar se je začelo z naključnim druženjem nekaj brezdomskih kompanjonov, se je razvilo v nekakšno nadrealistično *favello*, ki bi bolj kakor na Manhattan sodila v predmestja Ria de Janeira. Nenavadni urbani fenomen z barakami iz plastičnih plaht, šotork, kartona, lesa in stiropora, s kovinskimi sodi, v katerih gorijo ognji, z zasilnimi kuhinjami, živahnim socialnim življenjem, popivanji in številno populacijo obupancev, ki nimajo v resnici več ničesar izgubiti, je sicer res nov. Vendar pa človeška mizerija, ki je v mestu iz šotorov samo kar najbolj nazorno prišla do izraza, za ameriško družbo ni nekaj docela tujega. *Brezdomstvo* v deželi Hollywoda in Disneylanda namreč *narašča že vse od druge svetovne vojne*.

Po tradiciji odprta in strpna soseska, sestavljena večinoma iz umetnikov, priseljencev in nižjega delavskega sloja, je bohotenje šotorov nekaj časa povsem mirno gledala, ko pa je navzočnost velikega števila brezdomcev začela resno ogrožati normalno vsakdanje življenje in posle v majhnih prodajalnah, kavarnicah in bifejih, so se prebivalci na East Villageu resno zamislili. Kako namreč uspešno razrešiti gordijski voz, v katerega je na eni strani zapletena liberalna zavest, da brezdomcev ni mogoče kratko malo izbrisati z obličja zemlje, na drugi strani pa rastoče nezadovoljstvo, da se morajo s svojimi novimi sosedi bolj ali manj v celoti ubadati sami, *brez socialnega skrbstva vlade in mestnih oblasti*? Vozel je ostal nerazrešen še tudi po tem, ko se je newyorški župan končno odločil, da bo drastično ukrepal: poslal je oboroženo in posebej trenirano policijsko konjenico, ki je šotorišče razdejala, brezdomce pa vsaj začasno razgnala.

Jeseni 1989 sem hotel oditi skupaj z mnogimi punkerji, feministkami, hipiji, zelenimi in drugimi skupinami na radikalni sceni mojega campusa v glavno mesto, Washington, D.C., na protestni shod. Na shod v podporo brezdomcem in zahtevam po boljših socialnih programih, ki je zrasel med drugim tudi iz odzivov na nujne potrebe brezdomcev, kakršne je v javnost vnesla afera s šotoriščem v Tompkins Square parku. Nepredvidene obveznosti na faksu so me zadržale, da me ni bilo med več kot dvesto tisoč progresivnimi aktivisti in zaskrbljenimi državljani, ki so prišli pred stopnice Kapitola z vseh strani Amerike. Protestni shod pod geslom *Stanovanje zdaj!* so si množični mediji zapomnili po tem, da so prvič v zgodovini brezdomci nastopili kot organizirana, čeprav majhna sila. *Sami so spregovorili o svojem položaju*, s svojo sočasno kritiko konzervativne politike umivanja rok in liberalnega pokroviteljstva pa so dokazali, da jim je še kako dosti do aktivne udeležbe v vsakdanjem življenju Amerike. Jasno in razločno so namreč izrazili svoj kratki program: *posel, ne miloščina; domovi, ne zavetišča!* Seveda bodo bremena osebnih problemov, odvisnosti od drog in bitke za golo preživetje ogromno večino med njimi morda že jutri potegnili v apatijo, vendar njihovo sodelovanje na

protestnem shodu zgovorno priča o tem, da jim je voda prišla že do grla. V svojem starem komadu *Hold On* je rockerski pesnik Lou Reed že pred leti jasnovidno in grenko ugotovil, da o človekovih pravicah na ulicah New York Cityja nima smisla govoriti, ker ne obstajajo. Prav za to pa tudi gre: *pravica do strehe nad glavo ni samo državljanska, ampak temeljna človekova pravica.*

Renaldo Casanova, ki je kolega iz šotorskega mesta v Tompkins Square parku povezal v neformalno skupino ter s tem iz spontane potrebe po strehi nad glavo naredil politično strategijo, se seveda zaveda, da sicer res gre za temeljno človekovo pravico, a ni zato nič bolj pomirjen. Casanova predstavlja nemara tipičnega brezdomca: kot zapuščen otrok je odraščal v mnogih centrih za mladostnike, pri krušnih družinah, ni dokončal nobene šole, se že zgodaj navadil jemati heroin, se poročil in ločil, nato pa iz enega zavetišča taval do drugega, dokler ni prišel do mesta iz šotorov. Čeprav se trenutno ukvarja z aktivizmom in skuša povezati več brezdomskih skupin v širšo mrežo, pa še vedno nima stabilnega doma: kljub aktivističnemu zanosu zato ni nikjer rečeno, da ga ne na naslednjem shodu ne bo več, kot v magazinu *Mother Jones* (september/oktober 1990) suho pripominja Sarah Ferguson, novinarka tednika *Village Voice*, ki sama stanuje blizu proslulega parka in pogosto piše o brezdomstvu.

Bilo bi čisto sprenevedanje, če bi si zatiskal oči pred karakteristiko v Casanovi zgodbi, ki mnogo urbanih prebivalcev navaja k misli, da so brezdomci pravzaprav vsi po vrsti sami krivi, da so tam, kjer so. Droge, seveda. Jemanje trdih drog je kajpak med brezdomci razmeroma razširjeno: kljub temu pa moram reči, da obstaja – ne glede na vse neposredne posledice – velika razlika v osebnih motivih in socialnih razmerah, ki navajajo na primer mladega finančnega analitika na Wall Streetu k rekreacijskemu jemanju kokaina in med heroinom kot zadnjim »izhodom« iz do kraja obupne brezdomske situacije, ki je podobna temnemu tunelu brez svetlikajoče se luči na koncu. Da se razumemo: mene ne moti klateška agresivnost pri uličnem prosjačenju nič manj kot uspešneže v suknjičih za tri tisoč dolarjev. S težavo trpim nenehna nadlegovanja za drobiž, ki bo nemara res končal v žepu lokalnega preprodajalca *cracka*, kar pravijo novi, ceneni, a uničujoči drogi, ki je že skoraj povsem izpodrinila heroin. Vendar skušam vsaj približno razumeti, kakšne razmere botrujejo temu, da si je človek prisiljen narediti meter pločnika za svoj dom. Rad bi vsaj od daleč dojel, kaj se pravi živeti slabše kot zavržen pes in kaj pomeni biti dobesedni »izmeček« ameriškega tekmovalnega stroja, zaradi katerega se kratkotrajno stanje zadetosti od droge najbrž res izkaže za blagoslov z drugega sveta. Za edini nadomestek smisla.

Moj prijatelj me je nekoč vneto prepričeval, da za brezdomstvo ne obstajajo le družbeni, ampak tudi metafizični razlogi. Takole pravi: »Protestantska delovna etika je tako zelo vseprisotna, da otroci dobesedno morajo na konkretnih primerih ljudi brez strehe nad glavo videti, kaj se bo zgodilo z njimi, če bodo nehali delati domače naloge in če ne bodo ubogali staršev.« Pravi, da ameriška družba kot izredno visoko razvita civilizacija naravnost potrebuje brezdomce, saj le tako lahko kar najbolj drastično ilustrira in na šokanten, tj. edino učinkovit način prikaže usodo padlih angelov, usodo tistih, ki naj bi v neki mitični preteklosti obrnili hrbet krepostim dela, izobraževanja, družine, morale in religije. Moj prijatelj je seveda cinični radikal: komaj prikrito se norčuje iz tistega, kar je Američanom najbolj sveto. Vendar mislim, da ima prav. Prezeblji, razcapani, pogosto drogirani in potencialno nevarni brezdomci uteleša namreč enega od velikih paradoksov Amerike med »reaganovsko revolucijo«.

Prebivalci vlemest seveda povsem upravičeno godrnjajo, ko se na vsakdanji

poti na delo spotikajo ob brezdomce, ki bivakirajo na pločnikih. Vendar meščani ne morejo storiti dosti. Lahko se pretvarjajo, da se jih ta množica najbolj revnih med revnimi ne tiče, lahko se nanjo navadijo, ne morejo pa se izogniti dejstvu, da je s sliko družbe, v kateri brezdomci životarijo pred samimi vhodi v svetovne centre vrhunske intelektualne, kulturne, finančne in politične moči, nekaj usodno narobe. Brezdomci so namreč postali stalni, četudi več kot neprijetni del moderne newyorške geografije, nekako tako kot Empire State Building, United Nations, Metropolitan Museum of Art, kip svobode, Carnegie Hall, Columbia University, italijanske pizzerije, irski policaji in mladi črnci z ogromnimi tranzistorji.

Ko danes hodim mimo Tompkins Square parka, vidim samo še mladce, ki lahko ponovno sproščeno igrajo košarko tam, kjer so včasih »stanovali« tisti brez stanovanj. O brezdomski vojski ni sledu. Vendar se niso umaknili v varno zavetje književnosti, kakor se je to zgodilo *potepuhom* iz pustolovskega romana z istim naslovom, ki ga je kronist ameriškega nemirnega duha Jack London s simpatijami, kritiko in ustvarjalno strastjo posvetil razlaščenim možem in ženskam iz obdobja velike gospodarske depresije.

Tri bistvene stvari že na prvi pogled razlikujejo sodobne ameriške brezdomce od nekdanjih Londonovih potepuhov in napravljajo njihov položaj slabši tudi za nepoučenega opazovalca: mnogo večja nemoč, da bi uspešno vstopili na trg delovne sile, ker se zahteve po fizičnem delu, kakršno so še lahko iskali junaki Londonove epopeje, zmanjšujejo vsako leto; mnogo večja razrahljanost družbenih »varnostnih mrež« (družine, prijateljev, lokalne skupnosti, cerkve itd.); mnogo večja rasna polarizacija, ki pogojuje tudi socialni status posameznika.

Razlage, zakaj je prišlo do tega, da se danes Amerika sooča s problemom, ki ga poznajo v pretežni meri le nerazvite dežele tretjega sveta, se seveda nadvse razlikujejo, pač glede na politično stališče komentatorjev. Vendar je mogoče že takoj reči, da je konzervativne razlagalce, ki večinoma trdijo, da so brezdomci »nujen« stranski in torej začasni proizvod recesije v letih 1982 in 1983, resničnost vsaj demantirala, če jih že ni postavila na trda tla dejstev. *Število brezdomcev je namreč raslo skupaj z ameriškim gospodarskim okrevanjem*: danes se vrti okrog osupljivo visoke številke treh milijonov, medtem ko dvanast milijonov ljudi živi pod uradno preračunano mejo revščine, kot poroča David Whitman v reviji US News & World Report (15. oktobra 1990).

Kdo so torej tisti, ki jih ameriški sen ni navdihnil za nove podvige, marveč se je zanje spremenil v nenehno nočno moro?

V devetih od desetih primerov so stari manj od petinštirideset let in pripadajo etničnim manjšinam črncev, Portoričanov, Latinoameričanov in Chicanosov, kar je ustaljen izraz za potomce provotnih ljudstev Srednje Amerike in španskih osvajačev. Odbijajoča vsiljivost, s katero ti ulični prebivalci novega tipa, ki se zgovorno razlikuje od tipičnega brezdomnega berača iz obdobja takoj po drugi svetovni vojni (bel, več kot petdeset let star), tako rekoč zahtevajo miloščino, v pretežni meri izvira iz zavesti, da zanje v sodobni Ameriki ni prostora. Zakaj se ne morejo prepoznati v Ameriki, v kateri menda sije jutranja zarja, kakor se je z nemalo cinizma izrazil Reagan, ko je prišel na oblast?

S splošnega vidika socialne zgodovine je to mogoče razložiti z dejstvom, da se je ameriška družba – grobo vzeto – poslovila od utemeljitvenega Jeffersonovega ideala *integralne demokratične skupnosti*, kjer je v predsednikovi pisarni sedel najsposobnejši in najbolj nadarjen posameznik ne glede na privilegije svojega bogastva, razreda ali rojstva. Popularna zamisel o napredovanju od železniškega delavca do predsednika države, ki jo je s svojo življenjsko zgodbo ilustrativno

utelešal epski lik Abrahama Lincolna, je še *postavljala dobrine skupnosti pred kult uspeha*.

Predvojna družba s prevladujočo industrijsko proizvodnjo je zaradi zanašanja na konkretne delovne sposobnosti (inženirstvo) še vedno ponujala vsaj nekaj plodnih tal za uredništev snaga o »človeku, ki se naredi sam«, ki pa prav zato še vedno lahko ohrani zavest o širši skupnosti, iz katere izhaja. S prehodom v postindustrijsko družbo in pospešenimi selitvami prebivalstva s podeželja v velemesta pa je delovna sposobnost postala odvisna od abstraktnega dela in znanja (menadžerstvo), se pravi od univerzitetnih diplom. Ogromne množice novih mestnih priseljencev so se zaradi nekvalificiranosti in pomanjkanja izobraževalnih možnosti znašle v precepu med bolj ali manj stalno nezaposlenostjo in večnim bivanjem v getu. Kult uspeha, ki ga je do perverzne skrajnosti prignal zaslepljeni egocentričen yuppijevske »najprej jaz« generacije iz osemdesetih let, se je v getih preoblikoval v *kult droge in nasilja* kot edinih izhodov iz revščine.

Z vidika konkretnih ukrepov Reaganove vlade se osnovni razlog za to, da sloj nekvalificiranih prebivalcev mestnih getov ne vidi svojega mesta v zgodbah o ameriškem uspehu, neposredno veže na problem človekove pravice do bivališča. Danes že bivši predsednik igralec je namreč občutno znižal vladne prispevke za »socialna stanovanja«, namenjena ljudem z nizkimi osebnimi dohodki. To je poglavalno mnoge delavce v getih, ki so prej komaj životarili na robu revščine, pod samo kritično mejo, s tem pa v naročje ulice. Na ta način so seveda izgubili tudi pravico do socialne podpore, saj je potreben stalen hišni naslov, kamor poštar lahko prinese tedenski ček. Če ni stanovanja, čeka seveda ni mogoče vročiti, če pa ni čeka, se mora človek tudi za stanovanjsko najemnino obrisati pod nosom. Le malokdo lahko pobegne iz tega začaranega kroga.

V Ameriki tisočerihi možnosti se brezdomci ne morejo prepoznati tudi zato, ker so prekupčevalci z nepremičninami s »poplemenitenjem« posameznih četrti skoraj povsem izkoreninili hotele najnižje kategorije, v katerih je bilo mogoče plačevati samske sobe po razmeroma dostopni ceni za cel mesec ali leto in ne le – kot je običajno – za vsak dan posebej. Ruski izgnanski pisatelj Edvard Limonov, ki danes sicer potuje s francoskimi potnim listom, a je svoja prva leta življenja na obljubljenem Zahodu preživel v New Yorku, v svojem avtobiografskem romanu *Jaz, Edička* slikovito opisuje vsakdanji utrip takih zbirališč za »človeško naplavinno«. Ko sem ga bral, sem mislil, da neznansko pretirava. Da gre za fikcijo. Stvarnost mi je razblinila te iluzije o moči umetniške besede. V romanu je namreč mnogo več golega dokumentarizma, kot sem si drznil pričakovati. Ko so me moja nomadska potepanja po ameriški celine nekoč zanesla v Buffalo, neizrazito mesto na obali Ontarijskega jezera, sem po sili razmer prenočil v takem hotelu. Priznati moram, da mi je bilo nadvse tesno pri srcu, ko sem gledal te izgubljene eksistence, starčke, preužitkarje in ljudi brez prihodnosti, kako so se kakor sence pomikali skoz ogromne hodnike, s katerih so tapete odpadle verjetno že v davnih časih lovcev na krzno, ko je moral biti hotel na svojem vrhuncu. Bilo je nekaj shrlljivo nenaravnega v njihovi mirni sprijaznenosti s tem, da po kdovekoliko letih garanja vse bogastvo, kar ga lahko pokažejo, lahko brez težav spravijo v ne pretirano prostorno hotelsko sobo.

Vendar bodo najbrž vseeno konec koncev le umrli v postelji, morda res osamljeni, a vsaj dostojno, če že ne dostojanstveno! Kako shrlljivo je s tega zornega kota šele videti, ko se izpod kupa cunj, zmečkanih papirjev, pivskih konzerv in polivinila na kakšni od velemestnih ulic stegne umazana človeška roka in zaprosi za drobiž! Kako brez pravega odgovora te tako pusti pogled na brezdomce, ki

dopolodne prilezejo izpod svojih kartonov na pločnikih New York Cityja ali izpod avtocestnih nadvoзов v Los Angelesu: ti ljudje v resnici vse svoje nosijo s seboj, smrt pa jih bo verjetno doletela na pločniku! O kakšnem dostojanstvu seveda ne bo ne duha ne sluha. Spominjam se, kako smo za stalnim študentskim omizjem na vrtu pri Lovcu še dolgo potem, ko je v neki kleti zmrznil znani klošar Zlatko, imenovan tudi Tujska legija, polni nerazumevanja za tako smrt, ki se je komaj še drži kaj človeškega, zmajevali nad . . . čem? Politiko? Preveč rutinsko. Družbo? Preveč splošno. Socializmom? Preveč tragikomično. Nismo vedeli, nad čem. To je bilo to. Taka smrt je več, kot človek lahko smiselno dojame. Smrti mladeničev v vojni za taborišča v Bejrutu so na primer res abstraktne. Daleč so. Zlatka pa smo poznali iz ljubljanskih gostiln. Preprosto nam ni šlo v glavo, da lahko kdo umre na ta način. Mislim, da ne pretiram preveč, če rečem, da so nam v bistvu manjkale prave sposobnosti razuma in srca, da bi resnično dojeli vse absurdne razsežnosti takega življenja, ki se je končalo tako, kakor se pač je. Ampak v Ljubljani zgodnjih osemdesetih let za ustrezen pogled v svet životarjenja pod ravnijo revščine ni bilo pravih pogojev, saj ga takrat – kot družba – še nismo poznali.

Poleti 1986 sem prvič potoval po Ameriki: takrat se me je življenjski stil klošarjev in brezdomcev dotaknil, in sicer na nekoliko bolj direkten, a še vedno neresničen način. Naivno sem razmišljal, kako mora biti kalifornijskim brezdomcem verjetno še najlažje, saj jim milo podnebje omogoča, da lažje preživijo iz dneva v dan. Vendar sem brez pravih pomislekov sprejel ideološki in socialni okvir, znotraj katerega je OK, da nekdo »stanuje« na ulici. Šele ko so brezdomci neizogibno postali del moje vsakdanje stvarnosti, se pravi, ko sem že dalj časa živel v Ameriki, sem se začel spraševati, zakaj in kako to, da so sploh na ulici. Sam okvir razmišljanja je postal problematičen.

Vendar tukaj seveda ne gre zgolj za moralni protest, s katerim nemara liberalci mislijo, da si bodo rešili lepo dušo. Še manj gre za to, da imajo *revni in bogati enako pravico do spanja nad toplimi zračniki podzemne železnice*, kot včasih opredeljuje demokracijo popularna konzervativna misel. Niti ne gre za to, da je treba za brezdomce, te najbolj dokončne poražence neizprosne logike uspeha: *ali naprej in navzgor ali ven*, poskrbeti tako, da se spravijo izpred oči ogroženega in ogorčenega srednjega sloja. Kakor so stalinistične policije od Jugoslavije do Romunije pred prihodom pomembnih tujih politikov nekoč hipokritsko zapirale vse klošarje, posebneže in boheme, ki bi utegnili kaziti idealizirano podobo mesta, tako bi si namreč mestne oblasti ameriških megapolisov rade pilatovsko umile roke s tem, da bi *strpale brezdomce v zavetišča, nato pa nanje v vseh pogledih pozabile*.

Zdi se mi, da gre za nekaj drugega: za *popolno brezbriznost do politike države blagostanja*, ki šele lahko prinese uresničitev vseh državljanskih in človekovih pravic. Te politike pa danes ni na obzorju. Tradicionalni poudarek na dosledno pragmatičnem individualizmu gre sijajno vstric z brezobzirno logiko korporativnega kapitalizma, v katerem so tisti »na dnu in zunaj« za svojo nesrečo pač vedno sami krivi. V tem kontekstu se politika države blagostanja sploh ne more razviti, saj predpostavlja dialektiko osebne neodvisnosti in družbene povezanosti, katere sestavni del je strukturna zaščita »neproduktivnega« dela populacije (starejši, bolni, otroci, revni, duševno bolni, brezposelni itd.). Ni naključje, da se v osemdesetih letih z največjimi socialnimi problemi v razvitem svetu soočata ravno državi, ki temeljita na najbolj brezkompromisnem (=anglosaksonskem) tipu individualizma: Velika Britanija in Združene države.

Gre potemtakem za to, da je dostop do šolskih klopi, izobraževalnih tečajev, medicinskih storitev, socialnih služb in delovnih mest v sodobni Ameriki vedno

bolj *diskriminacijski* in kajpak privilegira tiste, ki so privilegirani že po družbenem statusu svojih staršev, tj. visoki in zgornji srednji sloj. Sedanja ameriška politika je namreč kar se le da daleč od odločnega duha in osvobajajoče demokratske vizije, kakršno je v svoji »vojni proti revščini«, bogato financiranem, celovito zamišljenem in dobro začetem, a prehitro opuščnem socialnem programu razvil karizmatični predsednik John F. Kennedy. Mlademu predsedniku je za radikalno odločitev zadoščalo že to, da je prebral zgovorno in še danes fascinantno poročilo znanege družbenega kritika Michaela Harringtona *The Other America* (1962), ta nazorni portret življenjskih razmer na dnu družbe. A to je bilo v obdobju, ko so politiki še znali misliti in so brali knjige. Profesorske raziskave in alarmantne analize, ki danes ne kažejo le obupne razlike med »tistimi, ki imajo«, in »tistimi, ki nimajo«, marveč tudi vedno bolj negotovo mejo med življenjem na robu in popolnim dnom, vse te obtožujoče študije, poglobljene konference in podrobne razprave s predlogi za preureditev socialnih programov so bolj ali manj glas vpijočega v puščavi, tj. ostajajo omejene na univerze.

Največ, s čimer zmorejo priti na dan na primer konzervativni intelektualci, ki jih Bela hiša edino posluša, je skromno opozorilo, da je morda res potrebna bolj razvejana karitativna dejavnost in podporne službe. V skladu z zmagoslavnim povratkom k tradicionalnim vrednotam puritanske Amerike pa so gospe iz visoke družbe, ki enkrat na teden v »kuhinjah za brezdomce« strežejo juho in kavo, seveda skrajni domet političnega uma, za katerega je sleherni dvom o najboljšem od vseh možnih svetov nadvse nezaželen.

Odveč je pripominjati, da zagovorniki karitativnega usmiljenja nočejo slišati niti besede o tem, da *s tem, ko lačnemu ribo daš, namesto da bi ga naučil, kako si jo lahko sem ulovi*, problema ne rešiš. Iz urbanih getov v zavetišča za brezdomce: v čem je tu bistvena razlika? V obeh primerih gre za zdravljenje simptomov, ne pa za dejansko državo blagostanja, v kateri so razlogi za pojav brezdomstva zmanjšani na najmanjšo možno mero. S tega vidika je reaganovsko vladanje seveda v pristnem nasprotju s politično filozofijo predsednika, s čigar nasilno smrtjo v Dallasu leta 1963 se je končal sen o tem, da Amerikanci med seboj ne bi bili več ločeni z globokimi kanali predsodkov in egoizma.

Poenostavljeno, ampak ne napačno rečeno: Reagan (skupaj s svojim naslednikom Bushem) me neustavljivo spominja na lik Superhika, tega »narobe Robin Hooda« iz duhovitih stripov o Alanu Fordu. Trdovratna odločenost, da je treba jemati revnim in dajati bogatim, mogoče res ne zajame vseh socialnopolitičnih podrobnosti konzervativnega stila vladanja, vendar nam povsem dobro približa razdiralne učinke poglobljajočega se prepada med »nami« (elito) in »njimi« (vsi drugi). Sistem davkov, ki najbolj obremenjuje ljudi z nizkimi dohodki; umik občutne državne pomoči javnemu šolstvu, ustanovam za ostarele in medicinsko-socialnemu skrbstvu; ukinitve pravice do doživljenjskega zdravljenja v psihiatričnih bolnicah, ki je napolnila ulice z nekdanjimi pacienti; skrajšani porodniški dopust; kriterij »družine« za pridobitev socialne podpore, ki ne diskriminira le samskih ljudi, marveč tudi (neporočene, ločene, ovdovele) matere z otroki; zdesetkani državni programi za poklicno izobraževanje, itd. itd. Zato je treba ravno v politiki, ki si v svojo poglavarstvo perjanico zatika perje omenjenih ukrepov, iskati dejanske korenine brezdomstva, kot pripoveduje Jeffry Reiman v svoji knjigi *Rich get Richer and the Poor get Prison* (1984). Prav v subtilnih mehanizmih diskriminacije in izolacije, ki jih mediji najraje interpretirajo na način vsemogočnega kulta o »utilitarnem individualizmu«, v katerem vsak dela, kar pač hoče in more ne glede na potrebe širše skupnosti, je ameriška kultura ta sloj ljudi, ki so že

z rojstvom v urbanem getu obsojeni na poraz, obdržala v slepi ulici, daleč proč od glavnih družbenih tokov.

Seveda je res, da obstajajo tudi delomrzneži, ki jim življenje na ulici pač najbolj ustreza, vendar bi bilo povsem neupravičeno odpraviti vse brezdomce z opazko zajedalstva. Dejstvo je namreč, da mnogi med njimi posla sploh ne morejo najti, ker nimajo za to ustreznih šol in kvalifikacij; mnogi med njimi so (presenetljivo!) zaposleni vsaj s polovičnim delovnim časom, vendar enostavno ne morejo sestaviti konca s koncem. Prav ta nov tip brezdomcev še toliko bolj kliče po kritičnem pogledu na politično mentaliteto, ki se sicer sklicuje na dostojanstvo delovne etike, vendar vzdržuje spodnjo mejo plač na ravni, ki dostojnega življenja ne omogoča. Tak pogled pa je včasih preveč zahteven, da bi ga zmogli tisti, ki so se rodili s srebrno žlico v ustih.

V predavanjih za uvod v teorijo kulture sem brucem na ameriški univerzi Syracuse v New Yorku na primer pred časom samo površno omenil problem brezdomstva v deželi izobilja. Neverjetno strastno študentovo zatrjevanje, da brezdomci niso »njegova stvar«, me je opomnilo, da trdovratno zanikanje vsebuje tudi prvine priznanja, kot nas je naučil Freud. Mladi maturant elitne bostonske gimnazije je hotel, da bolje proučim zlato pravilo »pomagaj si sam in bog ti bo pomagal«, s pomočjo katerega lahko v Ameriki menda uspe vsakdo, ki dovolj trdo dela.

Znana mi je privlačnost tega pravila, ki so ga prvi ameriški naseljenci prignali do popolnosti, nato pa tudi vgradili v mitologijo in tradicijo Novega sveta. Poznam zakonitosti protestantskega odnosa do dela, ki je alfa in omega večinske Amerike. Nisem slep: vidim, da ustrezno šolanim in s primernim znanjem oboroženim posameznikom »dežela tisočerih možnosti« seveda ponuja zelo veliko, še več na njihovi poti do svetovnega uspeha. Zadošča že pogled na umetniške, znanstvene in intelektualne emigrante iz Vzhodne in Zahodne Evrope, indijske podceline in Kitajske, da postane takoj jasno, kako Amerika z odprtimi rokami pozdravlja sveže možgane, ideje in pamet. Težava je seveda le v tem, da nima vsakdo možnosti, da bi si pomagal sam, da bi torej svobodno razvijal svoje zmožnosti in krepil ustvarjalne energije, kot pravi Jeannie Oakes v knjigi *Keeping Track* (1985).

Vsi ameriški otroci ne hodijo namreč že od vrtca naprej v zasebne elitne šole, kjer izvrstna izobrazba odpira pot do prestižne zaposlitve in prav takega življenjskega stila. V deželi, v kateri mora povprečna srednjeslojska družina že takoj ob otrokovem rojstvu začeti z varčevanjem, da bo lahko plačala njegovo univerzitetno šolanje, so razlike med javnimi in zasebnimi šolami naravnost neverjetne. Medtem ko se v javnih srednjih šolah po velemestih gnete v enem razredu tudi do štirideset dijakov, ki jih na vhodu z detektorjem za kovine pregleduje oboroženi varnostnik; ko ni mogoče preživeti štirih let v šolskih klopeh, ne da bi se dijak pridružil eni od mnogih »band«; ko so preprodajalci drog edini vzorniki, ki zaslužijo dovolj, da si lahko vsak teden za vrtoglave denarje kupijo nove superge Reebok ali Nike, ki niso le zadnji krik mode, marveč obvezni statusni simbol; ko džungla v razredu mnoge od njih naredi za funkcionalno nepismene; ko so se že vsi boljši učitelji umaknili iz poklica; ko mora skoraj že vsak drugi dijak na tihem prevajati učiteljevo angleščino v svoj materini jezik ali dialekt (španski, kreolski, korejski itd.); medtem ko vse te stvari zaznamujejo javno šolstvo, zlasti tiste ustanove, ki stojijo sredi urbanih etničnih getov, pa v predmestnih naseljih, kamor se je bogati zgornji srednji razred umaknil že v petdesetih letih, elitne zasebne šole gojijo najboljšo tradicijo anglosaksonskega poučevanja s poudarkom na neposrednem stiku med dijakom in profesorjem, ki preživlja tudi ustvarjalni prosti čas skupaj s peščico študentov.

Je potem čudno, če se potem pri vpisu na univerze zdi, kakor da so dijaki iz

elitnih zasebnih šol nekakšni mali Platoni, ki jim sploh ni težko pustiti za seboj polpismenih divjakov? Je potem čudno, če ne najdejo nobenega posla v postindustrijski družbi, ki pretežno temelji na manipulaciji simbolov in idej, informacij in storitev, nič več na industrijski materialni proizvodnji blaga? Ali se je v tem specifičnem kontekstu izobraževanja in socialnega statusa sploh še upravičeno čuditi, če obstaja v Ameriki danes t. i. *permanentni nezaposleni podrazred*, ki je po družbenem položaju še mnogo nižje kot najnižji delavski sloj?

Bostonski bruc me je niti ne preveč srborito počakal po koncu seminarja. Šla sva v knjižnico in skupaj pregledala duhamorne, a pomembne statistične podatke. Še večkrat sva razvneto debatirala o privilegijih in motivacijah posameznikov, o spodbudah in ovirah socialne okolice. Ko sem se po dolgem, vročem poletju vrnil na campus, me je v predalu za pošto čakala njegova počitniška razglednica, na kateri je bilo načečkano: »Oči imajo, pa ne vidijo. Najbolj slepi so tisti, ki nočejo videti. Učim se opazovanja. Imej se!«

VOJKO KUZMA*

Vojna v Sloveniji in Avstrija

Mineva več kot leto dni od lanskoletne vojne na Slovenskem, vojne, ki je pomenila začetek spopadov v nekdanji Jugoslaviji; in vojne, ki je obenem pomenila konec nekdanje Jugoslavije. Je pa to tudi na svojstven način pomenilo konec mednarodnega obdobja, ki so ga označevali vojaški pojmi, kot »ravnotežje moči«, »teorija domin«, »obramba periferij kot temeljni cilj strategije omejevanja«, »nadzor nad oboroževanjem« v 70-ih in zgodnjih 80-ih letih ter »politika zaostrovanja v odvisnosti od reakcije nasprotne strani«.

V prispevku bomo obravnavali ukrepanje in delovanje sosednje države Avstrije ob znanih vojaških dogodkih v Sloveniji od 27. junija do 31. julija 1991. To se mi zdi pomembno:

1. zaradi obsega angažiranosti OS Avstrije,¹ saj je šlo za največje angažiranje OS Avstrije v letu 1991,

2. zaradi posrednih in neposrednih posledic razvoja dogodkov v sosesčini Avstrije, ki so vplivale na varnostno-politično oz. vojaško reorganizacijo Avstrije.

* Vojko Kuzma, dipl. obramboslovec, Center za strateške študije pri Ministrstvu za obrambo R Slovenije.

¹ Avstrija je v letu 1991 uporabila OS v naravnih nesrečah, in sicer 3.100 vojakov. Kot pomoč pri varovanju meje z Madžarsko na Gradiščanskem so uporabili 1.900 vojakov, potem ko je v septembru 1991 zaradi udara v nekdanji Sovjetski zvezi avstrijsko mejo z Madžarsko pričelo prestopati po 200 beguncev dnevno.

Približno 1.500 vojakov je imela Avstrija v letu 1991 v »peace keeping« misijah ZN v Siriji, Cipru ter v bolnišnici v Iranu. Od leta 1955 je Avstrija sodelovala v številnih mirovnih operacijah ZN. Do zdaj je bilo v tovrstnih akcijah angažiranih več kot 30.000 avstrijskih vojakov.

Mejo s Slovenijo je konec junija in v začetku julija 1991 varovalo 7.700 vojakov.

MAYER Walter, (1992): Zur Streitkräfteentwicklung in Österreich. Truppendienst, 2, str. 162.

Avstrijci so že zelo zgodaj s pozornostjo spremljali razvoj dogodkov v Jugoslaviji.

Avstrijski obrambni minister dr. Fasslabend je po enem izmed ministrskih sestankov 7. maja izjavil, da spremljajo »zaostritve v Jugoslaviji z zaskrbljenostjo, da pa še ni razlogov za kakršno koli zavarovanje avstrijskih meja z vojsko«.²

Določene ukrepe pa je avstrijski obrambni minister dejansko izvedel že konec marca 1991, ko so število vojakov pod orožjem na svoji južni meji povišali na 4.000.

Zvezna vojska je zaostritev v Jugoslaviji spremljala, kot so se izrazili, z veliko zaskrbljenostjo.

Avstrijsko obrambno ministrstvo je pripravilo in razgrnilo stopenjski načrt, v katerem je bila prva etapa opredeljena kot pomoč vojske civilnim organom. Pri tem je uporaba vojske v tako imenovane varnostne namene imela več stopenj.

Konec junija 1991

Po znani razglasitvi samostojnosti naše države in Hrvaške ter po agresivnem stopnjevanju armadnega nasilja v Sloveniji so se Avstrijci 27. junija odzvali na razvoj dogodkov. Uvedli so najvišjo stopnjo pripravljenosti v vseh obmejnih vojašnicah s Slovenijo. Dejansko je to pomenilo, da so bile enote v avstrijskih deželah Štajerski in Koroški v stalni pripravljenosti, sprejeli pa so tudi ustrezne ukrepe pomoči civilnim oblastem. Hkrati so tudi okrepili nadzor nad južno mejo.

Priprave zvezne vojske

Osemindvajsetega junija je zaradi razvoja dogodkov avstrijski obrambni minister objavil nadaljnje ukrepe.

Te ukrepe oziroma premeščanje enot so poimenovali kot »ukrepe vnaprejšnje pripravljenosti za hitro, fleksibilno in učinkovito reagiranje«. Pri tem so poudarjali, da ne smejo s svojimi potezami dajati znamenj, ki bi jih katera od strani lahko tolmačila ali pa imela za pretvezo za svoja ravnanja.

Uporaba zvezne vojske

Osemindvajsetega junija popoldan je minister Fasslabend presodil, da stanje zahteva angažiranje dodatnih vojaških enot za zaščito mejnih prehodov in posameznih obmejnih točk, kot so kontrolnoopazovalne točke. Hkrati so poskušali okrepiti tudi nadzor nad obmejnimi zračnim prostorom. Avstrijske letalske sile so skušali uporabiti predvsem za zavarovanje nemotnega civilnega letalskega prometa na Štajerskem in Koroškem. Osemindvajsetega junija je mejo z Jugoslavijo varovalo okoli 3.900 vojakov. Takšno povečano angažiranje avstrijske vojske je zahtevalo tudi vznemirjeno obmejno avstrijsko prebivalstvo.

² Avstrijski obrambni načrt namreč predvideva tri variante:

- a) za krizo, ko gre za preprečevanje širjenja konfliktov,
- b) za nevtralnost, ko gre za ohranjanje nevtralnosti v vojni v sosesčini ali regiji,
- c) za neposredno vojaško agresijo na Avstrijo.

S temi nadaljnjimi ukrepi avstrijskih oboroženih sil se niso samo odzvali na takratne spopade v Sloveniji, pač pa so tudi hoteli pomirjujoče delovati na javnost. Pričeli pa so tudi razmišljati o ukrepih, če bi enote TO ali JLA prestopile avstrijsko mejo.

Na kriznem sestanku ministrskega odbora 29. junija, na katerem so sodelovali zvezni kancler in namestnik, ministra za zunanje in notranje zadeve ter obrambni minister, so se glede na položaj in stanje v avstrijski javnosti odločili, da ne bodo izvajali mobilizacije, so pa podaljšali veljavnost nekaterih ukrepov pripravljenosti. Šlo je za precejšnjo dilemo in težavo, saj iz psiholoških razlogov niso želeli izvesti mobilizacije. Za zavarovanje meje so sklenili uporabiti samo redne vojake na služenju vojaškega roka. Težava pri tem je bila, da se je januarski generaciji vojakov iztekalo služenje vojaškega roka (rok služenja v Avstriji je 6 oz. sedem mesecev), nova junijska generacija pa še ni bila dovolj usposobljena. Zato so se skušali opirati predvsem na generacijo vpoklicanih vojakov v aprilu.

5000 vojakov na mejnem območju

Celotno število vojakov zvezne vojske, ki je bilo angažirano na področju 1. korpusa, je do 29. junija naraslo na približno 5000 pripadnikov. Korpusu je bilo namreč naloženo zavarovanje celotne meje s Slovenijo. Po takratni vojaški organiziranosti Avstrije sta bila v sosednji državi dva korpusa. Meja razmejitve med obema je potekala tako, da je 2. korpus pokrival deželo Koroško, 1. korpus pa deželo Štajersko. Južna avstrijska meja je bila tako vojaškoteritorialno razdeljena na dva dela, kar je s funkcionalnega vidika povzročalo težave in je pomenilo enega izmed dejavnikov, ki so kasneje pomembno vplivali na kasnejšo vojaškoteritorialno reorganizacijo Avstrije.

30. junija je obrambni minister ukinil vse dopuste za pripadnike zvezne vojske. Hkrati je poveljstvu 1. korpusa uspelo postopno zamenjati stare vojake, ki se jim je iztekel vojaški rok, in jih pretežno nadomestiti z vojniki aprilske generacije.

Nadaljnja krepitev 3. julija

Kot reakcijo na dogodke v Sloveniji je minister Faslabend ukazal dodatne namestitve.

Iz okoli 500 pripadnikov 9. tankovske grenadirske brigade, ki je nameščena na Spodnjem Avstrijskem, so sestavili bojno skupino, ki je imela predvsem težje orožje, kot so tanki, lovci na tanke in topništvo. Skupino so do 4. julija namestili po globini obmejnega prostora. Pri tem so upoštevali razvoj v Srbiji: takrat je namreč prišlo v Srbiji do mobilizacije gardne divizije, ki se je pričela premikati v smeri proti Hrvaški oziroma Sloveniji in ki je kasneje napadala, porušila in zasédla Vukovar. Tako je skupno število oboroženih sil na avstrijsko-slovenski meji naraslo na približno 7.500 vojakov, vključno s poveljstvom in letalskimi silami.

Kršitve avstrijskega zračnega prostora

Po avstrijskih trditvah je JA samo med 27. in 28. junijem 10-krat kršila zračni prostor od skupaj 13 uradno naštetih kršitev.

Popoldne 27. junija naj bi po avstrijskih navedbah jugoslovansko letalo (verjetno je šlo za MIG-21, op. av.) letelo posebej globoko v avstrijski zračni prostor. (Ob 13.45 je bilo opaženo s področja Gradec-Thalerhof). Ob uradnih sicer umirjenih protestih Avstrije so skušali okrepiti delovanje mejnih lovcev prestreznikov, v naslednjih štirih tednih pa je prišlo še do dveh kršitev.

29. junija so v beograjskem zunanjem ministrstvu v duhu in v skladu znanih neverjetnih zunanjih postavk načrta »Bedem« avstrijskemu veleposlaniku izročili protestno noto zaradi »koncentracije avstrijskih sil«. Fasslabend je takšno noto označil kot »popolnoma neupravičeno«, notranji minister Loschak pa kot »absurd«. Avstrija je protest energično zavrnila. Napadi »Srboslavije« pa se s tem niso izčrpali. Tako je npr. jugoslovanski predstavnik na Konferenci o varnosti in sodelovanju v Evropi (KVSE) Vladimir Pavulević 1. julija na Dunaju avstrijsko zvezno vojsko obdolžil »nedovoljenih stikov s slovensko TO«. Niti z besedico pa ni omenil kršitev avstrijskega zračnega prostora, ki so jih Avstrijci tudi dokumentirali (»Radarplotting« sistem).

Da bi preprečila nadaljnje obtožbe in špekulacije Beograda, je Avstrija povabila in pripeljala na mejo s Slovenijo 12 akreditiranih vojaških atašejev (med njimi je bil tudi vojaški ataše iz Beograda).

9. julija pa se je Avstrija glede na takratno novo možno zaostritev v Sloveniji po svojih preudarkih in glede na razvoj dogodkov odzvala tako, da je zmanjšala svoje sile ob meji za približno polovico.

Avstrijci so povečano stopnjo pripravljenosti in okrepljene varnostne ukrepe zadržali do konca meseca.

Uradno so ukrepe za pripravljenost in uporabo vojske za zaščito svoje južne meje ukinili 31. julija ob 24. uri.

II

Posledice vojne v Sloveniji kot tudi razvoj dogodkov v Evropi so vplivali na spremembe v Avstriji na najmanj štirih ravneh:

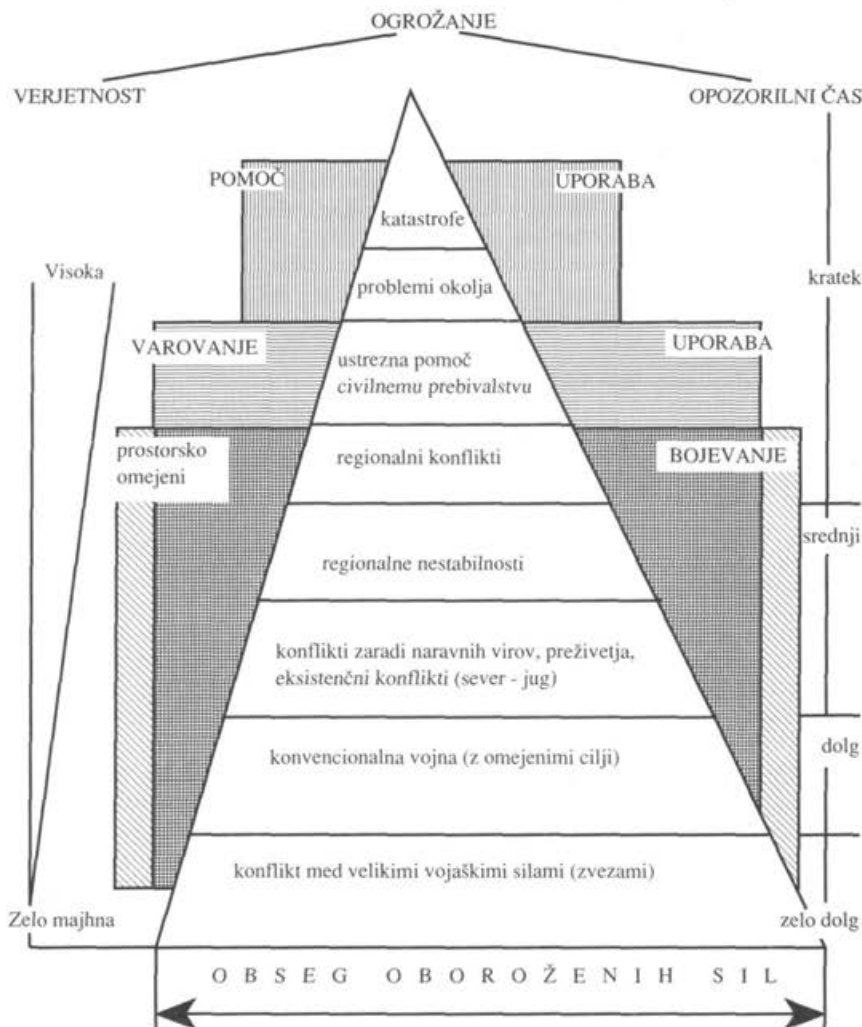
- a) na varnostno-politični ravni,
- b) na vojaško-politični ravni,
- c) na ravni organiziranosti oboroženih sil,
- d) na ravni oborožitve.

K a) V Avstriji je zaradi kriz in spopadov v njeni seseščini dozorelo spoznanje, da je treba krize in takšne konflikte aktivneje razreševati in preprečevati, preden izbruhnejo. Po mnenju avstrijske uradne politike s koncem velikega zahodno-vzhodnega konflikta v Evropi žal ni prišlo do mirnejšega obdobja, tako da je Evropa še vedno v fazi iskanja nove stabilnosti. Te spremembe označujejo kot spremembne z visoke stopnje tveganja-visoke stabilnosti (»high risk-high stability«) na nizko stopnjo tveganja in nizko stabilnost (»low risk-low stability«).³ Nove krize nimajo več nobenih ideoloških izhodišč, marveč gre za konfliktnosti, ki izvirajo iz etničnih gospodarskih in družbenih nasprotij, delno pa so tudi močno zgodovinsko obarvane.

Spremembe v zaznavanju ogroženosti prikazuje shema, ki je nekakšna »zasnova avstrijske nacionalne varnosti«.

Teh novih stanj ogroženosti po avstrijskem mnenju ne bo mogoče obvladovati z dosedanjimi spoznanji in z doslej razpoložljivimi sredstvi in metodami. Z upa-

³ Fasslabend, dr. Werner, Neus Sicherheits-system für Europa, v Der Soldat, str. 1,3

(Die Bundesheerreform, (1992). DER SOLDAT, 22. Juli, str. 3)

dom bipolarnosti ni namreč samo razvodenel model »balance of power«, marveč se je oblikoval nov koncept notranjega ravnovesja (»inneren Gleichgewichtes«).

Dogodki v nekdanji Jugoslaviji so po avstrijskem mnenju dober primer nekaterih pomanjkljivosti:⁴

1. države so se mnogo premalo zavedale izrazitega kriznega stanja. (Če ne bi bilo tako, bi se bolj upošteval nastanek krize, ne pa da se je kriza podce-
njevala oz. skušala potlačiti).

2. Te krize trenutno ni mogoče obvladati z nobenimi vojaškimi sredstvi.

⁴ Prav tam, str. 3.

Zahod uporablja predvsem političnodiplomatske ukrepe in skuša v zunanji politiki uporabljati gospodarske sankcije.

3. Potencialno učinkovita sredstva, ki bi omogočala stabilnost, kot so na primer mirovne sile, je treba šele organizirati in uskladiti. Te sile so omejene s potrebnim soglasjem vseh sodelujočih.

4. Skupnost se pri tem tudi nagiba tako po obsegu kot vsebini k polovičnim rešitvam, pri tem tudi ni na voljo ustrezne finančne konstrukcije.

5. Tudi vprašanje legitimnosti uporabe takih sil med konfliktnima stranema ni rešeno.

6. Uporaba mednarodnih vojaških enot je ob poglobljanju konfliktov videti vprašljiva, če vlade demokratičnih držav nimajo soglasja javnosti za tovrstne operacije.

K b) Na vojaško-političnem področju je prebivalstvo postalo občutljivejše za obmejne probleme in za same oborožene sile, nastala pa je tudi stopnja pripravljenosti financiranja oboroženih sil.

TABELA: JAVNO MNENJE AVSTRIJE

OKTOBER 90 MAREC 91 OKTOBER 91

– Pripravljenost (kot volja) za vojaško obrambo (vključuje skupaj: bojevanje z orožjem, podporo boju z organiziranim delovanjem ali finančno podporo)	64%	67%	79%
– Možnosti za uspešno delovanje zvezne vojske ob konfliktu			
a) (delno uspešno)	48%	53%	72%
b) neuspešno	38%	39%	24%
– Več denarja za oborožitev	14%	19%	24%
– Manj denarja za oborožitev	34%	24%	17%

(Mayer Walter, Zur Streitkräfteentwicklung in Österreich, Truppendienst, 2, 1992, str. 163.)

OBRAMBNI PRORAČUN AVSTRIJE OD 1980. DO 1992. LETA

	v šilingih	% spremembe
1980	12.316,695.471	
1981	13.020,596.914	+5,72%
1982	14.202,000.605	+9,07%
1983	16.545,639.662	+16,50%
1984	16.657,755.961	+0,68%
1985	17.892,851.596	+7,41%
1986	19.213,043.129	+7,38%
1987	17.933,104.918	-6,35%
1988	17.642,242.991	-1,95%
1989	19.193,931.303	+8,80%
1990	19.250,533.00	+0,29%
1991	19.211,182,00	+0,20%
1992	19.466,789.00	+1,33%

(Der Soldat, 24. Juni 1992, stran 8.)

K c) Oktobra 1991 je prišlo do reorganizacije OS. Namesto dveh korpusov, eden je bil v vzhodni in drug v zahodni Avstriji, so zdaj 3 korpusi: 1. korpus pokriva jugovzhod, 2. korpus zahod, 3. korpus pa je na severovzhodnu Avstrije.

Primarna naloga oboroženih sil postaja zavarovanje meja. Razmišljajo o prilaganju enot zahtevam operacij ZN in evropski varnosti. Za Avstrijo ne obstaja

več najhujši scenarij (tako je obrambno načrtovanje od 1970 do 1999 zajelo pripravljanje skoraj celotne države), še vedno pa so cilji varnostne politike:

- varovanje ljudi in vrednot, varovanje neodvisnosti in celovitosti, krepitev miru v regiji in na globalni ravni,
- izogibanje konfliktom in odvracanje groženj,
- spoštovanje mednarodnih dogovorov in ureditve,
- ponovno vzpostavljanje teritorialne celovitosti, če bi bila porušena, ali pa vsaj ustvarjanje razmer za ponovno združevanje začasno izgubljenih področij.

Avstrija ne pričakuje velikih groženj, marveč krizne situacije v nekaterih državah. Temu konceptu in ocenam primerno pa načrtuje sile, ki reagirajo takoj, brez mobilizacije. Njihove oborožene sile imajo še vedno naslednje naloge:

- obramba države,
- varovanje ustavne ureditve in demokratičnih svoboščin prebivalcev,
- dejavnosti ob naravnih nesrečah,
- mednarodne dejavnosti.

Novonastali avstrijski obrambni koncept vsebuje:

- obrambo v bližini meje,
- takojšnjo razpoložljivost OS,
- takojšnjo uporabnost OS,
- integriranost in
- fleksibilnost obrambe (Landesverteidigung).

Koncept temelji na podmeni, da se je morala zaradi redefiniranja virov ogrožanja spremeniti tudi avstrijska obrambna politika.

Medtem ko je bil dosedanji sistem prostorske obrambe zgrajen na podlagi ustavljanja in izčrpanja potencialnega agresorja, prihodnja obramba v bližini meja (Grenznahe Verteidigung) vsebuje:

- preprečevanje kršitev nedotakljivosti avstrijskih meja in preprečevanje širjenja spopadov in premikov oboroženih enot iz sosesčine na avstrijsko ozemlje,
- zaščito vseh pomembnih življenjskih osnov pred različnimi grožnjami.

Z novim obrambnim konceptom Avstrija načrtuje:

1. Miličniške enote za zavarovanje meja; načrtuje vsaj 5000 miličniških pripadnikov za obmejne enote, ki bodo v dvanajstih urah po pričetku mobilizacije že na območju obmejnega varovanja.

2. Služenje v miličniških enotah bo trajalo 10 let po odsluženem vojaškem roku. Osvežilno urjenje bo vsaki 2 leti in bo trajalo 12 namesto dosedanjih 6 dni.

3. Nove naloge miličniških enot bodo delno na področju infrastrukture, na splošno bo posodobljeno vojaško usposabljanje. V avstrijskem obrambnem ministertvu je ob vojaškoteritorialnih spremembah prišlo tudi do precejšnjih kadrovske sprememb. Tako je minister Faslabend zamenjal skorajda polovico vodstva v oddelku za izobraževanje, ki ima osem sektorjev.⁵

4. Spremenjen bo sistem nagrajevanja.

5. Uporaba miličniških enot bo lažja. Enote se bodo lahko premeščale neposredno z vaj.

6. Oborožitev bo posodobljena in prilagojena večji mobilnosti in fleksibilnosti.

7. Večji bo delež miličniških sil. Trenutno ima Avstrija letno na služenju in urjenju 42.000 vojakov, od česar jih je približno 10.000 vpoklicanih na vojaške vaje, to je okoli 25%. V prihodnje bo vojakov na služenju okoli 34.000, vojakov na vajah pa okoli 14.000, to bo predstavljalo okoli 40%.

⁵ Der Soldat, 29. april 1992, str. 2.

8. Integracija s pripravljenimi enotami in miličniškimi enotami bo enostavnejša.

9. Večji poudarek bo na kakovosti miličniških kadrov.

10. Za približno 12% bodo zmanjšali število zaposlenih v štabih, poveljstvih, uradnih, obratih, višjih poveljniških in centralnih mestih v miličniški sestavi oboroženih sil, hkrati pa bodo okrepili število kadrov po načelu »manj uprave in več enot« (»Weniger Verwaltung und mehr Truppe«).

K d) Kršitve avstrijskega zračnega prostora so pomembno vplivale na odločitve, da kupijo rakete zrak-zrak za letala J350 OE. Navedeno dejstvo pomeni manj strogo spoštovanje določil nevtralnosti oz. pogodbe iz leta 1955, po kateri se je Avstrija odrekla raketnemu orožju in topništvu velikega dometa. Hkrati bodo dajali prednost nakupu protiklepnega orožja, kolesnikov, senzorjev, radarske tehnike in protiletalskega orožja ter helikopterjev, izboljšali bodo zaščito vojakov (neprebojni jopiči).

III

Sklep: Z upadom bipolarnosti so se varnostne razmere za Avstrijo izboljšale. Njena nevtralnost ni bila ščit pred vpletanjem Vzhoda in Zahoda, bi pa zanjo ščit lahko predstavljala odsotnost konfliktnosti.

Konfliktnost »low intensity« v njeni soseščini pa je ob teh spremembah pomembno vplivala na redefiniranje njenega obrambnega koncepta, pa tudi na spremembo pomena obrambe v zavesti Avstrijev.

Avstrija želi biti do leta 1995 članica ES in tako tudi skuša biti aktivno udeležena pri oblikovanju skupne in regionalne varnosti. Tako je že podpisala sporazum o obrambnem sodelovanju s Češko-slovaško federacijo in Madžarsko, zametki njenega sodelovanja z najmlajšo sosedo Slovenijo pa so se že pričeli razvijati v vojaškem šolstvu.

VIRI:

- Bundesheerreform, (1992). DER SOLDAT, 22. juli, str. 1-2
Bundesheerreform, (1992). DER SOLDAT, 22. juli, str. 3-5.
Country Survey: Austria, (1992). Jane Defence Weekly, 25 January, str. 118-120.
Das Neue Heer, (1992). DER SOLDAT, 10. juni, str. 7.
FASLABEND, dr. Werner, (1992): JA zur Miliz. DER SOLDAT, 10. juni, str. 1.
FASLABEND, dr. Werner, (1992): Neues Sicherheitssystem für Europa. DER SOLDAT, 29. april, str. 1-3.
GUSTENAU, mag. Gustav, (1992): Die Neuordnung der südshlawischen Raumes. ÖSTERREICHISCHE MILITÄRISCHE ZEITSCHRIFT, 4. str. 313-321.
Heeres Ausgaben 1992, (1992). DER SOLDAT, 24. juni, str. 8.
KARNER, Gerald, (1992): Der Einsatz des österreichischen Bundesres an der Staatgrenze zu Jugoslawien. ÖSTERREICHISCHE MILITÄRISCHE ZEITSCHRIFT, 5. STR. 397-404.
MAYER, Walter, (1992): Zur Streitkräfteentwicklung in Österreich. TRUPPENDIENST, 2, STR. 161-165.
Militär-Strategisches Umwelt und Konfliktbild, (1991). Landesverteidigungsakademie Wien, december 1991.
PLEINER, Horst, (1992): Die Reform des Bundesheeres. ÖSTERREICHISCHE MILITÄRISCHE ZEITSCHRIFT, 3, str. 193-203.
SEGUR-CABANAC Chrisclan, (1992): Militärischer Sicherungseinsatz 1991-Schutz der staatgrenze gegenüber Jugoslawien. Truppendienst 2, str. 167-177.
Sicherheitpolitisches Umwelt und Streitkräfteentwicklung, (1991). Landesverteidigungsakademie, Wien, dezember 1991.

BERNARD POCHE

Lombardska liga: od kulturne avtonomije do integralnega federalizma

TELOS, št.90/zima 1991/92

Lombardska liga je vzniknila kot poglobitna politična sila na lokalnih volitvah maja 1990. Nadaljnji razvoj Lige so spremljali naboji »populizma« in »rasizma«. Politični znanstveniki klasificirajo uspeh Lige kot rezultat »glasovanja iz protesta« – kot surovo manifestacijo političnega nezadovoljstva podobno kot podpora, dana stranki upokojencev zelenim in drugim. Vendar se Lombardska liga ne da zreducirati le na to ali le na vročičen naval lokalizma. Niti ni le-ta rezultat domnevne nepopularnosti krščanskih demokratov po predolgi »vladavini«. Razumemo jo lahko le v odnosu do italijanske zgodovine in predvsem v odnosu država – družba, ki rapidno razpada.

Italijanska združitev je nastala pozno in ostala kot površen fenomen. Vojne so generirale patriotizem, niso pa generirale nacionalne identitete. Emblemska vloga Rima je ostala omejena. Italija je država brez glavnega mesta, ker ga pravzaprav ni potrebovala. Italijanska družba, ki delegira v politični aparat le tisto, kar je absolutno nujno, ostaja organizirana okoli množice polov in regij.

Da razumemo fenomen Lige, je pomembno priznati, da Italija nikoli ni postala prava narodna država (nation state). Birokratska, centralizirana država, podedovana po savojski monarhiji (ki je sama neposredni potomec razsvetljenstva), je vedno ostala daleč (odtujena) od ljudske zavesti in osnovne socialne organizacije. Običajno je reči, da se severnjaki počutijo odtujeni od južnjakov. Problema ne moremo razumeti kot eksplicitni ali implicitni rasizem. Prej je vzniknil intelektualno iz globoko zakoreninjene federalistične tradicije in čustveno iz enako globoko zakoreninjene tradicije avtonomije lokalnih skupnosti. Politični filozofi (in kvazi-državniki) iz prve polovice 19. stoletja, tako kot Vincenzo Gioberti in predvsem Carlo Cattaneo, predstavljajo živo (intenzivno) federalistično tradicijo in politično kulturo severa.¹

Zato je smiselno reči, da »moderna« italijanska država temelji na globoki

¹ Tako je Carlo Cattaneo rutinsko omenjan kot Lombardčan ali Milančan. Omeniti je treba tudi, da ima ta tradicija, ki jo je Liga redefinirala kot »integralni federalizem«, malo skupnega s preostalimi zgodovinskimi modeli, kakor so npr. Združene države. Nima korenin v racionalističnem pogledu na novo družbo na novi celini, temveč v tradiciji lokalnih skupnosti Italijanov. Cf. Carlo Cattaneo, *Stati Uniti d'Italia – Il federalismo*, Le Leghe, urednik Daniele Vimercati (Milan: Sugarco Edizioni, 1991). Ne naključno je urednik knjige isti kolumnist *Il Giornale*, ki je napisal ali uredil druge knjige o Lombardski ligi, kakor tudi *Vento del Nord*, *la Mia Lega*, *la Mia vita*, zbirko intervjujev z Umbertoom Bossijem (Milan: Sperling e Kupfer, 1992).

dvoumnosti: federalistično misleči na severu, na jugu pa mikrolokalistično in klientelistično v smislu starega rimskega odnosa patron – klient ob odsotnosti »padrona«. To je bilo mogoče iz treh razlogov: 1) ekonomskega ravnotežja med šibko neintervencionalistično državo in mrežo velikih in srednje velikih podjetij, ki so sestavljala družinsko bazirajoč klan, klan podjetnikov, občutljivih na tehnološke inovacije in globoko vpletenih v mednarodne odnose; 2) politično ravnotežje med krščanskimi demokrati, ki so bili zmožni prevzeti sekularno italijansko državo (zahvaljujoč Mussolinijevi ambivalenci), in komunistično partijo, zadovoljno z uveljavljanjem moči, ne da bi zares kdaj koga/kaj izzvala; 3) socialno ravnotežje, ki omogoča, da vladajoči razred podpira dokaj neučinkovito politično stranko v zameno za relativno pomanjkanje državnih intervencij (npr. toleranco do davčnega izmikanja ali gladke – enostavne politike zaposlovanja preko »Cassintegrazione« ali kompenzacije za sistem strankarskih aktivnosti).

Zaradi nestabilnosti evropske in svetovne situacije, trmaste in nefleksibilne narave italijanskega političnega sistema v zasebnem in v javnem sektorju tega ravnotežja ni več. Lombardska liga je imela intelektualno in politično hrabrost, da se je lotila teh problemov kot celote. Ni da bi prezrli nekatere njene simplistične pozicije ali ignorirali utopizem, na katerem temeljijo nekateri njeni predlogi, ampak raje da bi priznali njeno vse bolj usodno vlogo v italijanski politiki.

Izvori Lombardske lige

Izhajajoč iz edinega dostopnega zgodovinskega vira, ki govori o nastanku Lombardske lige², je do tega prišlo s slučajnim srečanjem z voditeljem Valdotske zveze (ki je kmalu zatem umrl), ki je spodbudil Umberta Bossija, da je ponudil (razširil) idejo samovlade Lombardiji. V tistem času je postajala regulativna vloga italijanske države vse bolj kontraproduktivna nasproti splošni organizaciji storitvenega sektorja, kakor tudi v smislu funkcioniranja vedno bolj odtujenega političnega aparata. Vsak nov škandal ali dejanje organiziranega nasilja je še bolj ogrozilo legitimnost strankarske politike in centralizma.

Tu so pomembne tri glavne značilnosti italijanskega parlamentarnega sistema po letu 1945: Šibkost države pri spopadanju s političnimi kompromisi; monopolistično upravljanje države s strani političnih strank; nepotizem. Te ovire so bile direktna posledica prepada med državo in družbo. Državni aparat so postopoma »kolonizirale« strankarske mašinerije – situacija, ki je bila etabliрана kot »partitokracija« (strankarska vladavina). Vendar pa z rastočo kompleksnostjo sodobne ekonomije teh pomanjkljivosti ni več mogoče tolerirati. Resnično sodobna država si ne sme privoščiti, da ne intervenira predvsem na dveh področjih: javnih storitvah (npr. medkrajevni transport, telekomunikacijski sistemi, univerze in raziskovalna politika, zdravstvo) in problemi politike zaposlovanja, kar se tiče vprašanj produktivnosti družb ter javnih služb. Ohlapnost italijanske države je ustvarila dvoje vrst posledic: splošen in nepretrgan padec kakovosti storitev in politike zaposlovanja, katere značilnosti so neproporcionalno zaposlovanje južnjakov v državnih uslužnostnih industrijah in javnih službah kot posledica vsesplošnega kolapsa industrializacije juga. Te strukturne značilnosti italijanske državne politike še bolj poglobljajo prepad med državo in družbo.

² Daniele Vimercat, *I Lombardi alla Nuova Crociata: Il «Fenomeno Lega» dall'Esodio al Trionfo* (Milan: Mursia, 1990)

Mnogi severnjaki so mnenja, da je ločitev od juga popolna. Slednji je pod upravo Rima, ki ima vse niti v rokah (dela po svoje). To je center, ki mu manjka vsakršna reprezentativna kredibilnost in dozdevno ni preveč zainteresiran za učinkovitost javnih servisov, za modernizacijo infrastrukture, urbanega razvoja ali ekoloških problemov. Niti si ne prizadeva najti rešitev za pereče in ponavljajoče »južno vprašanje« – vštevši rastočo moč mafije. Iz ruralne kriminalne organizacije, katere pomembnost je bila še relativno nejasna, je mafija postala »hobotnica« (izraz največkrat uporabljen v italijanskem novinarstvu). Nezadovoljna s svojim izsiljevanjem (gangsterstvom) in nadzorom nad trgovino z mamili se je lotila še dobro organiziranih ugrabitev in veliko profitira od praktično nenadziranih vsot državnega denarja, namenjenih pomoči jugu, kjer dualizem korupcija/klientelizem ni več problematičen, ker je že tako postal v veliki meri del normalnega političnega življenja.

Zaradi prominenca regionalne socialne zavesti italijanske družbe ta evolucija juga ni povzročila občutka klasičnega političnega izrednega stanja. Vendar pa knjiga, kakršna je Giorgio Boccijeva³ – uspešnica v Italiji – videti je, da izraža potrtost (osuplost) navadnih ljudi in nemoč države, kakor da je to zares problem kulture v najširšem pomenu te besede.

Mnenje (sodba) Lombardske lige se ne razlikuje dosti. Z gledišča Lige se zdi jug (Italije) kot ločena dežela. Še več, poskusi italijanske vlade, od konca vojne dalje, da bi jug razvila (od zunaj), kaže, da so propadli in da so bili skregani z naravo stvari. Liga analizira posledice takšnih poskusov kot »perverzen efekt«: več južnjakov prejema pomoč (podporo) preko nenadziranega sistema sociale in zaposlovanja v javnih službah, manj so motivirani, da razvijejo kakršno koli pobudo.

Klientelističen sistem ima enake rezultate. Dati naraščajoči devoluciji klasičnih tendenc tako imenovanega zbornega sistema (»Assembly System), ki skoraj ustreza vladi koalicij političnih strank in njihovi mašineriji, možnost arbitraže s strani državne avtoritete, se zdi zelo majhna, kakor tudi državna avtonomija, kontinuiteta lastne aktivnosti in kompetenca korpusa javnih funkcionarjev (uslužbencev). Kaže, da je administrativni sistem rezultat navzkrižnega sistema združevanja neposredne in klientelistične implikacije politikov na kraju samem (vključujoč subvencije, poneverbe socialnih skladov, itd.) in fundamentalne birokracije.

Iz tega sledi, da ima srž dogovora družba – država v Italiji (če to je) kaj malo vsebine. Velika večina populacije ne želi, da država ustvarja in vzdržuje ravnotežje v velikem planu, temveč želi le minimalno upravljanje servisnih storitev in korektno ravnanje s tradicionalnimi zadevami suverenitete (kot so vojska, zunanje zadeve in valuta). Na družbeni ravni ima vsak del svoj pravi »način življenja«, lastno »kulturo« (tudi lokalno zgodovino, jezik, učinkovit odnos do ozemlja in njegovega ekonomskega izkoriščanja) in lastno realno odgovornost. Italijanska država nikakor ni jamstvo za gladko funkcioniranje italijanske družbe ali raje družb. Pojem arbitraže je v veliki meri irelevanten za politično kulturo, posebno na severu. Definirajoč sebe kot dediče »kalvinistične kulture« (izraz, ki se pogosto sliši iz ust voditeljev Lige in pomeni nekaj sorodnega »protestantski etiki« Maxa Webra), pripisujejo izrazu »solidarnost« pomen, podoben »krščanski dobroti (usmiljenju)«.

Ker se je v letu 1989 program Lige sočasno zavzemal za zaščito lombardskega

³ La disunita d'Italia: Per Ventimilioni di Italiani la democrazia e in Coma e l'Europa si Allontana (Milan: Garzanti, 1990)

jezika in ponovno vzpostavitev lombardske zastave, za lokalno upravo socialne varnosti, zaposlovanje kakor tudi ustanovitev lombardskega fiskalnega sistema, je treba tukaj upoštevati strategijo iz dveh izvorov. Prvi je star in dokaj zastarel celo v Italiji – problematika etnoteritorialne manjšine, ki jo Italijani zelo dobro poznajo na jasnem in živem primeru: južna Tirolska ali provinca Bolzano/Bozen. Drugi pa je federalistična (in lokalna) kultura severa. Pretekst ali izhodišče je jasna zahteva po kulturni avtonomiji v najobičajnejšem pomenu, t. j. natanko to, kar so »belgijski« Flamci zahtevali pred 30 leti. Vendar pa cilj dejansko ni kulturn v omejenem pomenu regionalnih gibanj iz 70-ih let. Je ekonomski, finančen in končno tudi organizacijski. Lombardska liga je uporabila klasično italijansko metodo »pacchetto« (paketa) in predložila 12-točkovni program, osredotočen na tri teme: 1) samovlada za Lombardijo kot dela moderne italijanske države, zmožne vzpostaviti enako obravnavanje za sever in za jug ter razviti ekonomske politike, ki upoštevajo vitalnost industrijskih con; 2) premik moči, potrebnih za preobrazbo sedanje patološke situacije v lokalnih financah, javni administraciji, šolah, socialni, pokojninskem programu, stanovanjski problematiki, socialnih in moralnih vrednotah, od centralne vlade v Lombardijo; 3) poudarek na lombardski zgodovini, jeziku, kulturi, socialnih in moralnih vrednotah ter omejevanje služenja vojaškega roka lokalne mladine na območje Lombardije.

1989 so se morda te zahteve zdele demagoške in celo nekoliko folkloristične. Dve leti kasneje so se zdele blizu (tistim) osamosvojitvenim gibanjem na Baltiku in kasneje v »slovanskih« državah. V obeh primerih se nasprotuje državni pravici vladati uniformirano in centralizirano – nekaj, kar se dejansko ni nikoli zgodilo ali bilo sprejeto. Obstoječi sistem bi se moral zrušiti in dovoljeno bi moralo biti, da se razvije interna dinamika lokalnih, teritorialno povezanih skupnosti, neobremenjenih od centralnega vladnega aparata. Ker je bilo dokazano, da je nemogoče organizirati družbo na podlagi države, bi morda bilo pametno obrniti postopek.

Bossijeve zahteve tako skušajo olajšati celoten prenos upravljanja z viri in močjo odločanja regijam. Ključno vprašanje je legitimnost takšne zahteve. Strategija strategije Lombardske lige združuje tradicionalne simbolične teme, izposojene od nemško govoreče južnotirolske regije z opozorili o nevarni situaciji nasproti ekonomiji ene od ključnih regij Italije. Simbol Lombardske lige – zgodovinska liga lombardskih mest, organiziranih proti Frederiku Barbarossi v 12. stoletju, je zelo izzivalen. To nikakor ni le majhna obrobna regija, ki želi, da se njene delikatne značilnosti zaščitijo, to je bolj zadeva, ko produktivna in dinamična dežela trdi, da je v nevarnosti zaradi nemarnosti in nepomembnosti centralne moči. Sporazum je dejansko prekinjen; da je treba problem reševati na regionalni ravni, kjer lahko družba učinkovito izraža svoje interese in tudi nadzira rezultate. To je pot k federalizmu. Uspe prav zaradi enakih razlogov, zaradi katerih je uspelo v Flandriji 1960. Političnoekonomski trendi so pokazali, da se Bossijeve analize ujemajo s pričakovanji večine ljudi. Kaže, da volivci prav dobro razumejo, kaj je po sredi: celotna sprememba v strukturni bazi italijanskega sistema.

Elektorski razvoj

Uradno ustanovljena leta 1984, je Lombardska liga sodelovala na evropskih volitvah tega leta kot del širokega »združenja za federalistično Evropo«, ki je pridobilo več kot 160.000 glasov, 10% za Ligo – v tistem času neznane in brez medijske podpore. Na administrativnih volitvah naslednjega leta je Ligi uspelo

dobiti nekaj sedežev v provinci Varese. Pričela je z resnim organizacijskim delom, ki je poneslo Bossija v senat na političnih volitvah leta 1987. Guiseppeju Leoneju, tudi voditelju, pa je uspelo priti v delegatsko zbornico s skoraj 3% lombardskih glasov in celo s 7,4% glasov iz Varese. Ta nenadejan uspeh je takoj sprožil posmehovanje in napade tiska in političnih krogov. Vendar pa so evropske volitve l. 1989 in administrativne l. 1990 zaznamovale še pomembnejši volilni uspeh. Med volitvami za Evropski parlament si je Lombardska liga prislužila 8% glasov v Lombardiji, kjer je postala 4. stranka (za krščanskimi demokrati, komunisti in socialisti) z dvema delegatoma v Strasbourgu, skoraj 15% glasov v Berganu in pomembno prisotnostjo v preostali severni Italiji. Na administrativnih volitvah l. 1990 se je Liga v celoti uveljavila tako v regionalnem Svetu Lombardije (s 15 od 80 sedežev) kakor tudi v Milanskem mestnem (municipalnem) svetu (10 sedežev, medtem ko je pridobila celih 30% glasov na istih območjih). Do te zmage je prišlo z artikulacijo enostavnih tem s stokrat ponovljenimi slogani o Lombardiji kot italijanski »kokoši, ki vali zlata jajca« in o izkoriščanju le-te od Rima in od juga – čeprav je slednji izbran manj kot sokrivec in bolj kot žrtev pervertiranega sistema in splošne zmede v deželi.

Prvi kongres Lombardske lige – severne lige februarja 1991 je uradno sankcioniral novo raven operacije. To je bil odgovor na dvoje problemov: kako povezati ligaško socialno definicijo svojega teritorija z moderno kulturo in kako to institucionalizirati. Liga je kmalu opustila lingvistične zahteve in se namesto tega osredotočila na »kulturo Alp in doline reke Pad« in tako uspešno združila tri glavne teme: 1) regijska prostorska enotnost; 2) ekonomska tradicija, ki temelji na bogati agrikulturi in na aktivni industriji, slednja združujoč velike industrijske skupine in srednje velike industrije; 3) sorodna zgodovina od starih svobodnih mest do zibke in izvora italijanske kraljevine (z vmesno avstrijsko dominacijo in/ali vplivom). »Naravna« meja se tako lahko definira med tem delom Italije (dodana Toskana), center in jug pa sta se zgodovinsko podredila fevdalni moči papežev in španskih kraljev. Torej naj bi slednji del razvil tako imenovano »politično kulturo podložnosti«.

Lombardska liga je poglaviten del Severne lige (drugi deli so rekonstruirana Beneška liga in avtonomni Piedmont, organizacija, ustvarjena po razdoru med Lombardsko ligo in starim piedmontskim združenjem Roberta Gremma). Liga je prav tako spodbudila rojstvo Centralne in Južne lige, ki sta ostali reletivno majhni.

Kakor koli že, Lombardski ligi je uspelo pridobiti bistveno večjo kredibilnost ob njeni zahtevi po »integralnem federalizmu«. Italija treh federalnih republik bi bila boj smiselna in bolj »moderna« kakor pa sistem »švicarskih kantonov«, ki temeljijo na tradicionalnih regijah, ki bi poleg Lombardije zahtevalo kreacijo ex nihilo 19 federalnih struktur, večina katerih dejansko ne bi bila zainteresirana za tak sistem. Problem je bil v italijanski globalni transformaciji, ki nasprotuje prejšnji zahtevi po lombardski avtonomiji. Ta scenarij je sledil Gianfranco Migliojevim bolj intelektualno sofisticiranim in skrbno izraženim pozicijam⁴ pri predlaganju ustanovitve avtonomnih struktur za jug. Prikrajšan za svojo običajno pomoč severa, bi bil jug prisiljen sam skrbeti za svoje zadeve. Podobno temu bi tudi mafija izgubila svoj glavni vir financiranja, ki prihaja od zajemanja precejšnjega dela subvencij, dozdevno namenjenih za razvoj juga.

Lokalne volitve v Valenci Po v Piedmontu jeseni 1990 so preoblikovale rastoč

⁴ Cf. Gianfranco Miglio, Per un'Italia »federale« (dodatek za »Mondo Economico«, str. 20, avgust 4, 1990); in *Una Costituzione per i Prossimi Trent'Anni*, intervju z Marcellom Staglienom (Bari: Laterza, 1990).

vpliv Lige. Do tedaj so politiki in intelektualci gledali na problem zviška, zgolj kot izraz »lokalizma«. Pojavili so se članki, poročila in knjige, vendar je odnos ostal nespremenjen. Krščanski demokrati so pričeli spodbujati decentralizacijo pod vodstvom Martinazzolija, strankinega funkcionarja iz Brescie, ki je po menjavi ministrov v juniju 1991 postal minister za upravne (administrativne) reforme. V tem času se je plamen krize hranil s spektakularnimi pobudami predsednika republike Francesca Cossige kakor tudi z veliko bolj zahrbtnimi in omahljivimi šalami voditelja socialistične stranke Bettina Craxija. Danes prevladuje splošen občutek, da je konec nekega obdobja, in javno se govori o drugi ali morda o tretji republiki. Torej ni več mogoče nadaljevati z »getoizacijo« Lige kot le o lokalnem fenomenu ali zgolj »protestnem glasovanju«.⁵

Dva pomembna dogodka sta to jasno potrdila: prvi: notranja kriza Lige, ki je nastala ob izločitvi »participacionistov« in njihovega vodje Franca Castellazzija, dolgoletnega prijatelja Bossija; drugi: mestne volitve v Brescii, kjer je Liga premagala krščanske demokrate za desetinko točke in tako postala vodilna stranka v tem okrožju. Po administrativnih volitvah, ki so poslale mnoge člane Lige v lokalne zборе, je nastopil problem v zvezi z njihovo vlogo in morebitnimi zvezami z drugimi strankami. Castellazi je bil vodja tega »realističnega« krila, ki je želelo sodelovati v zvezah z drugimi strankami. Vendar je Bossi verjel v striktno opozicijo, vztrajajoč pri močnejši poziciji, s katere bi vpeljal fundamentalne reforme. Po tem svarilu oktobra 1991 so Castellazi in njegovi prijatelji odstopili s svojih poslanskih položajev. Konflikt, ki je nastal iz tega, je ustvaril secesijo in pripeljal do tega, da so ustanovili konkurenčno organizacijo. Toda kljub jeznim izbruhom in omahovanju te težave v bistvu niso oslabile Lige.

Po razdoru je Bossi nagovarjal, da bi lokalna skupina iz Brescie sestavila volilno listo brez poznanih osebnosti za mestne volitve 24. novembra 1991. Tako je popeljala Ligo do sunkovite zmage 35-letna popolna neznanka. Časnik *La Repubblica* je objavil članek z naslovom »Brescia v ruševinah« in navedel krščanske demokrate kot »usojene porazom«. Bližajoč se 25% (24,4%), je Liga dosegla še mnogo več – neprekinjen petletni vzpon. Senator Bossi je bil v položaju ponuditi svojo kandidaturo možni zvezi za predstavitev bistvenih reform, ki naj bi jih še definirali.

Problemi v pretresu

Tri probleme Lombardske lige je treba na kratko orisati: obtožbe, da je Liga »rasistična«; vprašanja populizma nasproti federalizmu in demokraciji; in ekonomska baza. Kar se tiče prvega, se spor sever-jug v veliki meri tiče nejasne vladne politike glede juga in slabe strani te politike tako za sever kot za jug. Razlaga Lige gladko prezre dejstvo, da sta bila jug in južni trg od združitve Italije pomemben dejavnik prispevanja k blagostanju severa. Vendar je od konca WWII problem bolj ali manj pomenil ustvaritev podlage za samostojen razvoj juga. Ta prizadevanja so bila uspešna v nekaterih krajih – npr. v regiji Bari. Vendar so na splošno propadli in argument severnjakov je, da je sedanja politika *cul-de-sac* (slepa ulica). Po njihovem centralne politike, ustvarjene, da usmerjajo južno delovno silo na severu v nizkoproduktivne uslužne industrije, povzročajo naraščajoč problem.

Velik del argumenta o »rasizmu« je bil rezultat pozicije Lige nasproti »ekstra-

⁵ Cf. Renato Manheimer ed, *La Lega Lombarda* (Milan: Feltrinelli, 1991)

komunitarističnim imigrantom« (italijanski evfemizem za arabske in afriške imigrante, nedavno razširjen na Albance in Slovane). Ta dotok, ki ni bil nikdar formalno sprejet, je še vedno relativno omejen, čeravno zelo opazen. Pozicija Lige, ki v osnovi pravi »industrializirajmo te dežele, namesto da uničujemo njihove ekonomije in uvažamo njihovo delovno silo na račun lastne produktivnosti«, je nekoliko akademska, vendar le zato, ker je to svetovni problem. Ni čisto neosnovana.

Kar se tiče »populizma«, v številnih evropskih deželah je problem socialne organizacije postavljen v teritorialnem smislu, npr. na Škotskem, Vzhodni Evropi in Španiji. To vprašanje obravnava dvojje vrst kriz: tiste o državi kot varuhom pred zunanji nevarnostmi in tiste o sistemu reprezentacije političnih strank, ki zahtevajo dostop do resnice o socialni organizaciji. Ureditev evropske celine v različne narodne države predpostavlja ravnotežje med vojaškimi, diplomatskimi in ekonomskimi močmi in znotraj vsake od teh dejansko homogeno množico državljanov, ločenih le glede splošnih mnenj ali sistemov vrednot pri vsakem sistemu. Dva dejavnika sta prispevala h konsolidaciji tega sistema: prvi – velike vojaško ekonomske koalicije na Zahodu in prav tako tudi v socialističnih državah; drugi – spontana evolucija političnih strank v kontinentalni Evropi, preko katere so bile videti kot veliki vmesni sistemi, ki monopolizirajo pravico do izražanja socialne zavesti. Oba dejavnika sta sedaj že preživeta.

Nič presenetljivega, da je zdaj na več ravneh predlagan nov tip federalizma. Država ne bi bila več organizirana na vrednostnih modelih, temveč na posplošenih »subsidiarnih« (podružničnih) sistemih. Obdržala bi moči, potrebne za koordinacijo, medtem ko bi dejanska osnova suverenitete pripadala skupinam, katerih majhnost omogoča razvoj posebnih politik in dejanskega upravljanja socialnega nadzora. Nemogoče in nekoliko smešno je uporabljati enaka pravila in opirati se na enake temelje soglasja za Milano in za Palermo. Daleč od ustvarjanja gole demagogije kaže, da bi tak pristop predlagal novo »kreativno utopijo« za odzivanje na obsežno krizo tako parlamentarnega kakor tudi »socialističnega« sistema.

Glede na problem ekonomije in še posebno na podporo vodij industrij Ligi, so določeni italijanski intelektualci menili, da je imel fenomen Lige najugodnejši kraj za svoje rojstvo na »področjih depresije«. Primerjajo jo s »poujadisme« – francoskim političnim gibanjem iz 50-ih let, katerega glavni voditelj je bil lastnik majhne trgovine iz majhnega mesta v ruralni Franciji. Opirajoč se na osebno neposredno poizvedovanje, to ne drži. V severni Italiji majhna in srednja podjetja tvorijo zelo čvrst in dinamičen sistem: prepletena mreža tehnološko modernih industrij pogosto izvažajo več kot 60% lastne proizvodnje. Sledi, da so nekateri voditelji teh podjetij med glavnimi pristaši (in podporniki) Lige in so v nekaterih primerih izvršni organi.

Zopet je treba upoštevati, da je ta prevlada čvrste mreže visoko produktivnih podjetij italijanska posebnost – morda najbolj očitna na severu. Vendar jih je vedno bolj ovirala kombinacija negativnih dejavnikov: visoki davki, stroški visokih plač delavcev so na drugem mestu v Evropi, za Nemčijo in daleč pred Francijo, slabe prevozne in telekomunikacijske mreže, visoke obrestne mere, povezane z ogromnim javnim dolgom (1,5-krat bruto narodnega dohodka), slabe politike v javnem sektorju (posebno v zdravstvu in šolstvu). Vse to je sililo ljudi, da so drago plačevali kakovostne storitve v zasebnem sektorju. Na splošno so vodilni delavci podjetij in upravniki upravičeni trditi, da so njihovi poskusi slediti novim mednarodnim tokovom resno ogroženi s strani na splošno kontraproduktivne državne politike. Hkrati so ti problemi prispevali k številnim odhodom velikih

industrijsko-finančnih skupin iz Italije. Večji podjetniki, kot sta Agnelli in Berlusconi, poskušajo širiti svojo dejavnost po vsej Evropi. V preteklih nekaj letih so imeli koristi od te neurejenosti centralne državne politike – včasih so pridobili od te politike (npr. s pridobitvijo precejšnje podpore za investiranje v velike in komaj profitne tovarne na jugu, ki so dobile vzdevek »katedrale v puščavi«).⁶ Majhna in srednja podjetja ne morejo (in tudi nočejo zaradi navezanosti na kraj, družino in osebna poznanstva – zveze) storiti enako. Tako so zavezana lokalni demokraciji, izraženi kot del »integralnega federalizma« z namenom, da vzpostavijo primernejše upravljanje splošne javne politike. Hočejo imeti lokalni nadzor nad javnimi sredstvi (financami) brez posredovanja domnevno nepoštene strankarske politike.⁷ Iz teh razlogov kakor tudi iz drugih v evropskem kontekstu ta obnovitev federalizma obljublja zagotovitev za življenje spodobne alternative obstoječim ureditvam.

⁶ Cf. satirična knjiga »anonimnega Lombardčana« *Della Guerra dei Politici Contro il Nord e Contro l'Italia* (Milan: Sperling e Kupfer, 1991). Avtor je zelo znan kolumnist, pogosto naveden, da izraža mnenja vodij vodilnih podjetij.

⁷ Ne slučajno je novejša številka *The Economist* (str. 7752, marec 28, 1992) objavila članek z naslovom: »Nov Risorgimento – odgovorni Italijani imajo naslednji mesec dolžnost voliti neodgovorno«: Republikanska stranka ali ena od skupin v severni Ligi bi bil izbor *The Economist*.

MARJAN BREZOVŠEK

Kam gre Kanada?

– Pierre Fournier, *A Meech lake Post-Mortem: Is Quebec Sovereignty Inevitable?*, Montreal: McGill-Queen's University Press, 1991, str. 154.

– Philip Resnick, *Toward a Canada-Quebec Union*, Montreal: McGill-Queen's University Press, 1991, str. 119.

– Robert C. Vipond, *Liberty and Community: Canadian Federalism and the Failure of Constitution*, Albany, NY, State University of New York Press, 1991, str. 249.

– Ronald L. Watts and Douglas M. Brown, *Options for a New Canada* Toronto: University of Toronto Press, 1991, str. 341.

– David J. Bercuson and Barry Cooper, *Deconfederation: Canada Without Quebec*, Toronto, Ontario: Key Porter Books, 1991, str. 180.

1. Kanadska federalna struktura, izumljena leta 1867, se je izkazala kot nenavadno učinkovita in fleksibilna v svojem prvem stoletju obstoja pri prilagajanju mnogim spremenjenim okoliščinam kanadske družbe in zunanjega sveta. Od leta 1960 je pod naraščajočim pritiskom, z zavrnitvijo Sporazuma na jezeru Meech 23. junija 1990 pa je federacija stopila v obdobje, ki je bolj kritično od vseh dosedanjih. V očeh mnogih ljudi v Quebecu je kanadska federacija s tem datumom postala »klinično mrtva«. Obdobje napetosti in negotovosti je doseglo svoj vrh z referendumom v Quebecu konec oktobra 1992. Prihodnost Kanade in njena kontinuiteta sta vprašljivi, razmišljanja pod pritiskom iz Quebeca pa poskušajo iznajti alternativno politično strukturo, ki sega od radikalne spremembe federalnega sistema, sprejetja nekakšne konfederalne oblike in seveda do odcepitve in ločitve v dve ali več neodvisnih držav.

2. Pierre Fournier je s svojo knjigo *A Meech Lake Post-Mortem* nedvomno najbolj izrazil primer gledanja quebeškega nacionalista na vzpon in padec Sporazuma na jezeru Meech. Njegovo delo sploh lahko označimo kot »evangelij« separatazma. Kljub domnevnim številnim pomanjkljivostim je Fournier podprl Sporazum, pri tem pa ni izpustil iz rok priložnosti, da ne bi hitro obdolžil za njegov propad »dejstva«, da je bilo z njim uveljavljeno »rasistično« zavračanje Quebeca s strani angleške Kanade. Fournier je posvetil veliko prostora dokazovanju trditve, da je bil glavni razlog za zavračanje sporazuma s strani angleške Kanade, vključno s pravicami jezikovnih manjšin, vlogo domorodnega prebivalstva in etničnih skupin ter reformo senata, zgolj pretveza, ki je prikrivala občutke in stališča, ki so bili globoko antifrankofonski in antiquebeški.

Če je bil Sporazum res tako strašno pokvarjen »dirty deal«, kot je to trdil Fournier, potem bi moral biti tudi zelo »zadovoljen«, ko ga Mulroneyju ni uspelo ratificirati. O tem pa lahko dvomimo, kajti Fournier je bil preveč pripravljen zgrabiti priložnost oziroma tisto, kar je v Sporazumu v celoti ustrezalo vladi

quebeške stranke, da bi lahko dosegla t. i. »la souverainete-association« po stopnjah in s pomočjo »provincializiranega« vrhovnega sodišča. Fournierjev pristop k Sporazumu je bil utemeljen na trditvi quebeških zagovornikov suverenosti, da je nekdanji premier Pierre Trudeau izdal Quebec, izhajajoč iz referendumu 1982. leta. »Obnovljeni federalizem je za Quebec po Fournierjevem mnenju pomenil dodatno oblast (moč) za Quebec. Namesto tega je Trudeau v sodelovanju s »skupino devetih premierov« zmanjšal moč Quebeca z uporabo Listine o pravicah in svoboščinah. Zato je bil nasprotni ukrep, tj. Sporazum, nujen in hvalevreden, da bi quebeško ljudstvo odpravilo ponižanje iz 1982. leta. To, kar je zares grizlo Fournierja in njegove separatistične kolege, je, da so Brian Mulroney in premieri provinc popolnoma zagrizli v to »konspirativno tezo«, vendar pa so jo kasneje zavrnilo »frankofobovski« premieri Clyde Wells, Frank McKenna in Gary Filmon, ki so se skrili za hrbet Elijaha Harperja in njegov izraziti »ne« v zakonodajnem organu Manitobe.

Vsekakor je knjiga Pierra Fournierja polna trditev in domnev, ki izhajajo iz quebeškega separatističnega (suverenostnega) pogleda na svet. Tako avtor trdi, da Listina o pravicah in svoboščinah ne zagotavlja nikakršne zaščite frankofonski manjšini, ki zato ob asimilaciji ne čuti več moralne obveznosti do združene Kanade. Nepošteno je obtožil frankofone zunaj Quebeca, da niso lojalno in nekritično podprli Sporazuma itd. Zagotovo tudi ne obstaja zunaj Quebeca zgolj neka enotna nova angleška Kanada, s katero bi se lahko pogajali kot narod z narodom, kajti obstaja več angleško govorečih kanadskih družb, ki so razširjene po vsej državi, vključno s Quebecom. Prav tako mu ne uspe videti, da je tako kot pri quebeških nacionalizmih tudi več variant kanadskega nacionalizma, od ekonomskega nacionalizma socialdemokratske levice, jezikovnega in kulturnega nacionalizma skrajne desnice, to je Reformistične stranke, do političnopluralističnega nacionalizma nacije države »liberalnega« centra. Prepričan je tudi, da je bilo agresivno quebeško separatistično gibanje s podporo vseh strank in elit v Quebecu katalizator za pojav enotne »angleške Kanade«, utemeljene na »močnih anti-quebeških in anti-frankofonskih občutkih«. Po njegovem mnenju angleški Kanadčani niso federalisti sami po sebi, pač pa jim je federalizem vsilil Quebec, tako da jih bo njihova želja po močno centralizirani unitarni državi prepričala, naj pustijo Quebec oditi brez pretiranega razburjenja in težav. Te njegove trditve nimajo empirične podlage, kajti Kanada je dejansko »federalna« družba v sociološkem smislu in politični federalizem bo v takšni ali drugačni obliki ostal, ne glede na to ali se bo Quebec odločil ostati ali oditi.

3. Philip Resnick v knjigi *Toward a Canada – Quebec Union* zagovarja dvonacionalno federacijo med unitarnim Quebecom in močno centralizirano federalno Kanado. Resnick, oster kritik Sporazuma, je velik angleško-kanadski nacionalist in socialni demokrat, ki verjame v načelo samoodločbe naroda. Zanj je Kanada sestavljena iz samo dveh *bona fide* socioloških narodov, angleških Kanadčanov in Quebežanov. Ta dva naroda lahko še naprej odbijata neposredno grožnjo ZDA po priključitvi in asimilaciji, če je vsakemu dopuščeno razviti zelo homogeno kulturo, podprto z napredno socialdemokratsko vladavino. Ker nobeden od teh dveh skandinavskih modelov naroda/države ne bi mogel sam zase krotiti Goliata, Resnick predlaga dvonacionalno federacijo Kanade in Quebeca, smiselno kratko imenovano »CanBec« ali »QueNada«, ki bi skrbela za zunanje zadeve, obrambo, mednarodno trgovino, finance, centralno banko, okolje in državljanstvo.

Vse to se bere podobno kot nova politična superstruktura (zasnovana na Evropski skupnosti) premiera Quebeca Roberta Bourassa. Možnosti uresničitve

Resnickove »CanBec« so najbrž precej oddaljene, kajti njegova vizija je utemeljena na številnih napačnih predpostavkah. Resnick namreč meni, da Sporazum na jezeru Meech ni bil uspešen zaradi nesoglasja dveh diametralno nasprotnih nacionalizmov, angleško-kanadskega in quebeškega, ki predstavljata sociološko dva naroda. Dejansko pa ni takšne sociološke entitete, kot je »angleška Kanada«, ki bi bila sposobna govoriti z enim (enotnim) glasom. »Angleška Kanada« ni odbila Quebeca, ko Sporazumu ni uspelo doseči nujne soglasne privolitve. Francosko govoreča manjšina zunaj Quebeca in angleško govoreča manjšina v Quebecu sta prav tako zavrnila Sporazum. Kanada, vključno s Quebecom, je mnogo bolj sestavljena iz številnih socioloških narodov in nobena enotna sociološka skupnost oz. narod nima pravice izkoriščati države izključno za svoje potrebe in težnje.

Resnick pravzaprav v bistvu priznava, da njegove »angleške Kanade« vsaj v tem trenutku ni, vendar pa je prepričan, da bodo »pretekli in sedanji ustavni spori s Quebecom pospešili hiter razvoj angleško-kanadskega naroda, ki bo skupaj s quebeškim narodom poiskal nove institucionalne rešitve zaradi obrambe pred ameriško nevarnostjo. To bo pripeljalo do nove dvonacionalne države in birokracije in bistveno okrnilo dvojezičnost. Položaj jezikovnih manjšin bo determiniran s politiko recipročnosti in grožnjo medsebojnega obtoževanja obeh političnih skupnosti. Posebno vprašanje dvonacionalne federacije je predpostavka visoke stopnje medsebojne enakosti obeh narodov/držav. Ali ne bi to vodilo k hitrejši eroziji quebeške demografske baze, medtem ko bi bil gospodarski razvoj vse bolj odvisen od ZDA? Ali pa bi nasprotno kanadska demografska baza postopoma naraščala, ob široki in razvejani gospodarski bazi pa bi nadaljevala z gospodarskim razmahom? Quebec bi prav tako izgubil možnost uporabe izenačevalne pomoči od dvonacionalne federacije. Končno, prisilni jopič, vsiljen obema partnerjema, bi bil najbrž slabši od dogovorjene ločitve ob prihodnji možnosti razvoja različnih oblik gospodarskega povezovanja.

4. Kljub svojemu površnemu (in inflacijskemu) naslovu je knjiga Roberta C. Viponda *Liberty and Community: Canadian Federalism and the Failure of Constitution* ena pomembnejših zgodovinskih analiz, ki se ukvarja z enim od večjih problemov federalnih proučevanj. Natančno povedano, gre za vprašanje, zakaj je Kanada postala najbolj decentralizirana zahodna federacija (z izjemo Švice), čeprav je bilo jasno načrtovano prav nasprotno. Ali še točneje rečeno: zakaj je Kanada bolj decentralizirana kot ameriška federacija, katere ustava je zahtevala maksimum oblasti za države, to je položaj, ki so se mu kanadski ustanovitelji v 60-ih letih prejšnjega stoletja sredi grozot ameriške državljanske vojne poskušali zavestno izogniti?

Literature, ki poskuša rešiti to uganko, je ogromno, saj kanadski federalizem proučujejo številni politologi. Glavni krivec je bil dolgo časa Judicial Committee of the Privy Council, ki je bil do 1949. leta kanadski ekvivalent za vrhovno sodišče in, zdi se, vedno naklonjen provincam. Druga šola je izbrala Liberalno stranko za »avtorja« provincijske prevlade z njeno potrebo po prilagoditvi quebeškega krila. Tretji pojasnjujejo to s centralizirajočo pristranskostjo westminstrskega modela, ki spreminja province v enotne in koherentne celote, bolj sorodne nacionalnim državam kot pa konstitutivnim elementom federacije, da se lažje »vojskujejo« z Ottawa. Zadnji pristop močno hvali različnost in posebej frankofonski Quebec kot glavno kukavico v gnezdu. Vse province so pridobile s koncesijami, ki so bile dane zaradi ohranjanja najbolj uporne med njimi v okvirih federacije.

Robert Vipond je razvil z vidika Ontaria še eno razlago, po kateri je bila večja avtonomija eden glavnih razlogov, zakaj je Ontario vstopil v federacijo po svojem

predhodnem partnerstvu s Quebecom. Želel je torej ubežati quebeški mori, zato se je odločno upiral vsakršni novi omejitvi svoje avtonomije v obliki nove federalne države. Vendar pa je BNAA, to je v bistvu nova federalna ustava, ki je sledila britanski parlamentarni tradiciji, raje dala federalni državi (oblasti) kot ustavnemu sodišču zakonodajno premoč nad provincami preko moči viceguvernerja in federalnega kabineta pri razveljavitvi provincijske zakonodaje. Če torej Ontario ni želel zmanjšanja svoje zakonodajne svobode, je občutil odpor do nadzora s strani institucij, v katerih je videl politične tekmece (federalni kabinet) ali kolonialni preostanek (viceguverner). Oboje je bilo nevzdržno novo breme, ki ni bilo po godu nastajajočemu kanadskemu položaju kot neodvisne države. Če je imperialni parlament opustil svoj nadzor v imenu evolucije demokracije, so se spraševali ontarijski devolucionisti, zakaj je Ottawa izoblikovala nov nadzor? Na podlagi takšnih argumentov Vipond sklepa, da je bila avtonomija provinc zagotovljena ne glede na težnje oblikovalcev ustave. To je prepričljiv argument, ki je jasno in elegantno izpeljan. Avtorju je treba čestitati za študijo, ki je kvalitativno zajela predmet svojega raziskovanja. Vendar pa ostaja dvom, ker njegova razprava ni nikjer ustrezno pojasnila, zakaj so bili federalisti tako lahko razoroženi, kajti njihova moč razveljavitve je skoraj shirala na začetku stoletja. Najbrž bi moral Vipond podrobneje raziskati notranjo nesposobnost parlamentarnega modela suverenosti, v katerega so bili ujeti federalisti, da bi se kosal s federalizmom.

Seveda obstaja tudi čista logika različnosti kot pojasnilo za razvoj kanadskega federalizma. Če sestavni del federacije, kot je »Quebec, zajema tretjino vsega prebivalstva, govori različen jezik in vidi sebe kot ločeno skupnost od večine, potem se zdi decentralizacija kot način preživetja federacije verjetna posledica (rezultat). Kolikšna decentralizacija bo še potrebna, da bi rešila obstoječo krizo, ne da bi hkrati odtujila vsaj kooperativne angleške province? Predpostavimo, da obstaja francosko govoreča država v ameriški federaciji, ki obsega skupaj Teksas, Kalifornijo, New York, Illinois in Pensilvanijo, in da je preostalih 45 držav omejenih na devet, ali ne bi bile potem proticentralistične težnje ustanoviteljev mnogo bližje stvarnosti in bi bil ameriški federalizem bližji kanadski verziji?

5. Z nadaljevanjem ustavne razprave v nekakšnih krogih brez konca so se glasovi na obeh straneh kanadsko-quebeške cepitve močno povišali in zaostriili. V nasprotju s stališči pred enim desetletjem ali dvema, ko je bil odgovor angleške Kanade na možnost separatizma enoten in je iskal praktične ustavne predloge, ki bi bili dovolj atraktivni, da bi zadržali Quebec v federaciji, se zdaj slišijo glasovi, ki gre do skrajnosti in velikodušno ponujajo Quebecu, naj gre po svoje – čim hitreje, tem bolje. Knjiga *Deconfederation: Canada Without Quebec* Davida J. Bercusona in Barryja Cooperja je v tem smislu mejnik v razpravah o kanadskem federalnem sistemu, saj odkrito izraža to novo nestrpnost in odprto zagovarja tezo, da bo ostala Kanada v boljšem položaju brez Quebeca.

Knjiga temelji na dveh glavnih podmenah. Prvič, avtorja oživljata klasičen argument Pierra Trudeauja o neliberalni naravi nacionalizma. Po njunem mnenju so zahteve quebeškega etničnega in kulturnega nacionalizma enostavno nezdržljive s kontinuiranim obstojem Kanade kot liberalne demokracije. Frankofoni v Quebecu so postavili zaščito svojega jezika in kulture kot najvišje dobro in so pripravljani žrtvovati načela liberalne demokracije na oltar nacionalizma, če je potrebno. Temelji politične ureditve v Quebecu so tako nekonsistentni z liberalnimi demokratičnimi načeli, ki vladajo drugod v Kanadi, zato je nujno, da angleška Kanada izloči Quebec, da ne bi okužil še drugih.

Druga podmena je manj filozofska, zato pa bolj zapletena. Avtorja menita, da

je za angleško Kanado bistveno, da se reši Quebeca, ker je ukvarjanje s tem nerešljivim problemom dejansko paraliziralo nacionalno vladno in povzročilo tako gospodarsko krizo kot tudi krizo zaupanja v institucije oblasti. Avtorja se tu osredotočata na ogromen federalni dolg in zagotavljata, da bo šele z odhodom Quebeca Ottawa učinkoviteje uspelo razrešiti ta problem.

Oba argumenta pa – kot sta predstavljena – nista najbolj prepričljiva. Čeprav je res, da je quebeška vlada sprejela nekatere neliberalne ukrepe v svoji kampanji za zaščito francoskega jezika, pa ni samo neverjetno, ampak tudi neodgovorno trditi, da režim v Quebecu ni več liberalnodemokratski. Po isti logiki bi bilo mogoče trditi, da je bila Kanada do 1985 teokratska in ne liberalna država, saj je Sunday closing law, the Lord's Day Act, pravzaprav kršil svobodo veroizpovedi. Tudi drugi argument je skoraj nesmiseln. Čeprav sta zelo dobro orisala strukturalne vzroke za ogromen federalni deficit, pa ne ponudita zadovoljivega odgovora, zakaj bi bile stvari bistveno drugačne brez Quebeca. Ali nista avtorja na napačni sledi pri iskanju krivca za težave z deficitom?

Prav tako bi iz njenega izvajanja sledilo, da ni notranjih nasprotij v angleški Kanadi ali v odnosih med bolj individualističnimi in bolj kolektivističnimi teorijami. Kako naj bi neokonservativizem pomagal rešiti krizo v kanadski večnacionalni federaciji ali pa obdržati skupaj različne dele angleške Kanade, tega avtorjema ni uspelo pojasniti. Zdi se tudi, da gre za značilno pripravljenost priznati, da so nacionalni problemi v Kanadi sorodni tistim v drugih večnacionalnih federacijah po svetu (nekdanji SZ, nekdanji Jugoslaviji, Češko-slovaški) in da je nastanek novih nacionalnih držav neizbežen, tako da je kompleten prelom dolgotrajne teritorialne, ekonomske in politične zveze preferiran v primerjavi z ohlapno konfederalno rešitvijo. O tem v knjigi ni nobenega dvoma, saj avtorja ne priznavata drugih alternativ.

Glede quebeške ločitve od Kanade bi od avtorjev, ki si resnično želita odhoda Quebeca, pričakovali, da bosta zagovarjala tudi razumne pogoje za to dejanje. Na eni strani sicer res trdita, da ločitve ne bi smeli ovirati z vojaškim posegom, vendar pa po drugi strani zahtevata velike dele ozemlja Quebeca, kar bi pri uresničevanju zagotovo vodilo k vojaškim spopadom. Quebec lahko zapusti Kanado po njenem mnenju samo z drugačnimi mejami od današnjih. Pogoji so ostri, saj bi se ozemlje Quebeca tako zmanjšalo na 1/7 sedanjega obsega in mu odvzelo številne naravne vire, pomembne za preživetje gospodarstva. Prav tako se zdi nelogična zahteva, da bi moral Quebec prevzeti svoj delež nacionalnega dolga, ne bi pa imel nobenih pravic do stvari, ki so bile v Quebecu narejene s federalnim denarjem. Kako vse to spominja na zdrahe pri razdruževanju Jugoslavije! Ali ne bi to vodilo k podobnim konfliktom in spopadom?

6. V knjigi *Options for a New Canada* so prispevki 17 avtorjev (od katerih so samo trije pravniki in en ekonomist, vsi drugi pa politologi), ki so poskusili odgovoriti na vprašanje: kako (če sploh) lahko obnovljeni federalizem pomiri quebeške težnje po suverenosti? Prispevki se sicer do neke mere ponavljajo kljub različnim predpostavkam in obilju zamisli o sprejemljivih možnostih. Gre pravzaprav za dve ločeni vprašanji: 1. kakšen je zaželen in uporaben federalen (ali kvazifederalen, konfederalen ali nefederalen) sistem za Kanado? In 2. o čem se je dejansko možno sporazumeti s suverenostno razmišljajočim Quebecom? Najuporabnejši prispevki v knjigi priznavajo, da lahko ta vprašanja predpostavljajo zelo različne odgovore. Tako ni nobena proceduralna ali institucionalna reforma ostala neanalizirana, čeprav na koncu nobena tudi ni dobila prednosti pri iskanju poti iz zastoja zaradi neuspeha Sporazuma na jezeru Meech. Predlogi za »rebalansirano«, »asimetrično«

no« in »dvonacionalno« ureditev so tako obravnavani skupaj s težnjami po enakosti in decentralizaciji. Vtis, ki ga pušča knjiga, je bolj enciklopedičen kot didaktičen.

Če že ni knjigi uspelo iznajti enega zdravila za kanadsko ustavno bolezen, pa je pomembno prispevala k razpravi in je predhodno potrebna za vsakršna resnejša pogajanja o prihodnji ureditvi Kanade. Iz knjige veje tudi spoznanje, da institucionalne ureditve drugih federacij, kakor koli so že uspešne v svojem okolju, razkrivajo zelo malo o tem, kaj bi lahko delovalo v Kanadi. V knjigi najdemo več in boljše prispevke o posameznih vidikih krize, samo nekateri pa ustrezno in zadovoljivo obravnavajo celoto in vso zapletenost krize. Takšen je koncizen in nepristranski uvod Ronalda L. Wattsa, ki podrobno opisuje devet strukturalnih možnosti za rešitev krize v Kanadi. Razvrščene so od status quo federalizma (ki ne bo več dolgo vzdržal) do dveh ali več popolnoma neodvisnih držav naslednic, toda brez formalne gospodarske povezave. Nobena od teh devetih možnosti pa ne predvideva, da bi si federacija ponovno pridobila pristojnosti, izgubljene v korist provinc v zadnjem stoletju. Najtesnejša možnost federalne obnove ali oživitve je »rebalansirani« federalizem, kjer bi Ottawa in province lahko zamenjale pristojnosti v skladu z modernimi zahtevami. Tako bi Ottawa lahko dobila več gospodarske oblasti (da bi zagotavljala svoboden pretok ljudi, dobrin in storitev), medtem ko bi v zameno vse province lahko dobile ustavne pristojnosti nad socialnimi službami.

Ob obstoječem razpoloženju v Quebecu bi bilo seveda zelo težko, če že ne nemogoče, doseči takšno rebalansiranje, zato sta bolj realni njegovi naslednji možnosti splošna decentralizacija in radikalna asimetrija. Ob upoštevanju nenaklonjenosti angleške Kanade do posebnega statusa Quebeca bi bile to lahko najbolj praktične alternative. Splošna decentralizacija bi razširila pristojnosti vseh provinc in Kanado spremenila skoraj v konfederacijo. Kot takšna pa bi seveda lahko postala neprijetna za tiste angleške Kanadčane z močno nacionalno identifikacijo in tiste province, ki so močno odvisne od federalne pomoči. To pa dopušča radikalno asimetrični federalizem, o kateri govori prispevek Davida Milneja. Ta je predlagal posebno verzijo asimetrije, ki je zgodovinsko brez primere, tj. konkurenčnost s provincijsko premočjo. Po njegovem mnenju bi ta možnost zadovoljila vsakogar. Vsem provincam bi ponudila ekstenziven »meni« obstoječih federalnih ali skupnih pristojnosti, nad katerimi bi imele province nadzor ali pa bi jih po svoji presoji prepustile federalnemu nadzoru; Ottawa bi lahko hkrati dala Quebecu, kar zahteva (polno avtonomijo nad številnimi zadevami), pacifirala druge oblasti željne province (z enako ponudbo) in zagotovila angleškim Kanadčanom nacionalno identiteto in željo po enaki obravnavi vseh provinc in močni federalni državi (Ottawa bi lahko zadržala pristojnosti v provincah, ki ne bi izbrale svoje prevlade). Takšen koncept seveda poraja resna vprašanja o izvedljivosti, saj bi vsaka provinca z njim dobila poseben položaj nasproti Ottawi. Kako bi se v tem primeru dosegla usklajenost vlog članov parlamenta in ministrov v vladi pri oblikovanju federalne politike? Ali če velike in bogate province prevzamejo nove pristojnosti, bi bila federalna vlada še pripravljena in sposobna vzdrževati in financirati te službe v majhnih in revnejših provincah?

Quebeški nacionalist Guy Laforest meni, da je federalizem v kakršni koli obliki za Kanado zastarel, in predlaga znano zamisel »sovereignty-association«, ki bi formalno dala Quebecu vso oblast, ki pripada politično suverenemu narodu, toda z dvonacionalnimi institucijami za upravljanje enotne valute in skupnega trga. Tudi ta predlog povzroča probleme z implementacijo in izvajanjem. Mnogi angleški Kanadčani menijo, da so dvonacionalne rešitve, po katerih Quebec hkrati

odhaja in ostaja, najslabši možni izid sedanje ustavne krize. Še več, Dan Soberman sklepa iz svoje študije o Evropski skupnosti, da je za uspeh nadnacionalne strukture potrebna multipolarna in ne bipolarna ureditev. Možnosti za prihodnost Kanade je torej le treba razvrstiti, kot to ugotavlja v svojem prispevku Peter Leslie, na dobre, slabe in fantazijske. Peter Russell za izhod iz sedanje slepe ulice predlaga med drugim tudi oblikovanje ustavodajne skupščine. S teoretičnega vidika pa je najbrž najboljši prispevek Charlesa Taylorja (*Shared and Divergent Values*), ki govori o dveh stopnjah različnosti, prvi tradicionalno multikulturni in drugi »globlji«, ki temelji na različnih načinih pripadanja«. Šele ta zagotavlja Quebežanom ali domorodnemu prebivalstvu, da bi se počutili v Kanadi kot doma. Ne zadostuje torej nekakšna splošna ideja Kanade!

7. S prikazom navedenih knjig seveda nismo izčrpali vse obsežnejše literature o teh usodnih časih za Kanado. Smo pa z njim poskušali predstaviti nekatere značilnosti in dinamiko obravnave obstoječe krize v kanadskem federalizmu z različnih vidikov, ki zajemajo tako »enakost kot neodvisnost«. Vpliv obravnavane literature, negativen ali pozitiven, pa bo viden najbrž zelo kmalu. Vso zajetnost in sistematičnost študija federalizma v Kanadi pa najbrž najbolj ponazarja poleg številnih drugih tudi 71 knjig – raziskovalnih poročil v zadnjem desetletju, tako da je celo za poklicne proučevalce težka naloga spremljati vso to literaturo.

NADA SFILIGOJ*

Marketinško upravljanje

Česa še ne vemo, pa od nas zahteva poslovno odločanje? Kaj sploh je strateški marketing? Dr. Nada Sfiligoj, profesorica na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani, je svojo novo knjigo zasnovala na teoriji konkurence in izkušnjah, ki si jih je pridobila pri svojem raziskovalnem delu. V knjigi je združila spoznanja s področja strateškega upravljanja in marketinga. Osrednjo pozornost namenja prav konkurenčni usmeritvi organizacije, internemu marketingu, raziskovanju trga, informacijskim sistemom in teoriji življenjskega cikla. Področjem torej, ki slovenskim menedžerjem niso posebno ali pa ne v celoti blizu, osvojena in podomačena, v svetu pa brez njihovega poznavanja ni smiselne organizacije in tržnega uspeha.

Avtorica najprej opredeljuje problem, zastavljen v naslovu knjige, se pravi marketinško upravljanje in marketinško strategijo ter trg in marketing. Obdela izhodišča za razumevanje pojma in vsebine obravnavane teme v primerjavi z nekaterimi drugimi poslovnimi filozofijami (proizvodna, prodajna itn.). Sledi poglavje o marketingu z vidika efektivnega povpraševanja na mikro ravni. Podteme: gospodinjstvo, trgi potrošnikov, podjetja. Za izhodišče jemlje elementarno potrošno enoto gospodinjstvo (njegove potrebe, želje...), na drugi strani pa obdeluje podjetje, se pravi organizacijo. Kritično ovrednoti in presoja prispevke nekaterih ključnih avtorjev s področja klasične in sodobne marketinške teorije (Lazarjev trženjski splet in podspleti, Mc. Carthyjev koncept 4 P, Kotlerjevo ločnico med prodajo in marketingom, ...), dosežke ekonomske psihologije (hierarhija potreb in

motivacije Maslowa, Trstenjakove oblike ekonomskega ravnanja, Mitchellove življenjski stil) in seveda ekonomije (indiferenčna analiza potrošnika, neoklasične krivulje ponudbe in povpraševanja, analize stroškov, pojmovanje sodobne nepopolne konkurence pri Chamberlinu in Robinsonovi...). Posebej obdeluje marketinško okolje. Sledi poglavje o marketingu in o učinkovitosti organizacije. Pri tem opredeljuje determinante učinkovite organizacije in interni marketing. V posebnem poglavju obdeluje marketinški informacijski sistem ter marketinško in tržno raziskovanje.

Takšen analitičen in sistematičen večdisciplinaren pristop k obravnavani temi omogoča prehod k sintezi. Po mnenju avtorice mora marketinško upravljanje v svoji »idealnosti« integrirati vse marketinške spremeljivke v delujočo celoto, ki na trgu ustvarja konkurenčno prednost. Tako zaokrožena tema ji omogoča nadaljnje razčlenjevanje marketinške strategije. Podtema: koncept življenjskega cikla izdelka in trga, Porterjev koncept konkurenčnih prednosti, trg in strategija podjetja. Avtorica na tem mestu polemizira s Porterjevo analizo konkurenčnih sil, kritično primerja Kotlerjevo in Porterjevo razumevanje življenjskega cikla produktov/storitev in na koncu analizira aktualno marketinško cenovno politiko podjetja, kot se kaže v naših razmerah. Knjigo zaključuje s temo o strateškem marketinškem upravljanju. Obdelani so pojem, cilji in funkcije, proces strateškega upravljanja in cenovna politika.

Kako lahko torej podjetje z omejenim znanjem o sebi, konkurentih, trgu, tem pregovornim mikroskopskim podobam živih organizmov v stalnem spreminjanju, doseže trajnejšo uspešnost? In kako lahko to uspe našemu podjetju, ki mora vrh tega obvladati še zamude v sodobnih tržnih izzivih? V našem prostoru ni temeljne literature, ki bi se lotevala strateškega marketinga. V olajšanje nam je, da gre za relativno nova izkustva in področje proučevanja.

Avtorica uporablja relevantne tuje vire in kot mikroekonomistu ji ni bilo težko podati

* V rubriki Z družboslovne knjižne police objavljamo krajše informativne prikaze in recenzije.

teoretične temelje iz ekonomskih osnov marketinga, ki poleg sociološke, komunikološke, psihološke in organizacijske razlage predstavlja eno najpomembnejših v marketinški stroki. Knjigo priporočamo poslovnim delavcem, »marketing« menedžerjem iz prakse, in sicer tako iz profitnih kakor tudi iz neprofitnih organizacij, družboslovcem, ki delajo na ekonomskem področju, prav tako pa tudi študentom bodočega študija trženja in tržnega komuniciranja na FDV. Delo so recenzirali prof. dr. Besim Spahić, mag. Zlatko Jančić in mag. Marko Lah.

Izid knjige pričakujemo v marcu 1993 v obsegu 170 tiskanih strani in v zlahtni italijanski vezavi. Odlične grafične prikaze je prispeval Studio Marketing. Izšla bo v knjižni zbirki Profesija (FDV, Kardeljeva pl. 5, Ljubljana).

Ivan Hvala

MARKO BEŠKER, SEKA KUGLER

Obzorje slobode

Prilog istraživanju domovinskog rata, Zagreb 1992
privatna naklada

Precej značilno je, če knjige, kakršna je Obzorje svobode, in govorijo o velikih in slavni, pa seveda tudi tragičnih dneh neke zgodovine, izhajajo v samozaložbi. Knjiga je namreč nastala na podlagi raziskovalnega projekta Kako obraniti Hrvaško, ki ga finančno podpira hrvaško ministrstvo za znanost, tehnologijo in informatiko, prinaša pa empirične podatke o stališčih hrvaških borcev, posnete na fronti, sredi tako imenovane domovinske vojne. Le malo je raziskovalcev, ki bi zmogli opraviti empirične študije sredi vojne vihre, še posebej seveda z območja nekdanje Jugoslavije, kjer empirične raziskave o obrambi in varnosti še v miru niso bile zaželeno. Avtorja knjige sta v knjigi Obzorje svobode prikazala rezultate takšnega majhnega podviga, ki malce spominja na svetovno znani projekt The American Soldier Samuela Stoufferja iz druge sve-

točne vojne. Raziskava je morda uspela tudi zato, ker je bil eden od avtorjev knjige, dr. Marko Bešker, sicer predavatelj na zagrebški fakulteti za politične znanosti, več mesecev aktivni udeleženec hrvaške domovinske vojne.

Knjiga Obzorje svobode prinaša resnico o vojni s fronte, iz strelskih jarkov in odgovarja na vprašanje, kdo se je boril v vrstah hrvaške vojske med vojno. Knjiga odslikava tragično protislovje v dvopomenskosti antičnega jezikovnega simbola: beseda polemós pomeni tako obračun s topovi, torej vojno, kot tudi obračun z besedami (polemika), pravi v predgovoru h knjigi prof. dr. Tomislav Jantol (str. 7). Hrvaška vojna je dejansko bila posledica »strateškega trikotnika velikosrbske in armadne agresije« (Bešker, str. 15), znotraj katerega poteka *propagandna vojna* (to pomeni: širjenje laži zaradi pridobivanja lastnega naroda ter zaradi slepovitve drugih narodov ter javne manifestacije za ustvarjanje enotnosti vseh Srbov, psiholoških razmer za vojno ter za dokazovanje, da Hrvati niso državotvoren narod); *specialna vojna* (v informacijskih sistemih, v prometu, v kulturi in znanosti, v diplomaciji, v gospodarstvu, z akcijami zastraševanja srbskega prebivalstva ter kot teroristično-diverzantske in subverzivne aktivnosti); *oborožena agresija na Hrvaško* (prikrita in javna).

V knjigi je poleg uvodnih malce mobilizacijskih poglavij o Poteh in križiščih ter o Veliki armadi v vojni proti majhnemu narodu osrednje mesto namenjeno poglavju, ki prikazuje Mnenja in stališča borcev domovinske vojne na Hrvaškem (predstavljeni so struktura borcev, mnenja o organizaciji obrambe, pripravljenost za obrambo, morala, humanost borcev, ocena obrambne politike ter pogled na povojno življenje). Sledi še poglavje o dejstvu, da je bila vojna na Hrvaškem vodena v nasprotju z določili mednarodnega vojnega in humanitarnega prava, pri čemer so se agresorji zlasti izkazali z barbarstvom nad verskimi, prosvetnimi in kulturnozgodovinskimi objekti, z masakri ter z izživljanjem nad ujetniki. Knjigo sklone upanje na skupno življenje kljub vsem preživetim grozotam, upanje, ki je uresničljivo v svobodi, zato ima knjiga naslov Obzorje svobode. To sklepno poglavje vsebuje razmislek o tem, kako je možno brez ogrožanja vzpostaviti skupno življenje različnih etničnih skupin, katerih razmere so potrebne za

varnost človeka, narave, družbe ter civilizacijskih dosežkov ter kako si je treba prizadevati za varno življenje. V knjigi je mogoče najti precej izvirnih vojaških izkušenj, ki bi lahko bile zelo pomembne pri načrtovanju obrambnih priprav v državah nekdanje Jugoslavije. Med njimi je prav gotovo spoznanje o povezanosti med ravnotežjem sil na fronti in spoštovanjem prekinitev ognja. Avtor Bešker, tudi sam visok vojaški poveljnik, namreč ugotavlja, da vse dokler ena od strani na fronti čuti, da ima vojaško prednost, ne spoštuje prekinitve ognja. Tako se na Hrvaškem niso mogli obdržati prvih štirinajst podpisanih prekinitev ognja, ker je agresor nadaljeval z bojnimi akcijami v smeri zamišljenega vojaškega cilja Velike Srbije. Šele vzpostavitev ravnotežja sil na fronti je odprla dejanske možnosti za spoštovanje premirja (Bešker, str. 29). Zanimivo je spoznanje o nepravočasnosti organiziranja obrambe, ki se kaže tudi v ukinjanju sistema usposabljanja mladih za obrambo in zaščito, in to celo med neposredno vojno nevarnostjo. Za graditev vsake sodobne vojske pa je pomembno vedeti tudi, kakšne so posledice vstopanja strankarskega razmišljanja v vrste njenih vojakov. Hrvaška vojska je na samem začetku imela značilnosti strankarske organizacije, spontani odpor agresiji se je namreč začel v posameznih strankah, ki so oblikovale svoje bojne enote in jih pošiljale v osvobodilne akcije, med širjenjem vojne je bila strankarska aktivnost prepovedana, vojska sama pa je vse bolj temeljila na vseljudski podpori. Patriotizem očitno ni povezan s strankarskim razmišljanjem. Za hrvaško vojsko sredi vojne tako velja, da velika večina častnikov in celo podčastnikov ni bila v nobeni stranki, pa tudi med vojaki je bilo takšnih le polovica.

Knjiga obsega 142 strani, 15 originalnih fotografij z bojišča z motivi porušenih kulturnih in zgodovinskih spomenikov, 19 tabel s podatki iz empirične raziskave ter 20 nazornih grafičnih prikazov.

Ljubica Jelušić

LATINKA PEROVIĆ

Zatvaranje kruga

(Ishod razcepa 1971–1972), Svetlost, Sarajevo 1991

Delo Zapiranje kroga – nekoč vodilne srbske in jugoslovanske politične delavke Latinke Perović, danes pa ideološko neobremenjene beograjske intelektualke – je izšlo leta 1991 v Sarajevu. V Sarajevu, mestu ob Miljacki, s plurietnično sestavo prebivalstva in takrat še nerazrušeno in nepožgano. Kmalu po izidu knjige pa so se eksplozivno razvijali tudi danes zastrašujoči in apokaliptični dogodki, ki so kraj izida knjige Latinke Perović spremenili v ruševine in ki na neki način simbolično predstavlja propad nekdanje Jugoslavije ter vojaško arogantno in politično hudodelsko reševanje »srbskega vprašanja«.

Knjiga Latinke Perović Zapiranje kroga je družboslovno pomembna analiza v marsičem za kasnejšo usodo Jugoslavije pomembnega političnega dogajanja. Delo, ki skupaj z Registrom oseb šteje 471 strani velikega formata, ima poleg uvajalnega predgovora in pomenljivega uvoda dva velika problemska sklopa: Poizkusi reform in Obdobje po IX. kongresu ZKJ. Zduževalno ogroditeljne knjige je razmišljanje o pojavih tako srbskega kot tudi drugih jugoslovanskih nacionalizmov, o opcijah, ki jih je ponujal srbski »liberalizem« in prek tega pojava politično in moralno vrednotenje srbske komunistične politične elite in tudi drugih političnih elit nekdanje Jugoslavije. Vendar Latinkin pristop ni personalističen. Politične elite, njihovo ravnanje, ideološko zanesenost in mesijansko zagnanost z zgodovinsko in sociološko metodo členi iz obstoječih družbenopolitičnih in družbenoekonomskega razmer. Glede na položaj Latinke Perović v takratnih političnih (srbskih) strukturah nosi delo pečat obravnavanja z vidika »inside story«. Vendar kljub temu avtorica ne zdrkne v subjektivistično pripoved in tudi ne v komunistično nostalgčnost. Dogmatski apriorizem, ki so ga načenjali srbski liberalci – seveda liberalci komunistične proveniencije – je ogrožal politične in interesne položaje do takrat v ekonomskem, političnem in vojaškem sedlu

relativno trdno sedečih lastnikov politične moči, ki so se zbirali okoli Josipa Broza Tita. Politična gerontokracija, oznamenovana s svojim mesijanskim klišejem, je v spopadu s srbskim liberalizmom sicer zmagala. Razkoraka med samoupravno demokratično deklarativnostjo in oblastniško samopašno dejavnostjo pa ni mogla premostiti. Branje Latinkine knjige vsiljuje premislek o tem, da so dogmatske komunistične elite kljub retoriki o samoupravljanju in kljub fasadi demokracije v bistvu občevala le med seboj, samoupravni populus pa je bil potisnjen na obrobje.

Latinka Perović polni svoje besedilo Zapiranja kroga z znanstveno analizo. In to zlasti še tam, kjer prek členitve spopadov različnih razvojnih konceptov med »liberalci« in »konservativci« obravnava odnose v jugoslovanski federaciji, vlogo Zveze komunistov, pa tudi pomen mednarodnega dejavnika, utelešenega zlasti v politično vsiljivi tutorski vlogi Sovjetske zveze L. Brežnjeva. Družboslovno živahno so intonirani tudi tisti deli obsežne avtoričine knjige, kjer L. Perović na ravni zgodovinskega posploševanja vrednoti državni socializem, kolektivizem, egalitarizem, kult voditelja.

Kljub bogati podatkovni podlagi knjige delo ne zaide v utrujajočo faktografijo, temveč na zgodovinsko sintetičen način predstavi »zapiranje kroga«. Ali ni tudi iz takšnega »zapiranja kroga«, vsaj delno, zrasla tudi »kvadratura kroga« sedanje srbske politike? Tudi v tem bi utegnili biti ena izmed sestavin družboslovne sporočilnosti predstavljene knjige. Zlasti še za tiste, tu mislim predvsem na politologe in sociologe, ki bodo proučevali globlje razloge razpadanja in razpada jugoslovanske federacije, ki v svoji avtentični obliki, brez politično poudarjenega partijskega veznega tkiva, pravzaprav ni nikoli obstajala. Knjigo je mogoče šteti med tisto vrsto tehtne znanstvene literature, ki – sine ira – razkriva globlje plasti partijskih nacionalnih in ideoloških podlag dogajanja v Jugoslaviji. In to na način, ki se je otesel cenene nostalgčnosti in poenostavljanja.

Boštjan Markič

Božo Repe

»Liberalizem« v Sloveniji

Borec, Ljubljana 1992

Uveljavljeni slovenski zgodovinar srednje generacije Božo Repe, ki je že v preteklosti s svojimi članki in razpravami s področja sodobne zgodovine pritegnil pozornost ne le zgodovinske, ampak tudi politološke in sociološke strokovne javnosti, se tokrat predstavlja z zgodovinsko monografsko študijo »Liberalizem« v Sloveniji. Delo, ki je izšlo v okviru revije Borec (št. 9–10/92), obsega skupaj z angleškim povzetkom 274 strani besedila. Dodano je tudi nekaj slikovnega gradiva in pod njim nekaj pomenljivo poantiranih misli. Tako poleg fotografske predstavitve »dramatis personae« (danes že rahlo pokritih z bolj ali manj ironično zgodovinsko patino) lahko zasledimo nekaj zgoščenih razmišljanj glede na glavno temo avtorjevega dela. Seveda zavoljo slikovnih vložkov delu ne pripisujem narave fotografsko-besednega albuma, temveč opozarjam le na razgibano komponiranost knjige. Dr. Božidar Repe je svoje delo razdelil poleg spremljajoče besede in sklepa v devet poglavij: Opozicijska in alternativna gibanja v Sloveniji in Jugoslaviji od konca vojne do začetka šestdesetih let; Politični program slovenskega »liberalizma«; Ekonomski koncept slovenskega »liberalizma«; Časovna razmejitev obdobja »liberalizma« in nekaj splošnih značilnosti obdobja; Obdobje delne sprostitev političnega življenja in iskanja novih političnih in gospodarskih poti (1964–1967); Prelomno leto 1968; Cestna afera v Sloveniji; Konec obdobja »liberalizma«; Primerjava slovenskega »liberalizma« s tedanjimi gibanji drugod po Jugoslaviji.

Dogajalni prostor in čas Repetove študije sta Slovenija in obdobje v času od druge polovice šestdesetih do začetka oziroma sredine sedemdesetih let, čeprav Repe, vendar bolj mimogrede, posega tudi na zunajslovensko dogajanje. Vendar obdelava celotnega jugoslovanskega liberalizma, ki bi na zgodovinski, sociološki in politološki sintetični način obravnaval ta pojav, še čaka družboslovno pero.

Repetovemu delu, kljub temu da imajo danes živeči protagonisti tega obdobja do njega različna mnenja, ne bi mogli očitati, da je v funkciji »uporabnostnega« političnega trenutka in da se je Repe podal na znanstveno sumljivo pot konjunkturne izrabe tematike. Repe, ki nima težav s pravilnim kronološkim zaporedjem dogodkov na slovenskem političnem prizorišču, ob upoštevanju zgodovinsko kritične refleksije analizira nosilce politične moči tistega časa, njihove politične zamisli in politično dejavnost. To počne na zgodovinsko korekten način in tako, da mu ni mogoče očitati zgolj nekakšnega političnega pikantnega voajerstva ali »opravljivega« brskanja po dokumentih. Nimamo torej opravka z Repetovo poenostavljeno kvazi-analitično zgodovinsko držo. Gre za – tudi glede na čas in okoliščine nastajanja dela in tudi še zlasti njegove objave – relativno pretehtano zgodovinsko rekonstrukcijo naše neposredne slovenske politične preteklosti in tudi za njeno studiozno zgodovinsko ocenjevanje. Seveda na nekaterih mestih v knjigi avtorjeva preveč fragmentirana zgodovinska retrospektiva (zlasti pri poglavju o cestni aferi in o »poslanski aferi«) zamegljuje celoto dogajanja. Vendar iz bogatega drobirja političnih dogodkov očitno ni bilo vselej lahko

predstaviti zaokrožene celovitosti dogajanja in na enak znanstveno utemeljen način.

Branje Repetove študije se lahko izteče v tele ugotovitve: a) kako pomembno vlogo so v obravnavanem času igrale ideološko usmerjevalne naprave partije, b) da partija kljub vsemu ni bila monolitna, ampak da je imela znotraj sebe opozicijo, ki se je zavzemala – znotraj obstoječega sistema – za bolj demokratično, za manj enoumno alternativo, c) da demokracija ni (bila) sestavni del slovenskega političnega arhetipa, ampak da je to bila vsaj ideološka, če že ne neposredno administrativna represija, č) da noben pojav, tudi slovenski »liberalizem«, ni nenadoma izbruhnil kot kakšen politični gejzir, ampak da ima svoje predhodnike tudi v prejšnjih rahljanjih sistema, da gre torej vendarle za organsko rast demokratičnih procesov. Za razmišljujočega bralca pa naj ob solidni Repetovi knjigi kot »domača intelektualna naloga« ostane vprašanje: ali ne temelji skepticizem velikega dela slovenske populacije do socialističnega projekta tudi na rezultatih obračuna (takrat) zmagovite partijske politične elite nad »liberalci«?

Boštjan Markič

bibliografija – novosti (knjig in tematskih številk revij)

Iz dokumentacije Osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Goričarja

OBČA SOCIOLOGIJA, POSEBNE SOCIOLOGIJE

- 500 ANS de Christianisme en Amerique Latine.
Social Compass, 39(1992) 4 (tematska številka)
- ATTITUDES and Accommodation.
International Journal of the Sociology of Language, (1992)98 (tematska številka)
- BANNISTER Robert C.: Sociology and scientism : The american quest for objectivity, 1880–1940. Chapel Hill; London: The University of North Carolina Press, 1987
- BELL Daniel: The winding passage : Sociological essays and journeys. New Brunswick; London: Transaction Publishers, 1991
- DUAL-Earner Families : International Perspectives. London; Newbury Park : Sage, 1992
- FERGUSON Harvie: Religious Transformation in Western Society : The end of happiness. London; New York: Routledge, 1992
- FUTURE Vision : The 189 most important trends of the 1990s. Naperville, Illinois: Sourcebooks Trade, 1991
- GENDER, Family and Economy : the Triple Overlap. Newbury Park; London: Sage, 1991
- GENDER and Bureaucracy.
Sociological Review, 40(1992)pos (tematska številka)
- GLYPTIS Sue: Leisure and unemployment. Milton Keynes; Philadelphia: Open University Press, 1989
- KELLER Suzanne: Beyond the Ruling Class : Strategic Elites in Modern Society. New Brunswick; London: Transaction Publishers, 1991
- LEISURE in the 1990s : Rolling back the welfare state. Eastbourne: LSA Publications, 1992
- LE DEVENIR des protestantismes en Amerique Latine. How Protestantism has developed in Latin America. Social Compass, 39(1992)3 (tematska številka)
- ORGANISATION, firmes et reseaux.
Revue française de sociologie, 33(1992)4 (tematska številka)
- RAT i obnova.
Sociologija sela, 30(1992)1–2 (tematska številka)
- RETHINKING Progress : Movements, forces, and ideas at the end of the 20th century. Boston; London: Unwin Hyman, 1990
- ROBERTSON A. F.: Beyond the family : The social organization of human reproduction. Cambridge: Polity Press, 1991
- SOCIAL Change and the Life Course. London; New York: Tavistock Publications, 1987
- THEORIES of science in society. Bloomington; Indianapolis: Indiana University, 1990
- THE RATIONAL Choice Perspective: A Theoretical Assessment.

Rationality and Society, 4(1992)4 (tematska številka)

- THE SOCIOLOGY of time. London: MacMillan Press, 1990
- THE SOCIOLOGY of Food, Eating, Diet and Culture.
Current Sociology, 40(1992)2 (tematska številka)
- THE STATE of the Professions.
Society, 30(1992)1 (tematska številka)
- TOURISM: Trends and Research Issues.
American Behavioral Scientist, 36(1992)2 (tematska številka)
- VOCABULARIES of public life : Empirical essays in symbolic structure. London; New York: Routledge, 1992
- WORKING with refugees. New York: Center for Migration Studies, 1986

POLITIČNE VEDE, OBČA POLITOLOGIJA, POLITIČNE TEORIJE

- RATIONALITY and Political Institutions.
Scandinavian Political Studies, 15(1992)3 (tematska številka)
- STUDYING Collective Action. London; Newbury Park: Sage, 1992
- SYMPOSIUM on Rural Development Strategies and Public Policy.
Policy Studies Journal, 20(1992)2 (tematska številka)
- THE EXIT from Communism.
Daedalus, 121(1992)2 (tematska številka)
- TRIUMPH der Verbaende?
Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen, 4(1991)3 (tematska številka)

POLITIČNI SISTEMI

- CRISI della politica e forma-partito.
Critica marxista, (1992)3–4 (tematska številka)
- DI PALMA Giuseppe: To craft democracies : An essay on democratic transitions. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1990
- DRYZEK John S.: Discursive democracy : Politics, policy, and political science. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1990
- ELECTORAL politics. Oxford: Clarendon Press, 1992
- GRAD Franc: Referendum in sprejemanje nove slovenske ustave. Ljubljana: Inštitut za javno upravo pri Pravni fakulteti v Ljubljani, 1990
- GRANT Wyn: Pressure Groups, Politics and Democracy in Britain. New York; London: Philip Allan, 1989
- LIBERALIZEM v Sloveniji.
Borec, 44(1992)9–10 (tematska številka)

POWER in der Provinz-Ländlicher Raum und neue soziale Bewegungen.

Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen, 4(1991)4 (tematska številka)

LE LEGE e la «questione settentrionale».

Critica marxista, (1992)2 (tematska številka)

MADGWICK Peter: British government : The central executive territory. New York; London: Philip Allan, 1991

PANEBIANCO Angelo: Political parties : Organisation and power. Cambridge: New York: Cambridge University Press, 1988

PER usire a sinistra dall crisi italiana.

Critica marxista, (1992)5 (tematska številka)

POLITICS after the election.

Political Quarterly, 63(1992)4 (tematska številka)

THE LEAGUES in Italy.

Telos, 25(1991-92) (tematska številka)

THE STATE of American Federalism 1991-1992.

Publius, 22(1992)3 (tematska številka)

MEDNARODNI POLITIČNI ODNOSI

DOUGHERTY James E.: Contending theories of international relations : A Comprehensive survey. New York: Harper Collins Publishers, 1990

EUROPE and Democracy.

Government and Opposition, 27(1992)4 (tematska številka)

IMMOBILE Democracy?

Daedalus, 121(1992)4 (tematska številka)

FROM Helsinki to Vienna : Basic documents of the Helsinki process. Dordrecht; Utrecht: Martinus Nijhoff Publishers in co-operation with Europa Institut, 1991

HUMAN rights and foreign policy. London: MacMillan Press, 1989

PEACE Studies : Past and Future. London: Sage, 1989

PLANO Jack C.: The international relations dictionary. Santa Barbara; Oxford: ABC-Clio, 1988

RETHINKING Nationalism and Sovereignty.

Journal of International Affairs, 45(1992)2 (tematska številka)

SUB-SAHARIAN Africa - Dilemmas in Political and Economic Development.

Journal of International Affairs, 46(1992)1 (tematska številka)

THE YEAR of European (Dis)Unification.

Current History, 91(1992)568 (tematska številka)

WALDEN George: Ethics and Foreign Policy. London:

Weidenfeld and Nicolson, 1988

NOVINARSTVO. KOMUNIKOLOGIJA

BROADCAST Talk. London; Newbury Park: Sage, 1991

COLLINS Richard: Culture, communication and national identity : The case of Canadian television. Toronto; London: University of Toronto Press, 1990

DEANS P. Candace: International dimensions of information systems and technology. Boston: PWS-Kent Publishing Company, 1992

SPLIČHAL Slavko: Izgubljene utopije? : Paradoksi množičnih medijev in civilne družbe v postsocializmu.

Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1992

TEORIJA množičnega komuniciranja : Gradivo za študente 4. letnika. Ljubljana: FDV, 1992

DRUŽBOSLOVNA METODOLOGIJA. STATISTIKA. INFORMATIKA. BIBLIOTEKARSTVO

FREUND John E.: Statistics : A First Course. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall, 1991

GRAD Janez, Trampuž Cveto: Osnove programiranja v SPSSx : 1. del. Ljubljana: Ekonomska fakulteta, 1992

HARROD Leonard Montague: Harrod's librarians' glossary of terms used in librarianship, documentation and the book crafts and reference book. Aldershot: Gower, 1987

JOHNSON Richard A.: Applied multivariate statistical analysis. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1992

LEHMAN Richard S.: Statistics and Research Design in the Behavioral Sciences. Belmont, California: Wadsworth Publishing Company, 1991

MEASUREMENT Errors in Surveys. New York; Chichester: John Wiley and Sons, 1991

FILOZOFIJA. MARKSIZEM

BECK Ulrich: Risk society : Towards a new modernity. London; Newbury Park: Sage, 1992

CALLINCOS Alex: Against Postmodernism : A Marxist Critique. New York: St. Martin's Press, 1990

GELLNER Ernest: Postmodernism, Reason and Religion. London; New York: Routledge, 1992

POSTMODERNIZEM.

Problemi, 30(1992)5 (tematska številka)

SYMPOSIUM on Technology and Human Values.

Inquiry, 35(1992)3-4 (tematska številka)

MANAGEMENT. ORGANIZACIJSKE VEDE. MARKETING

MOOIJ Marieke K. de: Advertising worldwide : Concepts, theories and practice of international, multinational and global advertising. New York; London: Prentice Hall, 1991

THORN Jeremy G.: How to negotiate better deals. London:

Mercury Books Division of W.H. Allen and Co., 1989

TULLER Lawrence W.: Going Global : New Opportunities for Growing Companies to Compete in World Markets.

Homewood, Illinois: Business One Irwin, 1991

UHAN Stane: Vrednotenje dela. Kranj, 1989

PROSPECT Theory and Political Psychology.

Political Psychology, 13(1992)2 (tematska številka)

PSYCHOLOGICAL Perspectives on Abortion and Its Alternatives: Research and Policy.

Journal of Social Issues, 48(1992)3 (tematska številka)

PRAVO. JAVNA UPRAVA

SPECIAL Issue on Public Law.

The Review of Politics, 54(1992)3 (tematska številka)

EKONOMIJA. MEDNARODNO GOSPODARSTVO

BAJT Aleksander: A propertyrights analysis of the transition problems in the east. Ljubljana: Ekonomski institut Pravne fakultete, 1992

COMMON Michael: Environmental and resource economics: An introduction. London; New York: Longman, 1992

DICKEN Peter: Global shift: the internationalization of economic activity. London: Paul Chapman Publ., 1992

MARKETS, hierarchies and networks: The Coordination of social life. London; Newbury Park: Sage, 1991

MEDLI znaki oživljanja.

Gospodarska gibanja, (1992)234 (tematska številka)

OBLIKOVANJE tečaja tolarja.

Gospodarska gibanja, (1992)234 (tematska številka)

OŽIVLJANJE končnega trošenja.

Gospodarska gibanja, (1992)232 (tematska številka)

PLAČE in ekonomskopolitične alternative.

Gospodarska gibanja, (1992)234 (tematska številka)

PLAČE in socialni prispevki zavirajo rast proizvodnje.

Gospodarska gibanja, (1992)233 (tematska številka)

PRIVATIZING and Marketizing Socialism. London: Sage, 1990

PREMOŽENJSKA analiza preobrazbenih krčev na socialističnem vzhodu.

Gospodarska gibanja, (1992)233 (tematska številka)

TESLER Lester G.: Theories of competition. New York; Amsterdam: North-Holland, 1988

VOGEL David: Fluctuating fortunes: the political power of business in America. New York: Basic Books, 1989

VOJAŠKE VEDE. OBRAMBOSLOVJE

AMERICAN Defense Policy. Ann Arbor: UMI Out-of-Print Books on Demand, 1992

GRIZOLD Anton ed.: RAZPOTJA nacionalne varnosti

: Obramboslovne raziskave v Sloveniji. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1992

HOLSTI Kalevi J.: Peace and War: Armed Conflicts and International Order 1648-1989. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1991

SIPRI Yearbook 1991: World Armaments and Disarmament. New York: Oxford University Press, 1991

SIPRI Yearbook 1992: World Armaments and Disarmament. New York: Oxford University Press, 1992

THE US and World.

Survival, 34(1992)4 (tematska številka)

ZNANOST. TEHNOLOGIJA. EKOLOGIJA. ARHITEKTURA

A SOCIOLOGY of monsters: Essays on power, technology and domination. London; New York: Routledge, 1991

AUTOPOESIS: Eine Theorie im Brennpunkt der Kritik. Heidelberg: Auer, 1991

BASALLA George: Evolution of Technology. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1989

DANISH experiments: social constructions of technology. Copenhagen: Institute of Organization and Industrial Sociology, 1991

DENKMALPFLEGE in Sudostasien.

Triolog, (1992)35 (tematska številka)

EVOLUTIONARY Epistemology: A Multiparadigm Program. Dordrecht; Boston: Reidel, 1987

FEMINISM and Science. Bloomington; Indianapolis: Indiana University Press, 1989

HOLTON Gerald: The advancement of science, and its burdens: The Jefferson lecture and other essays. Cambridge; London: Cambridge University Press, 1986

JACQUARD Albert: Endangered by science? New York: Columbia University Press, 1985

KRAGH Helge: An Introduction to the historiography of science. Cambridge: Cambridge University Press, 1991

MOLINA Alfonso Hernan: The social basis of the microelectronics revolution. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1989

UMETNOST. KULTURA. JEZIKOSLOVJE

DAS AMERIKANISCHE Zeitalter.

ARCH+, (1992)114-115 (tematska številka)

HIRSCHMAN ALBERT O.: The rhetoric of reaction: Perversity, futility, jeopardy. Cambridge; London: The Belknap Press of Harvard University Press, 1991

KERNAN Alvin: The death of literature. New Haven; London: Yale University Press, 1990

NEWS from China: Minority Languages in Perspective. International Journal of the Sociology of Language, (1992)97 (tematska številka)

- PRENDERGAST Christopher: Paris and the nineteenth century. Oxford; Cambridge: Basil Blackwell, 1992
- SITUATION de l'écrivain francophone.
Revue de l'Institut de Sociologie, (1990-91) (tematska številka)
- STOPAR Ivan: Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji.
Ljubljana: Partizanska knjiga; Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1990

RELIGIJA

- RANKE-Heinemann Uta: Katoliška cerkev in spolnost.
Ljubljana: DZS, 1992

ANTROPOLOGIJA. ETNOGRAFIJA

- ANTROPOLOGIE de l'espace habité.
Homme et la société, 26(1992)104 (tematska številka)

ZGODOVINA. GEOGRAFIJA

- NOVICK Peter: That Noble Dream : The «objectivity question» and the American historical profession.
Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1991
- SOCIALNA geografija v teoriji in praksi.
Geographica Slovenica, 23(1992)1 (tematska številka)
- THE AMERICAS: 1942-1992. Multiplicity of historical paths and determinants of development.
International Social Science Journal, 44(1992)4 (tematska številka)

BIBLIOGRAFIJE. BIOGRAFIJE

- AUTHORS of Their Own Lives : Intellectual Autobiographies by Twenty American Sociologists. Berkeley; Oxford: University of California Press, 1990
- SOCIAL Change and the Life Course. Newbury Park; London: Sage, 19??

UDK 340.134:338.246.025.88:351(497.12)

RUS, dr. Veljko: Privatizacija kot sredstvo revitalizacije družbenih dejavnosti
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Let. XXX, št. 1-2, str. 6

Prispevek opozarja na neustrezno zakonodajo na področju družbenih dejavnosti, saj se z novim zakonom predvideva bodisi podržavljenje, bodisi čista privatizacija šolstva, zdravstva itd. Strokovnjakom, ki v teh zavodih predstavljajo ključno socioprofesionalno skupino, vsiljuje sedanja zakonodaja status državnih uradnikov ali pa privatnih zaslužkarjev. Oboje je v nasprotju s temeljnimi določili poklicne etike, na katerih temelji učinkovitost zavodov in kvaliteta storitev.

Prispevek se zavzema za takšne oblike (kvazi)privatizacije, ki zagotavljajo poklicno avtonomijo in poliarhično ravnovesje moči med vsemi neposrednimi udeleženci: med državno birokracijo, menedžerskimi skupinami, strokovnjaki in uporabniki storitev. Dobre strani kvaziprivatizacije vidi v:

1. pospeševanju podjetništva v šolstvu, zdravstvu in drugih institucijah javnih služb
2. omejevanju količinske rasti in povečevanju kvalitete storitev
3. opuščanju hierarhičnega budžetskega odnosa državnih organov do zavodov in uveljavljanju pogodbeno-partnerskih odnosov med njimi
4. in v večjem vplivu neposrednih uporabnikov na proizvajalce storitev.

UDK 340.134:338.246.025.88:351(497.12)

RUS, dr. Veljko: Privatization as a Means For the Revitalization of Social
Teorija in praksa, Services Ljubljana 1993, Vol. XXX, No. 1-2, pg.6

Paper evaluates the new legal regulation of welfare services. The main disfunction of new regulation is in bifurcation of welfare services into state and private organizations. The implication of such bifurcation is restriction of professionals into two inadequate statuses: status of civil servant or status of private entrepreneur. Both of them do not fit to the principles of professional ethic.

These two extremes could be avoided in a case when we introduce quasiprivatization forms which contain mix of private and public regulations. Such a mix could establish poliarchic equilibrium of social power between all direct participants (bureacrats, professionals, managers and clients). Poliarchy prevents institutions against traditional deviations like bureaucratization, politization, professional monopolies and irresponsible behaviour of users.

Using the appropriate forms of privatization we might facilitate the following desired changes:

1. incouragement of entrepreneurship in these institutions of public services
2. limitation of quantitative growth and stimulation of grater quality of services
3. substitution of hierarchical budgetary realtion between state and institution with contractual and therefore ore partnership like relations
4. greater influence of clients or users on professionals through vaucher systems and through other forms of their participation.

UDK: 323.1:316.7:008:37(73)(4)

KATUNARIĆ, dr. Vjeran: Interkulturalizem
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Vol. XX, No. 1–2, str. 14

Sodobni interkulturalizem je nastal v ZDA v tem stoletju, tako kot znanstvena teorija, kot javna in izobraževalna usmeritev, izražal pa je pragmatične interese mednarodnega zблиževanja večinskih in manjšinskih etničnih skupin.

Kritična ocena sodobnega interkulturalizma v zaključnem delu je utemeljena na upoštevanju trajanja izvornih kulturnih sindromov in na dejstvu, da se ti sindromi ohranjajo zaradi vpliva ekonomskih in političnih faktorjev kot uniformni sistemi moči pri dodeljevanju vlog in vrednostnih orientacij. Zaradi tega predstavlja promocija interkulturalizma oz. kulturnega pluralizma politični in ekonomski izziv: preoblikovanje identitete zaprte kulture predpostavlja preoblikovanje virov bogastva in moči – predvsem med »velikimi narodi« in šele nato med »majhnimi«.

UDK 323.1:316.7:008:37(73)(4)

KATUNARIĆ, dr. Vjeran: Interculturalism
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Vol. XXX, No 1–2, pg. 14

Modern interculturalism was born in the USA in this century, both as scientific theory and as public and educational policy, being an expression of pragmatic interest in the international rapprochement of majority and minority ethnic groups.

A critical assessment of modern interculturalism is made in the concluding part, with regard to the duration of the mother culture syndromes and of the fact that these syndromes are sustained due to the influence of economic and political factors, as uniform power systems, to role-assignment and to value orientations. The promotion of interculturalism, or cultural pluralism, represents, therefore, a political and economic challenge: the reshaping of the identity of a closed culture presupposes the reshaping of the resources of wealth and power – above all among the "great nations" and only then in the "small" ones.

UDK 316.423:339.92:62.001.7:621.39(497.12)

SVETLIČIČ, dr. Marjan: Izhodišča razvojne strategije Slovenije
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Let. XXX, št. 1–2, str. 26

Temeljni postulati dolgoročne razvojne strategije (vizije) Slovenije kot splošnega okvira, v katerih subjekti samo poiščejo svojo konkretno strategijo so: navzven naravnani koncept razvoja, evropska integracija kot okno za globalno integracijo, prilagodljivost (hitra odzivnost) na svetovna gibanja ter iskanje tržnih niš. Konkurenčne prednosti, na katerih naj temelji slovenska strategija so: človeški faktor in znanje, hitrost prilagajanja (časovno utemeljena konkurenčnost), internacionalizacije podjetij (izkoriščanje prednosti svojih partnerjev), središčna konkurenčnost. Nadalje: produktna in ne panožna specializacija ter proizvodna usmeritev na energetska in surovinska neintenzivna ter okolju prijazna industrija.

Industrijsko razvojna (tehnološka) politika naj s spodbudami (informacijami ter vzpostavljanjem potrebne infrastrukture: telekomunikacije itd.) daje podjetjem signale v smeri željenega razvoja z ozirom na gibanja v svetu.

UDK 316.423:339.92.62.001.7:621.39(497.12)

SVETLIČIČ, dr. Marjan: Points of Departure of Developmental Strategies of Slovenia
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Vol. XXX, No. 1–2, pg. 26

The basic premise of the longterm developmental strategy (vision) of Slovenia as the general framework, in which subjects themselves find their concrete strategy are: externally oriented concept of development. European integration as a window for global integration, adaptability (quick response) to world trends and a search for market openings. Competitive advantages on which Slovenian strategy should be based are: the human factor and knowledge, quickness of response (competitiveness based on time), internationalization of companies (using advantages of their partners), centered competitiveness. Further: product and not branch specialization and production orientation on industries which are nonintensive in terms of energy and resources and environmentally friendly.

Industrially developmental (technological) policy should – with incentives (information and generation of needed infrastructure: telecommunication etc.) – give signals to companies in the direction of desired development according to global trends.

UDK 342.722/.724:316.75:32:304:330.564(497.12)(497.1)

ANTONČIČ, dr. Vojko: Distributivna pravičnost
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Let. XXX, št. 1-2, str. 46

Iz teoretičnih razprav o pravičnosti izluščimo šest načel distributivne pravičnosti: načelo potreb, načelo radikalne enakosti, načelo enakih možnosti, meritokratsko načelo, načelo funkcionalne neenakosti in načelo upravičenosti. Nato predstavimo nekaj anketnih podatkov, ki razkrivajo, kolikšno empirično veljavo ima v slovenski populaciji posamezno načelo. Videti je, da so v slovenski populaciji najbolj razširjena naslednja načela: meritokratsko načelo, načelo upravičenosti in načelo enakih možnosti.

UDK 342.722/.724:316.75:32:304:330.564(497.12)(497.1)

ANTONČIČ, dr. Vojko: Distributive Justice
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Vol. XXX, No. 1-2, pg. 46

From the theoretical debate about distributive justice six principles can be extracted: the principles of need, equality of outcome, equality of opportunity, merit, functional inequality, and entitlement. Some survey data revealing which principles are endorsed in the Slovenian population are presented. It seems safe to conclude that meritocracy receives a widespread support in the Slovenian population. The same is true for the liberal conception of equality of opportunity. In addition to meritocracy and equality of opportunity, entitlement also seems to be a prevailing justice evaluation principle in the Slovenian population.

KLINAR, dr. Peter: O beguncih v Sloveniji
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, let. XXX, št. 1-2/93 str. 75

V uvodnem delu prispevka beremo o nekaterih teoretičnih izhodiščih, pomembnih za raziskovanje beguncev iz BiH v Sloveniji. Avtor hipotetično sodi, da gre večinoma za kategorije prisilnih beguncev in da so deleži predbeguncev in psevdobeguncev nizki, kakor tudi da je težka razmejitev med kategorijami vzpodbujenih in prisilnih beguncev. Na temelju raziskav na Hrvaškem hipotetično sklepa o problemih, ki zadevajo begunce v Sloveniji in o njihovi tipologiji. Podatki iz raziskave SJM kažejo na visoke deleže nujenja individualne humanitarne pomoči beguncem, ocene razpoloženja okolja do beguncev pa kažejo na dokaj uravnotežene deleže med naklonjenim, nenaklonjenim in brezbrzižnim razpoloženjem. Prevladujoča stališča o izhodiščih, pomembnih za omejevanje begunske politike so naslednja: vojna v BiH ogroža Slovenijo, južna meja s Hrvaško naj bo kontrolirana, begunci iz BiH so začasen pojav in Slovenija kot nekdanja članica Jugoslavije ima do beguncev takšne obveznosti kot druge države. V prvi fazi begunske politike Slovenije, podpira večina javnosti odločitve oblasti o sprejemu velikega števila beguncev in o prizadevanjih, da se jim zagotovi znosno življenje. Kar zadeva drugo fazo, se večinska stališča strinjajo z odločitvijo, da se zaradi velikega števila beguncev prepreči njihov nadaljnji dotok. Slovenska javnost se v tretji fazi begunske politike s poudarjenimi večinskimi deleži strinja s prizadevanji za pridobitev mednarodne pomoči in z vračnanji beguncev na varna območja BiH, s srednjevelikimi večinskimi deleži se zavzema za politiko prehoda dela beguncev v druge države zatočišča in za šolanje begunskih otrok v Sloveniji. Nižje soglasje pa je izraženo glede možnosti gojenja lastne kulture in religije beguncev.

UDK 316.653(497.12):325.254

KLINAR, dr. Peter: On Refugees in Slovenia
Teorija in praksa, Ljubljana, Vol. XXX, No. 1-2, pg. 75

In the introductory part of the article the author points to some theoretical points of departure which are significant for research of refugees from BiH in Slovenia. The author hypothetically claims that the majority belongs to the category of forced refugees and that the rates of beforehand and pseudo refugees are low. The author also realizes that it is difficult to distinguish between the categories of stimulated and forced refugees. On the basis of research in Croatia the author hypothetically concludes regarding the problems concerning refugees in Slovenia as well as their typology. The data from the SPO survey indicate high rates of individual humanitarian aid to refugees given, whereas evaluations of attitudes of the environment to refugees indicate a rather stable distribution of favourably, unfavourably and indifferently disposed. Dominant attitudes concerning points of departure, significant for the limitation of refugee policy are the following: the war in BiH threatens Slovenia, the southern border with Croatia should be controlled, refugees from BiH are a temporary phenomena and Slovenia as a former member of Yugoslavia has identical obligations toward refugees as other states. In the first phase of refugee policy in Slovenia, majority of the public supports decisions of the government regarding the inflow of large numbers of refugees as well as endeavours to guarantee them a decent level of living. Concerning the second phase, majority attitudes support the decision that further inflow of refugees should be stopped due to the large number of the existing ones. In the third phase, Slovenian public in its majority agrees with attempts to obtain international support and with the return of refugees to safe areas of BiH, followed in the second place by those who prefer a policy of transition of a part of refugees to other states of asylum as well as educating refugee children in Slovenia. Lower rates of agreement are expressed concerning the possibility of creating their own culture and religion.

UDK 316.653(497.12):342.82:329:321.7

MARKIČ, dr. Boštjan: Državljan in demokracija
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, let. XXX, št. 1–2, str. 85

Volilno strankarski model demokracije je – vsaj na občni ravni – utrjen v politični zavesti Slovencev. Toda sprejetje volilno strankarskega modela demokracije še zdaleč ne potiska na obrobje participativne oblike demokracije. Tako na primer pozitiven odnos do soupravljanja podjetij izkazuje več kot polovica vprašanih v javnomnenjski raziskavi. V politični zavesti Slovencev sta si volilno strankarski model demokracije in participativna oblika demokracije v dopolnjujočem se odnosu. Avtor ugotavlja, da slovenska politična zavest tudi ni posebej naklonjena strankarskim voditeljem. Mnenje o politični instrumentalizaciji političnih liderjev v odnosu do političnih strank vsekakor ni le marginalno zasidrano v politični percepciji Slovencev. Slovenci niso previdni samo do političnih strank, ampak so zelo občutljivi še zlasti do političnega obnašanja strankarskih liderjev in se sprašujejo, ali je politika dejansko primeren izziv za ohranjanje moralnega dostojanstva osebnosti. Avtor v svojem prispevku ugotavlja, da javnomnenjska raziskava iz leta 1992 Procesi demokratizacije tudi izpričuje, da se kritičnost Slovencev do zakonitosti in dejanskega obstoja pravne države izostreno nadaljuje.

UDK 316.653((497.12):342.82:329:321.7

MARKIČ, Boštjan: Citizen and Democracy
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Vol. XXX, No. 1–2, pg. 85

The electoral party model of democracy is – at least on a general level – consolidated in the political consciousness of Slovenians. But the acceptance of the electoral party model of democracy does not by any means marginalize the participative form of democracy. A positive attitude towards participation in plants is for example characteristic for more than a half of the respondents in a public opinion survey. In the political consciousness of Slovenians, electoral party model of democracy and participative form of democracy are complementary.

The author discerns that the Slovenian political consciousness is not particularly favourably disposed towards party leaders. Opinion concerning political instrumentalization of political leaders in relation to political parties is by no means marginally anchored in the political perception of Slovenians. Slovenians are not cautious concerning political parties but rather very sensitive to the political behaviour of party leaders and they ask themselves whether politics is in actuality an adequate challenge for the maintainance of moral integrity of personality. In his article the author concludes that the public opinion survey from 1992 Processes of democratization indicates that the critical attitude of Slovenians concerning legality and the actual existence of legal state is further elaborated.

UDK 355.01(497.12):355.45(436)

KUZMA, Vojko: Lanska vojna v Sloveniji in Avstrija
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Let. XXX, št. 1-2, str. 137

Upad bipolarnosti v Evropi in lanskoletni vojaško-politični razvoj dogodkov v nekdanji Jugoslaviji, posebej v Sloveniji, so najpomembneje vplivali na reorganiziranje in tudi redefiniranje avstrijske obrambne zasnove.

Navedeni dejavniki so vplivali na spremembe tako na varnostnopolitični ravni, na vojaškopolitični ravni, v organiziranosti oboroženih sil kot tudi pri oborožitvi.

Analiza sprememb kaže, da se je povečala stopnja legitimnosti avstrijskih oboroženih sil, hkrati pa tudi občutljivosti Avstrijcev za obrambne zadeve. Analiza tudi poudarja vojaškoteritorialno reorganizacijo Avstrije in novo dojetanje njene vloge v novem mednarodnem okolju.

UDK 355.01(497.12):355.45(436)

KUZMA, Vojko: The War in Slovenia and Austria
Teorija in praksa, Ljubljana 1993, Vol. XXX, No. 1-2, pg. 137

Decline of bipolarity in Europa, and last year's military-political development in ex-Yugoslavia, especially in Slovenia, significantly influenced the reorganization and redefinition of Austria's defence concept.

These factors caused the changes at the security policy level, at the military-political level, at the level of armed forces organization and at the level of armament.

The analysis indicates the changed (increased) degree of legitimacy of Austrian armed forces, and at the same time indicates the higher degree of sensibility for defence affairs among Austrians. The analysis indicates the changed (increased) degree of legitimacy of Austrian armed forces, and at the same time indicates the higher degree of sensibility for defence affairs among Austrians. The analysis also exposes the Austrian military territorial reorganization and Austria's new perception of its new role in changed international relationships.

EDITORIAL

BOŠTJAN MARKIČ: The Magazine Teorija in praksa Faces New Challenges	3
---	---

ARTICLES, ESSAYS

VELJKO RUS: Privatization As Social Services	6
VJERAN KATUNARIČ: Interculturalism	14
MARJAN SVETLIČIČ: Points of Departure of Slovenian Developmental Strategy	26

FROM RESEARCH

MARKO KOS: Strata Structure of Slovenian Society	38
VOJKO ANTONČIČ: Distributive Justice	46
FRANC MALI: Scientific Council and Reflexive Integration of Societal Subsystems	54
MARKO NOVAK: The procedural institute of the Grand Jury	61

SLOVENIAN PUBLIC OPINION 1992

PETER KLINAR: On Refugees in Slovenia	75
BOŠTJAN MARKIČ: Citizen and Democracy	85

DEVELOPMENT OF SOCIAL DISCIPLINES

DANICA HAFNER FINK: »Policy« Analysis – Prospective and Dynamic Field of Pedagogical and Research Work	92
DRAGO KOS: The Future of Informal Activities in Post-Socialism	100
TANJA RENER: The Deconstruction of Standard Theory or on the New Image of Sociology of Family	109
ALOJZIJA ŽIDAN: On the (Future) Qualification of Sociological Pedagogic Personnel	114

VIEWS, COMMENTARIES

DŽEMAL SOKOLOVIČ: Twelve Hours of Democracy	120
ALEŠ DEBELJAK: Contradictions of Homelessness in Contemporary America	129
VOJKO KUZMA: The War in Slovenia and Austria	137

OUR TRANSLATION

BERNARD POCHE: Lombardian League: From Cultural Autonomy to Integral Federalism	145
---	-----

MONOGRAPHIC STUDIES – FEDERALISM IN CANADA

MARJAN BREZOVŠEK: Where Is Canada Going?	153
--	-----

FROM THE SOCIOLOGICAL BOOK-SHELF

NADA SFILIGOJ: Marketing Management (Ivan Hvala)	160
MARKO BEŠKER, ŠEKA KUGLER: Horizons of Freedom (L. Jelušič)	161
LATINKA PEROVIČ: The Closing of the Circle (Boštjan Markič)	162
BOŽO REPE: »Liberalism« in Slovenia (Boštjan Markič)	163

BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND RELEVANT MAGAZINES	165
---	-----

AUTHORS' SUMMARIES	169
---------------------------	-----

ANNUAL CONTENTS	177
------------------------	-----

Knjige iz programa 1992

Maca Jogan: *DRUŽBENA KONSTRUKCIJA HIERARHIJE MED SPOLOMA.*

Ključne teme: Družbena struktura, kultura in hierarhija med spoloma; (ne)vidno in neplačano delo žensk; (ne)plačano delo žensk v sodobnosti; družbena produkcija podrejenosti žensk na Slovenskem.

Že naslov knjige izraža temeljno razumevanje obravnavane problematike – hierarhije med spoloma avtorica ne razume kot naravno danost oz. kot sestavino tradicije, ampak kot »neprekinjen zgodovinski proces celostnega družbenega re/strukturiranja«.

Cena: 1000 SIT

Veljko Rus: *MED ANTIKOMUNIZMOM IN POSTSOCIALIZMOM.*

Ključne teme: Med reformo in revolucijo, lastninjenje in soupravljanje, socializirana družba, izobraževanje kot zasebna in javna dobrina.

Avtor obravnava prevladujoče silnice, ki oblikujejo naš čas in, kot pravi, naš specifični beg iz njega. Knjiga omogoča jasnejši razgled v družbenem prostoru in kritični spoprijem z aktualnimi problemi.

Cena: 800 SIT.

Tine Hribar: *TEORIJA ZNANOSTI IN ORGANIZACIJA RAZISKOVANJA.*

Ključne teme: Enotnost in členitev znanosti, standardne in alternativne znanosti, teorije znanosti in organizacija raziskovanja.

Znanost so skušali že v najzgodnejši dobi (grška antika) povezati v enoten sistem. Takšna naravnost je obvladovala srednji vek. Na začetku novega veka pa je pod vplivom naravoslovja nastala tudi potreba po novi ureditvi znanosti v smeri njene enotnosti. Avtorja zanima temeljni izvori in ravni teh razprav ter potreba, da bi se zamišljena »enotnost znanosti razrahljala ali pa povsem zavrgla«.

Cena: 950 SIT.

Danica Fink Hafner: *NOVA DRUŽBENA GIBANJA – SUBJEKTI POLITIČNE INOVACIJE.*

Ključne teme: Nova družbena gibanja kot subjekti transformiranja (socialističnega) političnega reda, politično-kulturni in normativni kontekst preobrazbe, politična elita, subjekti političnih inovacij.

Avtorica obravnava nova družbena gibanja kot produkte kulturno-zgodovinskih sprememb sodobnih družb na Zahodu in Vzhodu v dveh kontekstih – kot nosilce kritike učinkov modernizacije in kot protagoniste modernizacije. Knjiga se posebej osredotoča na vlogo novih družbenih gibanj v Sloveniji od 80. do začetka 90. let.

Cena: 1,200

Ivan Bernik: *DOMINACIJA IN KONSENZ V SOCIALISTIČNI DRUŽBI.*

Ključne teme: Idealni tip socialistične družbe; birokracija, tehnokracija in delavski razred v socialističnih družbah; procesi legitimizacije politične oblasti; kriza legitimnosti oblasti v socialističnih družbah.

Knjiga je posvečena »kritični znanstveni analizi socialne strukture socialističnih družb«, hkrati pa so v njej nakazani »tudi razlogi za razpad socialističnih družb« (iz recenzije P. Klinarja).

Cena: 950 SIT.

Anton Grizold (urednik): RAZPOTJA NACIONALNE VARNOSTI (Soavtorji: F. Vreg, A. Bebler, A. Grizold, L. Jelušič, M. Malešič, D. Lubi).

Ključne teme: Demokratizacija družbe in obrambe, Jugoslovanska ljudska armada in razpad Jugoslavije, oblikovanje slovenske nacionalne varnosti, slovenska javnost o varnostnih dilemah svoje države, civilna obramba v sistemu nacionalne varnosti, slovenski vojak.

Avtorji najprej predstavljajo obdobje, v katerem prihaja »do opuščanja jugoslovanske obrambne doktrine in oblikovanja slovenske«, v drugem delu pa »analizirajo pripravljenost državljanov za boj proti agresiji« (T. Korošec).

V knjigi so predstavljeni tudi podatki o ogrožanju varnosti Slovenije in o razvoju civilne obrambe. S posebno pozornostjo so obdelane vrednote in cilj pripadnikov TO.

Cena: 1.500 SIT.

Knjige iz programa 1993 v tisku

Niko Toš (urednik): SLOVENSKI IZZIV. (Soavtorji: N. Toš, P. Klinar, Z. Roter, B. Markič, A. Grizold, L. Jelušič in J. Štebe).

Knjiga podaja »sintezo socialno-strukturnih, političnih in kulturnih sprememb v slovenskem prostoru v preteklih dveh desetletjih« (iz recenzije F. Vrega). V posameznih prispevkih so osvetljeni premiki v strukturi političnega in volilnega telesa v Sloveniji, identifikacija volilcev s strankami, vrednotne orientacije volilcev ter odnosi med politiko in javnim mnenjem. Del knjige je posvečen slovenski nacionalni zavesti v času osamosvajanja, mednacionalnim odnosom ter novim razmeram med družbo in religijo. V knjigo so vključene tudi študije o nacionalni varnosti Slovenije in varnostni kulturi prebivalcev Slovenije.

Prednaročniška cena: 1.400 SIT.

Nada Sfiligoj: MARKETINŠKO UPRAVLJANJE.

Ključne teme: Efektivno povpraševanje na mikro ravni, marketinško okolje, marketing in učinkovitost organizacij, informacijski sistem, raziskovanje trga in konkurence, oblikovanje marketinške strategije, marketinško upravljanje.

Knjiga je zasnovana na »teoriji konkurence in na spoznanjih s področja strateškega upravljanja in marketinga, ki slovenskim menedžerjem niso posebno blizu« (iz recenzije Z. Jančiča). Mikroekonomska spoznanja, na katera se opira knjiga, so poleg socioloških, komunikoloških in organizacijskih spoznanj med najpomembnejšimi v marketinški stroki.

Prednaročniška cena: 1.600 SIT.

Stane Južnič: IDENTITETA.

Ključne teme: Telesna identiteta, osebna vs. skupinska identiteta, kulturna identiteta, etnična in nacionalna identiteta.

V obsežnem opusu avtorjevih knjižnih izdaj pomeni to delo eno temeljnih del. Po avtorjevih besedah predstavlja neke vrste »zaporedje v dopolnjevanju preiskav interdisciplinarne narave, ki slede iz programa, nakazanega s Politično kulturo«. Knjiga je usmerjena v razčlenitev tistega »občutenja in sidrišča človekovega obstajanja, ki bi mu rekli kar pripadanje« oz. vkoreninjenost v sebi, v družbi, v kulturi. Poseben razlog za obravnavo te problematike je po avtorjevih besedah »razrvanost sedanjega človeštva z izpostavljanjem etnične, narodne in nacionalne identitete«.

Prednaročniška cena: 2.600 SIT.

Zbirka metodološki zvezki

V zbirki **METODOLOŠKI ZVEZKI** (urednica Anuška Ferligoj) je doslej izšlo osem publikacij. Na voljo so še štirje zborniki in ena monografija:

- Blejsko metodološko srečanje '88
- Blejsko metodološko srečanje '89
- Blejsko metodološko srečanje '90
- Blejsko metodološko srečanje '91
- Slavko Splichal (v sodel. z A. Bekešem): **ANALIZA BESEDIL**.

V zbornikih so objavljeni prispevki s področij obče metodologije in metod družboslovnega raziskovanja ter primeri aplikacij metodoloških in statističnih pripisov v družboslovju. Avtorji prispevkov so ugledni raziskovalci.

Cena posameznega zvezka: 400 SIT.

FAKULTETNA REVILJA – TEORIJA IN PRAKSA

TEORIJA IN PRAKSA (glavni in odgovorni urednik: Boštjan Markič) je osrednja slovenska revija za družbena vprašanja. Objavlja prispevke s področij sociologije, politologije, komunikologije, obramboslovja in sorodnih ved.

V zadnjem obdobju so bile v Teoriji in praksi objavljene razprave o naslednjih vprašanjih: politična, ekonomska in kulturna modernizacija družbe; nastajanje nove gospodarske strukture; vključevanje Slovenije v razvoj znanosti in tehnologije; uveljavljanje človeka kot državljana; uveljavljanje nove slovenske ustave; problemi parlamentarizma, razvoj javne uprave; uveljavljanje državne suverenosti; socialno razslojevanje in homogenizacija slojev; socialne inovacije; svoboda in pravičnost; problemi izobraževalnega, zdravstvenega in socialnega standarda; profesionalizacija družboslovja; varnost in varnostni sistem; preobrazba mednarodne skupnosti; vloga države v sodobnih družbah. Revija redno objavlja prevode družboslovnih tekstov.

Revija izhaja mesečno v 2.600 izvodih.

Naročnina za 1. polletje 1993: 1.250 SIT za dijake in študente, za druge individualne naročnike 2.000 SIT, za delovne organizacije in ustanove 3.500 SIT, za tujino pa 5.000 SIT. Cena posameznega zvezka v prosti prodaji je 600 SIT.

Knjige lahko naročite s preslikavo objavljene naročilnice. Z isto naročilnico se lahko naročite tudi na revijo. Za vse knjige, naročene z naročilnico, velja 10 odstotkov popusta (na navedene cene). Če naročite najmanj štiri knjige, je popust 20 odstoten. Popust ne velja za naročnino revije.

Naročilnico pošljite na naslov:

**FDV, Teorija in praksa, Kardeljeva ploščad 5,
61109 Ljubljana.**

Naročilnica

Podpisani(-a) _____

stanujoč(-a) _____

(se) naročam

- _____ izvodov knjige Mace Jogan **DRUŽBENA KONSTRUKCIJA HIERARHIJE MED SPOLO-**
MA,
- _____ izvodov knjige Veljka Rusa **MED ANTIKOMUNIZMOM IN POSTSOCIALIZMOM,**
- _____ izvodov knjige Tineta Hribarja **TEORIJA ZNANOSTI IN ORGANIZACIJA RAZISKOVA-**
NJA,
- _____ izvodov knjige Danice Fink Hafner **NOVA DRUŽBENA GIBANJA – SUBJEKTI POLI-**
TIČNE INOVACIJE,
- _____ izvodov knjige Ivana Bernika **DOMINACIJA IN KONSENZ V SOCIALISTIČNI DRUŽ-**
BI,
- _____ izvodov knjige Antona Grizolda (urednik) **RAZPOTJA NACIONALNE VARNOSTI,**
- _____ izvodov knjige Nika Toša (urednik) **SLOVENSKI IZZIV,**
- _____ izvodov knjige Nade Sfiligoj **MARKETINŠKO UPRAVLJANJE,**
- _____ izvodov knjige Staneta Južniča **IDENTITETA,**

iz zbirke **METODOLOŠKI ZVEZKI**

- _____ izvodov Blejsko metodološko srečanje '88
- _____ izvodov Blejsko metodološko srečanje '89
- _____ izvodov Blejsko metodološko srečanje '90
- _____ izvodov Blejsko metodološko srečanje '91
- _____ izvodov monografije Slavka Splichala **ANALIZA BESEDIL,**
- _____ na revijo **TEORIJA IN PRAKSA.**

Podpis naročnika: _____

Datum _____

Naročilnico pošljite na naslov: *FDV, Teorija in praksa, Kardeljeva pl. 5, 61109 Ljubljana.*